

ODEV -
ANJE
GRANI -
CARA
VOJNE
KRAJINE
U XVIII
I XIX
VEKU

—
NIKOLIC

ДЕСАНКА НИКОЛИЋ

ОДЕВАЊЕ ГРАНИЧАРА ВОЈНЕ КРАЈИНЕ У
XVIII И XIX СТОЛЕЋУ

THE SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

SERBIAN ETHNOGRAPHIC SERIES

VOLUME XCI

SECTION FOR SOCIAL SCIENCES

FOLK-LIFE AND CUSTOMS

№ 37

DESANKA NIKOLIĆ

CLOTHING OF THE MILITARY
BORDER GUARDS
IN THE XVIII AND XIX CENTURIES

Accepted at the twelfth session of the Section for Social Sciences on
December 24th, 1974 at the recommendation of ATANASIJE UROŠEVIĆ and

NIKO S. MARTINOVIC Corresponding Members of Academy.

Editor

ATANASIJE UROŠEVIĆ
Corresponding Member of Academy

BEOGRAD

1978

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

СРПСКИ ЕТНОГРАФСКИ ЗБОРНИК

КЊИГА ХСІ

ОДЕЉЕЊЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА

ЖИВОТ И ОБИЧАЈИ НАРОДНИ

КЊИГА 37

ДЕСАНКА НИКОЛИЋ

ОДЕВАЊЕ ГРАНИЧАРА
ВОЈНЕ КРАЈИНЕ
У XVIII И XIX ВЕКУ

Примљено на XII скупу Одељења друштвених наука, 24. XII 1974, на основу
реферата дописних чланова АТАНАСИЈА УРОШЕВИЋА и

НИКА С. МАТИНОВИЋА

Уредник

доп. члан АТАНАСИЈЕ УРОШЕВИЋ

БЕОГРАД

1978

Лектор: Лепосава Жүнић
Технички уредник: Јелка Поморишац
Коректор: Александра Томашевић

Издаје
Српска академија наука и уметности
Београд, Кнеза Михаила 35

Тираж: 1.000 примерака

Штампа
Графичко предузеће „Радиша Тимотић“ — Београд, Јакшићева 9

Штампање завршено
јуна 1978. године

У спомен
родитељима

Аутор

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР — — — — —	1
ДОСАДАШЊА ПРОУЧАВАЊА ОДЕВАЊА ГРАНИЧАРА — — —	5
ОСВРТ НА ИЗВОРЕ — — — — —	11
Писани извори — — — — —	11
Ликовни извори — — — — —	14
Материјални извори — — — — —	18
Народна традиција — — — — —	18
Народно песништво — — — — —	19
УВОД — — — — —	21

Први део

ОДЕВАЊЕ ГРАНИЧАРА ДО ХВИИ СТОЛЕБА

ВОЈНА КРАЈИНА ДО ХВИИ СТОЛЕБА И ОДЕВАЊЕ ГРАНИЧАРА	25
---	----

Други део

ОДЕВАЊЕ ГРАНИЧАРА У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ ХВИИ СТОЛЕБА

ВОЈНА КРАЈИНА И ЊЕНО СТАНОВНИШТВО ОД КРАЈА ХVII И У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ ХVIII СТОЛЕБА — — — — —	45
Аустро-турски ратови и територијално ширење Војне крајине — —	45
Миграције становништва и процес друштвено-етничког прилагођавања — — — — —	46
Почети војног и административног уређења крајишке територије	51
Разноврсност одевања: народна ношња и први знаци једнообразности монтуре из 40-тих година ХVIII столећа — — — — —	53
Делови граничарске монтуре из 30-тих и 40-тих година ХVIII столећа	58
Покривала главе — — — — —	58
Горњи делови одеће — — — — —	63
Кошуља — — — — —	63
Прслуци — — — — —	63
Хаљаци од коже — — — — —	63

Долама — — — — —	64
Гуњ — — — — —	65
Појасеви — — — — —	66
Огртачи — — — — —	67
Доњи делови одеће — — — — —	68
Чакшире — — — — —	68
Обућа — — — — —	71
Карактеристике граничарског одевања у првој половини XVIII столећа — — — — —	72

Трећи део

ВОЈНА КРАЈИНА У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛЕЋА И РАСЛОЈАВАЊЕ У ОДЕВАЊУ ГРАНИЧАРА

ОДЕВАЊЕ СТАЛНИХ ГРАНИЧАРСКИХ ЈЕДИНИЦА У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛЕЋА И У XIX СТОЛЕЋУ — — — — —	81
ВОЈНА ОДЕЋА СТАЛНИХ ГРАНИЧАРСКИХ ЈЕДИНИЦА — — — — —	81

I

Формирање граничарских пукова — — — — —	81
Увођење једнообразне одеће међу људство граничарских пукова — — — — —	82
Карактеристике прве пуковске одеће из 1746—1750. године — — — — —	84
Последице спровођења првог униформисања — — — — —	84
Утврђивање граница Војне крајине и организационо учвршћење граничарске војске — — — — —	86
Спровођење униформисања увођењем јединственог кроја до 70-тих година XVIII столећа — — — — —	90
Карловачка крајина — — — — —	92
Личани — — — — —	92
Оточани — — — — —	92
Огуљинци — — — — —	92
Слуњани — — — — —	92
Вараждинска крајина — — — — —	93
Крижевчани — — — — —	93
Бурђевчани — — — — —	93
Банска крајина — — — — —	93
Славонска крајина — — — — —	93
Брођани — — — — —	93
Петроварадинци — — — — —	94
Градишканци — — — — —	94
Појава домаће одеће (Hausmontur) — — — — —	95
Карактеристике одевања од 1755. до 1770. године — — — — —	96

II

ВОЈНА КРАЈИНА И ЊЕНО СТАНОВНИШТВО КРАЈЕМ XVIII СТОЛЕЋА — — — — —	102
Снабдевање домаћом одећом — — — — —	104
Домаћа радиност — — — — —	104
Занатство — — — — —	106
Мануфактура — — — — —	106

Снабдевање ратном одећом — — — — —	107
Фабричка израда — — — — —	107
Занатска израда — — — — —	110
Спровођење униформисања увођењем јединствене боје од 1700. до 1808. године — — — — —	110
Ратна одећа (Feldmontur) — — — — —	110
Домаћа одећа (Hausmontur) — — — — —	117
Карактеристике одевања од 1700. до 1808. године — — — — —	118

III

ВОЈНА КРАЈИНА И ЊЕНО СТАНОВНИШТВО У XIX СТОЛЕЋУ — — — — —	122
Снабдевање одећом у XIX столећу — — — — —	123
Новине у граничарском војном одевању 1808. године — — — — —	127
Карактеристике одеће, уведене 1808. године — — — — —	130
Одевање Граничара у време француске управе над Крајином 1809—1813. године — — — — —	132
Карактеристике одевања Граничара од 1809. до 1813. године — — — — —	134
Граничарска војна одећа од 1813. године до развојачења Крајине — — — — —	136
Карактеристике граничарског одевања у XIX столећу — — — — —	139
ОДЕВАЊЕ ПОМОЋНИХ ГРАНИЧАРСКИХ ЈЕДИНИЦА У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛЕЋА И У XIX СТОЛЕЋУ — — — — —	147
ОСВРТ НА РАЗВИТАК ПОМОЋНИХ ЈЕДИНИЦА КРАЈИНЕ — — — — —	147
Извори за снабдевање одећом и оружјем — — — — —	149
Ношња као службена одећа помоћних граничарских јединица — — — — —	150
Илири — — — — —	150
Ускоци — — — — —	150
Личани — — — — —	152
Хрвати — — — — —	152
Банађани — — — — —	153
Славонци — — — — —	153
Сережани — — — — —	154
Карактеристике одевања помоћних јединица — — — — —	164

Четврти део

ТРАГОВИ ГРАНИЧАРСКОГ ОДЕВАЊА У НАРОДНОЈ НОШЊИ — — — — —	
ПУТЕВИ ПРЕНОШЕЊА ЕЛЕМЕНАТА ГРАНИЧАРСКОГ НАЧИНА ОДЕВАЊА У НОШЊУ СТАНОВНИШТВА — — — — —	171
Начини чешљања — — — — —	175
Покривала главе — — — — —	176
Горњи делови ношње — — — — —	180
Доњи делови ношње — — — — —	184
Обућа — — — — —	187
Огртачи — — — — —	190
Кепењак — — — — —	190
ЗАКЉУЧАК — — — — —	195
СКРАБЕНИЦЕ — — — — —	201
SUMMARY — — — — —	203
РЕГИСТАР — — — — —	209

ПРЕДГОВОР

Ако народну ношњу посматрамо као живи организам, који у себи садржи све битне одлике етничке и друштвене средине, епохе и поднебља у коме је настала, онда у динамичкој структури ношње наших народа, уз бројне факторе одлучујуће за њен развој, треба потражити и оне који проистичу из етничке прошлости народа и његове историјске судбине.

Формирајући се на тлу данашње Југославије, на коме су се током векова смењивала друштвено-политичка уређења и водиле борбе за ослобођење, али и за превласт разних страних војски са тежњом да затеченом становништву наметну нове услове живота, ношња је, као део свеколике традиционалне културе, нужно мењала свој карактер, намену, па и облике. Била је и устаничка и ратничка, али је увек тумачила специфичност народних потреба и укуса.

За етнолошка истраживања трансформација у народном одевању под условима оружане борбе и ратничких сукоба, посебни научни значај имају лимитрофне области. У тим регионима срећу се „народи разне животне снаге и етнографске свежине“, па — из противуречности које при томе настају — и ношња временом стиче неке особености по којима одступа од начина одевања становништва у унутрашњости земље. Уколико је то гранично подручје истовремено и ратно поприште, војнички начин живота постаје део народне свакодневице, дајући свим облицима народне културе и стваралаштва нове димензије. У којој мери граничарски, војнички живот може да се одрази и на ношњу народа тих подручја у прошлости показао нам је пример са некадашње аустро-турске границе, званично називане аустријска Војна крајина.

Образована на јужним границама Аустрије, као заштита од упада Османлија са Балкана, Војна крајина се простирала од залеђа Јадранског мора — на западу, до Баната и Ердеља у Румунији — на истоку, обухватајући знатне делове Панонског басена, а делимично и пределе балканских региона. С обзиром на такав свој положај, налазила се на међи двеју цивилизација: балканско-оријенталне и сред-

њоевропске. Ратнички походи и верски фанатизам Османске Империје супротстављали су се аустријском централизму, надахнутом идејом просвећеног апсолутизма. Трајала је скоро три столећа (од средине XVI столећа до 80-тих година XIX столећа), што је довољно дуг временски распон да се новине у народном животу, инициране војном администрацијом, не само прихвате већ и устале.

Услед тога, испитивање ношње на овој територији, гео-политички значајној и пространој, а етнички разнородној (осим Срба и Хрвата, у Војној крајини је живело више етничких групација), представља исто толико занимљив колико и сложени задатак.

У овим разматрањима усредсредимо своју пажњу на одевање мушког дела становништва, ангажованог у војној служби Аустрије, познатог под називом *Граничари*. За разлику од свог неједнаког народносног састава, Граничари су, особеном војничком улогом и повлашћеним друштвеним статусом, чинили политички ентитет, о коме је у народу сачувано сећање до наших дана.

Имајући у виду да су званичне војне власти управо преко њих деловале на преображај читавог граничарског села, посебно је значајно испитати путеве којима су у Крајину продирали елементи новог, европског начина живота, па и одевања, чији су носиоци, не увек својом вољом, већ силом законских прописа, постали у првом реду Граничари. Овом питању посвећујемо већи део текста. Питање да ли се и у којој мери граничарски начин одевања рефлектовао на одевну слику осталог становништва Крајине, такође захтева одговор, који смо замислили више као подстрек за даља истраживања.

Процес униформисања Граничара посматрамо, с једне стране, у склопу развоја Крајине као институције, а, с друге стране, кроз динамичке промене у традиционалној ношњи, условљене уношењем елемената војне „моде“ из европских центара. При томе се осврћемо и на локалне специфичности у народном одевању појединих региона, чије је веће или мање присуство у званичној, граничарској одећи у ствари значило брже или спорије прилагођавање становништва војничком позиву на Граници.

Оружје је са одећом чинило саставни део граничарске војне опреме. С обзиром на то што оно има своје законе развитка и посебну проблематику, само га узгредно помињемо.

Мада је територија аустријске Војне крајине прелазила границе наше земље, просторно се наш задатак ограничава на југословенска етничка подручја.

Временски смо се определили за XVIII и XIX столеће, јер се Војна крајина, као институција, у то време налазила на својој узлазној развојној линији, што је неодвојиво од проблема униформисања њених наоружаних припадника.

Како званичне крајишке власти нису у толикој мери деловале на ношњу женског дела становништва Границе као на одевање мушараца, у раду се осврћемо само на неке женске хаљетке из постграничарског периода, који се типски везују за граничарску војну одећу.

Разматрања заснивамо на обједињеним етнолошким и историјским методама. Реконструисања и типолошке анализе разних видова граничарске одеће вршимо, углавном, на основу савремених ликовних и писаних извора, а делимично и народног песништва, док трагове одевања из тога периода, сачуване у материјалном добру становништва после укидања крајишке установе, утврђујемо компарацијом са ношњом из музејских фондова, као и резултатима теренских истраживања.

Ова књига представља докторску дисертацију, у допуњеном облику, коју сам одбранила децембра 1965. године.

Изражавам топлу захвалност члановима Испитне комисије, као и рецензентима овога текста: проф. Атанасију Урошевићу, дописном члану САНУ, недавно преминулом Николу Мартиновићу, дописном члану САНУ, проф. Дејану Медаковићу, дописном члану САНУ, проф. Радовану Самарџићу, дописном члану САНУ, проф. Мирку Барјактаровићу и проф. Павлу Васићу, који су ми корисним саветима помогли у раду.

Захваљујем Војном музеју што ми је омогућио да као кустос тога Музеја користим фондове бројних архива, музеја и библиотека у Југославији и Бечу.

Одајем благодарност свим колегама на несебичној и стручној помоћи, као и на подршци приликом мојих истраживања.

Посебно сам захвална ауторима илустрација: пуковнику Славку Драганићу, акад. сликару Милици Матлас, акад. сликару Милици Туфегчић и акад. сликару Вељку Пајићу.

ДОСАДАШЊА ПРОУЧАВАЊА ОДЕВАЊА ГРАНИЧАРА

О одевању граничара, условљеном развојем Крајине као институције и локалним особеностима традиционалне ношње, колико нам је за сада познато, није изречен целовитији научни суд. То је разумљиво ако се има у виду сложеност материје, која задире у више научних дисциплина (етнологија, војна и национална историја, историја костима и др.), затим њена временска и просторна разноликост, везаност за стране изворе, непотпуност савремене етнографске грађе, итд.

Од радова који дотичу нашу тему, неколико запажених научних прилога ограничавају се на ужа раздобља из развоја униформисања у Војној крајини или, пак, на поједине категорије граничарске одеће.

Владимир Белић је о Граничарима писао у два маха. У једном чланку се задржава на одећи Тренкових „пандура“ и граничарских стрелаца, док други напис посвећује изгледу Граничара из времена француске управе у Крајини. Војник по струци, генерал Белић је грађу изнео прецизно, придржавајући се војних прописа, али, на жалост, не позивајући се на њих. Међутим, савремена документација потврђује веродостојност његових података.¹

У том смислу, нешто даље је отишао Ханс Блеквен (Hans Bleckwenn), проширујући своје интересовање за Граничаре на скоро читаво XVIII столеће. Овај аутор, у неколико својих написа, одећу посматра претежно са типолошког становишта, али се служи савременом ликовном и војно-историјском грађом. Резултати његових истраживања, фактографски веома исцрпни, представљају озбиљне напоре да се више сазна о војном одевању граничара из првих фаза униформисања, до 70-тих година XVIII столећа.² Павле Васић, познавалац

¹ Владимир Белић, *Одело и оружје Тренкових пандура и граничара*, Гласник ИД, књ. X, с. 1, Нови Сад 1937, стр. 54—56; *Наполеон и наши граничари*, Гласник ИД, књ. X, св. 2, Нови Сад 1937, с. 237—248.

² Hans Bleckwenn, *Eine neue österreichische Bilderhandschrift aus dem 7. Jahrh. Kriege*, Zeitschrift für Heeres- und Uniformkunde, Nr. 187, Mai—Juni, Hamburg 1963, стр. 48 — 54; *Eine österreichische Bilderhandsch-*

историје одевања разних друштвених слојева наше прошлости, посебно је указивао на значај ликовних представа о Граничарима.³ У свом последњем, опсежнијем прегледу развоја одевања југословенских народа, од најстаријих времена до данас, Васић истиче везе између војне одеће Граничара и униформисања аустријске војске.⁴

С обзиром на то што смо имали прилике да ближе упознамо богату и вредну колекцију обојених бакрореза из 40-тих година XVIII столећа (издање Мартина Енгелбрехта у Аугсбургу), на којима су Граничари приказани као нерегуларне трупе Аустрије, један свој напис посветили смо најтипичнијим групама одеће из разних крајишких региона. Ове илустрације су нам омогућиле да уочимо крајњу шароликост одевања, која је у то време владала у етнички разноврсној Крајини, а и да констатујемо зачетке униформисања као одраз првих војно-административних мера на уређењу Крајине средином XVIII столећа.⁵

Улога Војне крајине у светским размерама, а посебно удео наших народа у њој, побуђивали су пажњу и домаћих и страних прегалаца историјске науке, још у време трајања Крајине. То се наставља и у наше време.

Таде Смичиклас, пишући историју Хрвата 70-тих година прошлог столећа, не заповеставља ни Граничаре. Овај писац истиче значај њихове борбе против увођења новина у одевању под утицајима власти, чиме су, у ствари, тежили да сачувају своје наслеђене друштвене односе, па и традиционалну ношњу.⁶

Из тога времена је и напис Ивана Кукуљевића Сакцинског о уделу крајишке и хрватске „бандеријалне“ војске у такозваном „наследном“ рату, који је Аустрија водила 40-тих година XVIII столећа. Уз бројно стање војника, на неколико места Сакцински помиње и њихов изглед, а посебно одевање Тренкових пандура и „Сережана“. Има наговештаја и о снабдевању одећом.⁷

Дело Франца Ваничека, у 4 књиге, представља покушај историјске периодизације Војне крајине. Податке о одевању граничара аутор

rist, *Zeitschrift für Heeres-und Uniformkunde*, Nr. 189, Sept./Okt., Hamburg 1963, стр. 87 — 90; *Uniformen und Ausrüstung der österreichischen Grenztruppen 1740 — 1769*, Schriften des Heeresgeschichtlichen museums in Wien, band 6, Wien 1973, с. 129 — 193.

³ Павле Васић, *Један извор за ношњу наших граничара*, ИГ Србије, св. III и IV, Београд 1950; *Одело и оружје*, Београд 1964.

⁴ П. Васић, *Ношња народа Југославије кроз историју*, Београд 1968, с. 75 — 80, 130.

⁵ Desanka Nikolić, *Gravire Martina Engelbrehta i proučavanje odevanja graničara u prvoj polovini XVIII veka*, Vesnik Vojnog muzeja 10, Beograd 1964, с. 59 — 88.

⁶ Tade Smičiklas, *Povijest hrvatska*, deo drugi, Zagreb 1879, с. 323, 375.

⁷ Ivan Kukuljević Sakcinski, *Hrvati za naslednog rata*, Rad JAZU, knj. XXXVIII, Zagreb 1877, с. 85, 98, 114, 115.

је уклопио у поједине етапе развоја ове институције. Мада се, углавном, ограничио на преношење писаних извора, не упуштајући се дубље у питања униформисања, ова грађа је веома корисна.⁸

Оскар Тојбер (Oscar Teuber), у својој историји аустријске војске, од 1700. до 1867. године, три поглавља посвећује граничарској војној организацији и одевању наоружаног људства. С обзиром на то што је текст књиге допуњен илустрацијама у боји, још више би добио у аутентичности да је коректније документован изворима којима се аутор обилато служи и да је умеренији у истицању заслуга Аустрије за крајишку установу уопште, а и за одећу Граничара.⁹

П. Боп (Р. Ворре) приказује Војну крајину из времена француске управе, почетком XIX столећа, посветивши доста простора променама у одевању граничарских јединица, насталим као одјек униформисања француске војске. Књига је илустрована и поткрепљена изворима. Мада је у њој нешто јаче наглашен позитивни утицај Француске на Војну крајину, ова публикација се мора узети у обзир када се говори о француском периоду развоја Крајине.¹⁰

О банатском делу Војне крајине, а упутно и о одећи њених Граничара, писао је Срећко Милекер,¹¹ док је о одевању Граничара Лике у оквиру карловачке крајишке територије значајне податке оставио Рудолф Хорват.¹²

У свом синтетичком прегледу војно-политичког, привредног и културног развоја Војне крајине, Јован Савковић униформисање Граничара убраја у тенденцију власти за милитаризацијом становништва. Изводе из војних прописа, који се односе на одећу, аутор преноси из савремених, статистичких описа Крајине, али без опширнијег коментарисања.¹³

За расветљавање неких пресудних момената из историје српско-хрватског граничарског становништва и његовог одевања нарочито су заслужни: Душан Поповић,¹⁴ Јосип Матасовић,¹⁵ Коста Петровић,¹⁶

⁸ Franz Vaniček, *Specialgeschichte der Militärgrenze*, I—IV, Wien 1875.

⁹ Oscar Teuber, *Die Oesterreichische Armee, 1700 — 1867*, Wien 1895.

¹⁰ Р. Ворре, *La Croatie militaire* (1809—13), Paris — Nancy 1909.

¹¹ Срећко Милекер, *Историја Банатске војничке крајине*, Панчево 1926.

¹² Rudolf Horvat, *Lika i Krbava*, II, Zagreb 1941.

¹³ Јован Савковић, *Преглед постанка, развитка и развоја Војне границе (од XVI века до 1873. године)*, Посебна издања Матице српске, Нови Сад 1964, с. 33 — 82.

¹⁴ Душан Поповић, *Срби у Војводини*, II, Нови Сад 1959, стр. 154 — 156; *Срби у Банату до краја осамнаестог века*, Посебна издања Етнографског института САН, 6, Београд 1955, с. 51 — 69.

¹⁵ Josip Matasović, *Kapetanija kapetana Reljkovića*, Narodna starina, II, Zagreb 1923, с. 47 — 64.

¹⁶ Коста Петровић, *Карловци и карловачко становништво*, Историјски часопис САН V, Београд 1955, с. 295 — 309.

Емил Лашовски¹⁷ и Људевит Иванчан.¹⁸ Мада их одећа није увек посебно занимала, па су о њој узгредно писали, драгоцени прилози ових писаца, засновани на научном тумачењу савремених извора, представљају путоказ и ризнице података за нашу тему.

Етнолошка испитивања о одевању Граничара у време Крајине и после њеног званичног укидања показују неједнаку слику. Од времена Николе Беговића,¹⁹ Луке Илића Ориовчанина,²⁰ Мијата Стојановића,²¹ Манојла Бубала Кордунаша²² и, можда, још неколицине мањих сакупљача етнографске грађе о ношњи свога краја, нису нам познати обимнији резултати у том смислу, скоро до наших дана. С краја XIX и почетка XX столећа је и неколико регионалних монографија насеља са крајишких подручја, у којима се може наићи на драгоцене описе одевних елемената у народу, значајних за праћење континуитета у животу становништва из граничарског и постграничарског периода.²³ Из каснијих времена, до 40-тих година XX столећа, мањи број истраживача бавио се овим питањима. Међу њима треба истаћи Владимира Ткалчића, који је, испитујући хрватску народну ношњу, запазио да је за њено обликовање значајан и удео војничког начина живота из доба Крајине.²⁴

Последњих деценија развоја етнолошке науке у нас намеће се потреба за свестранијим и обимнијим изучавањима лимитрофних области. Неки синтетички захвати у испитивањима традиционалног живота и стваралаштва народа насељеног у некадашњим аустро-турским пограничним регионима, у оквиру наше земље, а и у суседној Румунији, указују на изузетну важност таквих истраживања, нарочито с обзиром на вишеетничку структуру становништва.²⁵ Проблем

¹⁷ Emil Lašovski, *Prilozi za povjest Hrvatske krajine*, Vjesnik KHSDZA VIII, Zagreb 1906, c. 198.

¹⁸ Ljudevit Ivančan, *Istraga proti buntovnim krajišnikom varaždinskoga generalata g. 1755*, Vjesnik KHSDZA, god. V, Zagreb 1903, 65 — 66, *Buna varaždinskog generalata i pograničnih kmetova god. 1755*, Vjesnik KHSDZA, god. IV, Zagreb 1902, c. 153 — 154, 162 — 170.

¹⁹ Nikola Begović, *Život i običaji Srba graničara*, Zagreb 1887.

²⁰ Luka Ilić Oriovčanin, *Lovorike 1*, 1874.

²¹ Mijat Stojanović, *Slike iz života hrvatskog naroda po Slavoniji i Srijemu*, Zagreb 1881.

²² М. Бубало-Кордунаш: *Из времена огулинског Кордуна за време граничарске војне управе*, Гласник Етнографског музеја XX, Београд 1957, c. 192 (припремио за штампу Никола Пантелић).

²³ Luka Lukić, *Varoš*, ZNŽOJS, XXIV, Zagreb 1919, стр. 84 — 86; J. Lovretić, *Otok*, ZNŽOJS, II, Zagreb 1897, c. 156 — 158; Томо Severović, *Narodno odijelo i običaji, Nakit i češljanje u Stojdragi u Žumberku*, Etnografska istraživanja i građa, IV, Zagreb 1942, c. 79, 82, 84.

²⁴ Vladimir Tkalcic, *Seljačke nošnje u području Zagrebačke Gore*, Narodna starina, god. IV, sv. 1, Zagreb 1925, c. 133 — 164.

²⁵ Душан Недељковић, *Општи проблеми и методе етнологије и фолклористике лимитрофних етничких група и етнолошки карактеристичан одраз лимитрофности у народном певању српске кордунашке етничке групе*, Гласник Етнографског института САНУ, XIX — XX, Београд 1973, c. 11 — 25.

ношње није остао по страни тих настојања, али се још увек задржава у оквирима микрорејона некадашње Војне крајине.²⁶

Важно је нагласити да досадашњи напори у испитивањима ношње крајишких региона нису били искључиво усмерени на то да се истакну специфичности у одевању граничарског становништва у односу на одевну слику народа, који је био ван домашаја крајишких власти. Међутим, истраживачима је сама грађа указивала да се у праћењу развоја ношње са тих територија мора рачунати и на граничарски период. Рекли бисмо да су у том смислу нешто више обрађени сремски, бачки и банатски делови некадашње Крајине, посебно за слугот Миленка Филиповића и његових сарадника на проучавању ношње у Војводини, пре двадесетак година. Филиповић је, уочивши да су промене у ношњи и друштвеног карактера, и да могу да буду дириговане споља, притиском власти, много учинио да се на неким банатским хаџецима, пореклом из народа, утврде остаци деловања крајишких власти.²⁷

Према до сада објављеним радовима о ношњи, територијално везаној за раније крајишке регионе, произлази да њихови западни делови још увек очекују испитиваче. Утолико је вреднија пажње студија Маријане Гушић *Старинска личка ношња*, у којој аутор, понирући у генезу хаџетака и њихово распрострањење у Лици у ранијим столећима, није мимоишао китњасту, оријентализовану ношњу Сержана, као извесну особеност граничарског периода Лике.²⁸

²⁶ Мирослав Драшкић, *Становништво лимитрофног српског села Свињице у Румунији*; Душан Масловарић, *Привреда у Свињици*; Јелена Аранђеловић-Лазич, *Ношња у Свињици*; Никола Пантелић, *Породични односи и свадбени обичаји у Свињици*; Слободан Зечевић, *Народна веровања у Свињици*; Душан Недељковић, *Народно певање лимитрофне темишварске српске етничке групе*. — Сви радови објављени су у Зборнику радова Етнографског института САНУ, књ. 5, Београд 1971.

²⁷ Миленко Филиповић, *Утицаји власти на народну ношњу*, Рад 10, Нови Сад 1961, стр. 89 — 90; Прилози и грађа, I, Нови Сад 1963; Јелена Бекић, *Српска народна ношња у околини Сремске Митровице*; Рада Јованчић, *Српска народна ношња у Лужном Срему*; Рајко Николић, *Шајкашка народна ношња*; Александар Стефановић, *Српска народна ношња у Диштрикту у другој половини 19. века*; Вера Милутиновић, *Српска народна ношња у околини Вршица*; Радови су објављени у публикацији: *Српске народне ношње у Војводини*, I, Нови Сад, Матица српска, Посебна издања научног одељења, секција за етнологију, књ. 2, Нови Сад 1953.

²⁸ Marijana Gušić, *Starinska lička nošnja*, Lika u prošlosti i sadašnjosti, Historijski arhiv u Karlovcu, Zbornik 5, Karlovac 1973, c. 173 — 209.

ОСВРТ НА ИЗВОРЕ

ПИСАНИ ИЗВОРИ

Своја разматрања о одевању мушког граничарског становништва на територији Војне крајине у XVIII и XIX столећу претежно заснивамо на савременој писаној документацији, наредбама и прописима званичних аустријских и крајишких власти, а делимично и на периодичним часописима. Посебни нагласак дајемо статистичким прегледима, објављеним у мемоарско-путописним делима савременика.

Архивска грађа, коју користимо, смештена је у: фондовима Ратног архива у Бечу, затим Хисторијског архива СР Хрватске у Загребу, Историјског архива Београда у Београду, као и у историјским архивима АП Војводине у Сремским Карловцима и СР Словеније у Љубљани.

Из Љубљанског Историјског архива био нам је доступан материјал из XVII столећа, који се односи на снабдевање Граничара суком.

Знатан број важнијих докумената из XVIII и XIX столећа, који су регулисали читав друштвени и политички живот у Крајини, публикован је. Зато смо се, приликом одабирања списа, оријентисали на оне који потпуније расветљавају спровођење наредби о одевању међу Граничарима. Из обиља грађе бечког Ратног архива издвојили смо и проучили, као најважније, акта *Дворског ратног савета* у Бечу, упућена граничарским командама, из појединих годишта (1754, 1757, 1769. и др.), значајних за развој одевања у XVIII столећу. Промене у униформисању Граничара у првој половини XIX столећа пратимо на основу грађе из војних „циркуларних одредби“, за период од 1808. до 1850. године. О појединим деловима одеће сазнајемо пак, из текстова рукописних књига (*Montursistem*), који су снабдевени цртежима и скицама.

У Хисторијском архиву у Загребу, 14 књига *Деловодног протокола Славонске генералне команде за економска питања* (No. I *Protocoll Ehsibitarum in oesonomicis*) указују, првенствено, на начине снабдевања одећом и опремом Граничара Бродске, Петроварадинске и Градишканске „пуковније“, у време од 1772. до 1780. године. Међутим,

неки налози за набавку, са описима предмета којима треба опскрбити Граничаре, могу да се користе и при типолошкој анализи појединих делова одеће.

Од архивске грађе за банатске граничарске јединице и Шајкашки батаљон послужили су нам рукописи Историјског архива АП Војводине, с краја XVIII и почетка XIX столећа. То су „књиге заповести“ батаљона и чета („компаније“) са, истина, фрагментарним, али веома корисним подацима о одећи. (Befehl Protocoll, Raport aufnahme Protocoll).

Судске расправе (потернице, оставински спискови) поседују, какад, драгоцену грађу и о одевању, коју такође користимо. Од овог материјала имали смо прилике да прегледамо архивалије бившег Земунског магистрата (Историјски архив Београда). У потерницама наилазимо на описе одела дезертера из сремског дела Крајине, а у оставинским списковима на инвентар умрлих Граничара, из времена 50-тих до 80-тих година XVIII столећа. Корисно нам је послужила и грађа о занатлијама који су се бавили обрадом текстила и коже за војску. Прегледали смо фонд од 1756. до 1800. године.

Часописи који су излазили у XIX столећу, а посебно, „Илирске народне новине“, дају исцрпна обавештења о „лицитацијама“, једном од начина на који су Граничари долазили до прописаних делова своје одеће. Осим цена појединих комада и услова набавке, веома су детаљно описани делови униформе који се наручују од занатлија, што је такође корисно за утврђивање типолошких одлика униформе.

Осим текстова насталих званичним путем, за истраживање војне одеће граничарског становништва неопходна је и наративна грађа мемоарско-хроничарског карактера. Ако бисмо је вредновали у поређењу са необјављеним архивским изворима, не би много заостајала за њима. Наиме, мада су званична акта производ пословичне педантности аустријске администрације, мемоарско-хроничарски рукописи настали су из пера аутора који су, краће или дуже време, били службено везани за Крајину, јер је многима од њих био задатак да „Главној команди“ у Бечу достављају извештаје о стању у том делу Монархије.²⁹

За период од 40-тих до 70-тих година XVIII столећа значајну грађу оставило је неколико хроничара Војне крајине. Тако је Симеон Пишчевић, уз своје импресије о славонском делу Границе, уочио и неке карактеристичне црте у одевању славонске „милиције“.³⁰ Исто тако, Балтазар Адам Крчелић, познат по својој *Историји*, истовремено показује да је добро обавештен и о догађајима који се односе на

²⁹ Своје службено путовање у Славонију и Срем, 70-тих година XVIII столећа, један од хроничара Војне крајине, Ф. В. фон Таубе, овако је прокоментарисао: „Овај опис је плод путовања у Славонију и Срем, која сам на највишу заповест имао да начиним по турској граници у годинама 1776. и 1777 ... Своја запажања бележио сам на самом месту“. — Ф. В. фон Таубе, *Опис Славоније и Срема*, I (превод Бошка Петровића), Зборник Матице српске за књижевност и језик, књ. 2, Нови Сад 1954, с. 158.

³⁰ Симеон Пишчевић, *Мемоари*, Београд 1963.

униформисање Граничара.³¹ Фридрих Вилхелм фон Таубе, путујући Сремом и Славонијом 70-тих година XVIII столећа, бележио је своје утиске и о граничарском становништву, његовом начину живота и одевању.³²

У XIX столећу интересовање за Крајину се појачава, па се, самим тим, повећава и број њених хроничара. Од аутора чији су текстови везани за нашу тему, пре свега, потребно је поменути Ј. А. Демијана (J. A. Demian). У свом приказу Војне крајине овај писац је био веома заинтересован и за ношњу народа, а посебно наоружаног становништва, удубљујући се и у начине њене израде.³³ Десетак година касније, Јован Чапловић (Jochan fon Czaplovics), описујући војничке делове Славоније и Хрватске, скреће пажњу на значајну улогу жене у домаћој радиности и на њену способност при опскрбавању својих укућана разним одевним предметима.³⁴

К. Б. Хицингер (Carl Bernth Edler von Hietzinger), секретар „Карловачко-варајдинске Генералне команде“, своје утиске о Војној крајини, и одевању њених људи износи у три књиге. У склопу ширих описа привредног и друштвеног живота крајишког становништва, значајни су му и подаци о преради вуне и других сировина потребних за израду одеће.³⁵

Слично претходницима, 50-тих година XIX столећа, Франц Бах (Franz Bach) писао је о оточкој пуковнији Карловачке крајине.³⁶ Из истог времена су и *Успомене* Имбра Ткаца из војничког дела Хрватске, са неколико напомена и о одевању.³⁷

Дело Јосипа Хостинек (Josef Hostinek) *K. K. Militär Grenze, ihre Organization und Verfassung*, настало као приручник важнијих војних прописа везаних за Крајину, уз податке о етничком саставу становништва, начину становања и привређивања, садржи и веома значајну грађу о одевању. Осим података о ношњи ширих слојева Границе, о набавци одеће за војнике и текстилној радиности, ова књига има изворне вредности и за типолошко проучавање одеће регуларних и нерегуларних граничарских јединица, која се носила у Крајини 50-тих година XIX столећа, тј. у време када ју је Хостинек обилазио.³⁸

³¹ Baltazar Adam Krčelić, *Annuae ili historija 1748 — 1767*, Zagreb 1952.

³² Фридрих Вилхелм фон Таубе, *Опис Славоније и Срема*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, II, Нови Сад 1954, III, 1955. IV — V, 1956/57.

³³ J. A. Demian, *Statistische Darstellung des Königreiches Ungarn*, II, Wien 1806; *Statistische Beschreibung der Militär Grenze*, I, Wien 1806.

³⁴ Jochan fon Czaplovics, *Slavonien und zum Theil Croatien*, I, II, Pesth 1819.

³⁵ Carl Bernth von Hietzinger, *Statistik der Militärgränze des österreichischen Kaiserthums*, I, 1817; II, 1820. Wien.

³⁶ Franz Bach, *Otočaner Regimentz*, Geschichte Karlstadt, s. I, s. a.

³⁷ Имбра Ткаца, *Успомене*, Српска књижевна задруга, коло XXVIII, бр. 187, Београд 1925.

³⁸ Josef Hostinek, *K. K. Militärgränze, ihre Organisation und Verfassung*, I, II, Wien 1861.

Већина поменутих хроничара Војне крајине, а нарочито ови из XIX столећа, своју драгоцену грађу о граничарском селу допуњавали су статистичким подацима, које су уклапали у своје монографске прегласе.

ЛИКОВНИ ИЗВОРИ

Карактер овога рада, а посебно недостатак материјалних доказа о граничарској одећи, нужно су захтевали да се, у многоме, ослањамо на ликовне изворе. Прилажењем овој врсти грабе имали смо у виду извесну релативност у утврђивању истине о приказаним хаљацима, између осталог и с обзиром на субјективност аутора, која овим изворима умањује документарност. Обазриви смо нарочито према уметничким делима насталим накнадно на тему Војне крајине, па их готово и не користимо.

Савремени ликовни извори којима се служимо проистекли су, углавном, из одређених војно-политичких потреба и из жеље за упознавањем непознатих крајева са етнички шароликим становништвом, као што је била Војна крајина. Без обзира на ликовне квалитете тих радова, њихова садржина је драгоцене. Из обиља тог материјала, расутог и ван наших граница, успели смо да сакупимо најтипичније примерке, који дочаравају разне фазе из развоја војне одеће сталних граничарских јединица или презентују ношњу из народа, коју су преузеле помоћне јединице у Крајини („пандури“, „Сережани“) као своје прсну униформу. Од такве грабе стајали су нам на располагању: цртежи појединачних делова одеће или прикази целе одеће на фигуралним представама, који илуструју званичну писану документацију о униформисању, затим табеларни прегледи са шематским приказима војних ознака у боји и фигуралне композиције граничарског људства у војној и народној ношњи.

Веће интересовање за приказивање Граничара Војне крајине отпочело је сазнањима о неустрашивости тих људи у ратовима Аустрије 40-тих година XVIII столећа, па је и уметнике заинтересовао њихов (необични) изглед. За тај период су нарочито значајни бакрорези у издању Мартина Енгелбрехта (Martin Engelbrecht), које је, највећим делом, цртао Бенуаро Базил (Gienuario Bazille). Од 150 сачуваних примерака ових гравира, са представама нерегуларних аустријских војника из 1741 — 1748. године, скоро половина се односи на наше становништво из Карловачке, Вараждинске, Потиско-поморишке и Славонске крајине. И поред извесних некоректности у цртежу и боји — које се огледају у несразмери обраде одеће, пренаглашености фигуре и неким колористичким ефектима, што говори о њиховим скромним уметничким вредностима — ове гравире можемо сматрати верним илустрацијама начина живота и одевања Срба, Хрвата, Морлака, Климената, пандура, „толпача“, официра и осталих припадника граничар-

ске војске тога времена.³⁹ Њихова је вредност утолико већа што представљају, вероватно, најбогатију збирку ове врсте у нас, везану за средину XVIII столећа.

Од 50-тих година XVIII столећа одређена категорија ликовних прилога верно је илустровала промене у одевању читаве аустријске војске, укључујући и Граничаре. С обзиром на статичност целе фигуре и шаблонски решен лик, сматрамо да су ови прикази више служили као скице и углед при популарисању новопрописане униформе, а мање као уметнички радови. Међутим, прецизност цртежа и боје, затим објашњења о припадности приказане фигуре и времену настанка, говоре о наменском карактеру ових илустрација, које стога можемо сматрати прворазредним изворима за нашу тему. Од таквих радова, који се углавном налазе у Ратном архиву и Војноисторијском музеју у Бечу, користимо појединачне листове или збирке акварела из 60-тих година XVIII столећа Јована Шмутцера (Jochan Schmutzer, 1733 — 1811),⁴⁰ а и колекције гавира из 90-тих година XVIII столећа, штампане као посебне публикације о аустријској војсци.⁴¹

Ликовни извори о Граничарима из XIX столећа представљају дела ликовно образованих сликара жанра, који су прихватили историјско сликарство, иначе модерно у XIX столећу. Војна крајина им је за такве теме пружала широке могућности, па су настале бројне литографије, са појединачним фигурама и композицијама из граничарског војничког живота и ратних призора. За утврђивање њихове документарности важно је истаћи чињеницу да их је већина датована и сигнирана. Њихови аутори показују смисао не само за цртеж и боју већ и за детаље на униформама и ношњама које су приказивали. Бројност илустрација ове врсте омогућава компарације, што је, такође, значајно за утврђивање њихове веродостојности.

Од плејаде тих страних ратних сликара, на чијим радовима се записивају неке наше анализе, помињемо најтипичније представнике.

О одевању наоружаног граничарског становништва с краја XVIII и почетка XIX столећа обавештава нас Хаке (В. Hacquet), својим илуминираним гавирама. Ношња Личанина, Далматинца, Климента, Србина и Славонца дата је верно и у цртежу и у боји.⁴²

Првих година XIX столећа Франц Јашке (Franz Jaschke, 1773 — 1842), оставио је низ акварела, које је направио путујући кроз разне пределе Војне крајине, 1807. године. Иако му је првенствени циљ био

³⁹ Павле Васић, *Théâtre de la milice étrangère, Jedan izvor za nošnju naših граничара из 1742. године*, Историјски гласник 3 — 4, Београд 1950, с. 126 — 129; Desanka Nikolić, *Gravire Martina Engelbrehta i proučavanje odevanja граничара u prvoj polovini XVIII veka*, Vesnik Vojnog muzeja 10, Beograd 1964, с. 59 — 98.

⁴⁰ W. Spremann, *Kunstlexikon*, Berlin 1905, s. n.: Schmutzer J. M. *Genaue Darstellung saemtlicher Branchen der kaiserl. königl. Armee*, Wien 1792; *Geschichte und bildliche Vorstellung der Regimente des Erzhauses Oesterreich*, Wien 1796.

⁴² В. Hacquet, *Abbildung und Beschreibung der Südwest — und östlichen Wenden, Illyrer und Slaven*, Leipzig 1801.

да слика пејзаже и утврђења, он је у тај амбијент постављао Граничаре, одевене у униформе или у живописне народне ношње.⁴³ Из тих година су, вероватно, и његове појединачне фигуре граничарских старешина из Хрватске, Славоније и Баната. Њихова основна вредност је у томе што су рађени по природи и што спадају у ребе ликовне изворе из тога времена.

Штубенраух (F. Stubenrauch, 1784 — 1848), радећи на сценографији и обради костима за бечко позориште, у својим радовима из војне тематике показао је да је добар познавалац униформе. Једна од његових обојених литографија (*Die österreichische Armee im Jahre 1820*), односи се на Граничаре, које је разместио као на сцени, у разним положајима, према рангу и роду војске.⁴⁴

Браћа Матија (1790 — 1868) и Јосип (Joseph, 1793 — 1839) Трентсенски (Trentsensky) убрајају се у верне илустраторе граничарске војне и сержанске одеће из 20-тих до 40-тих година XIX столећа, утолико пре што је Матија био официр аустријске војске. Едиција од 205 литографија у боји, коју су браћа издала у Бечу 1823. године, уз верне приказе униформи аустријске војске, садржи 13 листова о Граничарима. Своје интересовање за Сержане показали су на неколико листова из 1837. и 1848. године.⁴⁵

Дитрих Монтен (Dietrich Montén, 1799 — 1843), сликар жанра и историјских битака, био је такође литограф, а и бакрописац. Своје сликарско искуство потврдио је и на литографијама са приказаним Граничарима из 1838. до 1843. године.⁴⁶

Револуционарне године 1848 — 1849. довеле су на бојиште бројне сликаре који су оставили значајну ликовну грађу о Граничарима у борбама под Бечом. У ауторе чијим се прилозима служимо убраја се неколико врхунских цртача и колориста.

Један од њих, Јосип Хајке (Joseph Heicke, 1811 — 1861), сликар предела и животиња, може се сматрати и илустратором сеоског живота, који га је импресионирао на путовањима по Оријенту, Мађарској и Италији. На тај начин се могу објаснити и његова настојања да убедљиво прикаже ношњу граничарских Сержана из ратних сцена 1848 — 49. године.⁴⁷

И сликаре Карла Гебела (Carlo Goebel), Франца Коларца (Franz Kollarz) и Б. Бахмана (B. Bachmann) занимао је војнички живот Сержана и других нерегуларних граничарских војника, које су живо интерпретирали на својим бројним композицијама, са читавом галеријом типова, различитих расположења, у атмосфери обедовања, кратко трајног одмора или весеља у логору. Међу њима се нарочито истиче

⁴³ Павле Васић, *Одело и оружје*, с. 113.

⁴⁴ Thieme — Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*, св. 1, с. 228.

⁴⁵ *Ibid.*, с. 379.

⁴⁶ E. Benezit, *Dictionnaire des peintres, sculpteurs, dessinateurs et graveurs*, св. 1, 1953, с. 6.

⁴⁷ Thieme — Becker, *op. cit.*, XVI, с. 251.

Гебел, како по броју издатих литографија тако и по стилу рада.⁴⁸ Његове пластично дате фигуре одевене су у занимљиву, богату украсима ношњу или униформу, при чему има и благог хумора.

Сличне по теми и начину рада су и представе Бахмана и Коларца, са претежно нерегуларним граничарским војницима, постављеним у различите положаје предградског пејзажа и ратних ровова.

Судећи по приказаној ношњи, рекли бисмо да су из истог периода и прилози Н. Замписа (N. Zampis) и Ленцеделија (Lencedelli), који су се такође оријентисали на приказивања Сержана и њихове декоративне ношње.

Веома значајна сведочанства о изгледу Сержана 50-тих година XIX столећа оставио нам је Теодор Валерио (Theodor Valerio). Његова збирка слика, акварела и бакрореза „представља један од најизразитијих докумената те врсте о нама на Западу“. Жељан егзотичних утисака, овај сликар се интересовао и за мотиве из наших крајева, а посебно за Сержане, које је обухватио у деловима серија бакрореза, које је издавао: *Souvenirs de la Monarchie autrichienne* и *Croatie, Slavonie, Frontières militaires*.⁴⁹ Рађени по природи, његови портрети Сержана истичу изразитост лица људи из ових „полумисточњачких крајева Монархије“, како тврди Т. Готије (Théophile Gautier), коментатор Валериових радова.⁵⁰ Цртежи су му географски опредељени, јер се на сваком наводи област из које су приказане особе, чија су му, чак, и имена позната. Хроничари његових изложби нас уверавају да су му за композиције служиле многобројне студије и скице, што је још један доказ тежње овога аутора за постизањем аутентичности.⁵¹

Франц Гераш (Franz Gerasch, 1826 — 1893), сликар и литограф, такође је био инспирисан Граничарима, па је своје цртеже сам и литографисао и издавао у Бечу. Из серије литографија на тему аустријске војске користили смо неколико прилога, који се односе на појединачне фигуре Граничара у униформама и Сержана у њиховим ношњама.⁵²

Никола Арсеновић, занатлија али обдарен сликарским способностима, са својих дугих путовања по Истри, Славонији, Далмацији, Срему враћао се са богатом збирком цртежа и акварела народних ношњи. Неколико прилога је и са граничарске територије, које смо прегледали у Етнографском музеју у Београду.⁵³

⁴⁸ Гебел је потицао из уметничке породице, а и сам је био ликовно образован. Успевао је, готово до манира, да усаврши вештину исцртавања оловком и живим бојама, што је показао и на сценама из логорског живота Граничара. — Thieme — Becker, *op. cit.*, XXV, с. 80.

⁴⁹ Miodrag Ibrić, *Teodor Valerio i Teofil Gotije, slikari naših narodnih tipova*, Narodna starina XIV, sv. 35, br. 1 — 2, Zagreb 1935, с. 33, 35.

⁵⁰ *Ibid.*, с. 40.

⁵¹ Thieme — Becker, *op. cit.*, XIII, с. 442.

⁵² Thieme — Becker, *op. cit.*, XIII, с. 442.

⁵³ Боровоје Дробњаковић, *Једна ретка збирка Етнографског музеја у Београду*, Уметност 1, Београд 1949, с. 56, 57.

За ову тему послужили су нам, додуше као упоредна грађа, и неки ликовни прилози чији су аутори у својим делима одевање Граничара износили ретроградно. Њима припада 40 табла литографија Алемана (E. l'Allemand) из друге половине XIX столећа, са пет примерака, који говоре о Граничарима у време од 1742. до 1840. године.⁵⁴ Исти је случај и са репродукованим, тушем рађеним цртежима Шајкаша из едипије Аврама Букића (*Adjustirungsbilder des bestandenen K. K. Titler Grenz Caikisten Infanterie Bataillons*), који су издати у Прагу 1897. године.⁵⁵ Ови листови указују на то да је њихов аутор добро познавао савремене изворе, које је верно преносио. Већину користимо у својим разматрањима. Служимо се, само делимично, извесним бројем портрета, претежно граничарских официра, рађеним техником уља и акварела, у духу сликарства XIX столећа. Нису прецизно датовани и не приказују целу фигуру.

Фотографија нам је такође мало користила, услед колористичке ограничености, али је нисмо сасвим пренебрегли.

МАТЕРИЈАЛНИ ИЗВОРИ

Трагања за оригиналним остацима војног одевања из граничарског времена у нас, за сада, остала су без резултата. Предметима ове врсте могли смо да се користимо једино прегледањем експоната Војноисторијског музеја у Бечу, у коме смо, пре десетак година, наишли на три комплета одеће Граничара Војне крајине. То су: одећа Граничара Хрвата из прве половине XVII столећа, затим униформа граничарског стрелца из периода од 1769. до 1798. године, као и Граничара који је припадао пуковнији бр. 10, а био је одевен по пропису из 40-тих до 50-тих година XIX столећа.

За праћење утицаја граничарског војног одевања на невојничко становништво Крајине послужиле су нам колекције ношњи у Музеју Славоније у Осијеку, затим у етнографским музејима у Београду и Загребу, у етнографском одељењу Војвођанског музеја у Новом Саду, као и у збиркама комплексних музеја: Жупање, Карловца, Бјеловара и Славонског Брода.

НАРОДНА ТРАДИЦИЈА

У раду се у извесној мери служимо и резултатима својих истраживања традиције сачуване у народу о одевању из крајишких времена, која смо вршили од 1962. до 1964. године у неким насељима некадашње Војне крајине. Испитивањима смо обухватили делове славон-

⁵⁴ *Catalogue et description bibliographique d'une collection des livres et gravures sur les costumes militaires autriches — hongrie*, Paris 1928, с. 78.

⁵⁵ Један део ових илустрација објављен је у публикацији *Шајкашка историја* — 1, Нови Сад 1975, с. 191.

ске (Винковци, Жупања, Славонски Брод), карловачке (Слуњ, Подцетин, Синац, Дабар, Оточац) и банске (Петриња, Глина) граничарске територије. Осим података о изгледу, терминологији и намени одеће, бележили смо и грађу о занатима (кројачки, опанчарски, кожухарски). Скупљени материјал, иако непотпун, указује на још жива сећања на граничарска војевања, а посебно на Срежане и на њихову ношњу, која у овим крајевима још није сасвим заборављена.

НАРОДНО ПЕСНИШТВО

Богато народно песништво граничарског становништва, које опева мукотрпан али и витештвом обележени живот тих људи, изгледа да је међу првима скренуло пажњу испитивача Војне крајине. То интересовање започело је још у време трајања ове војничке установе, да би данас превазишло ниво сакупљања и израсло у неколико научних студија.⁵⁶

Специфичан војнички живот на Граници, који се огледа у епском и лирском граничарском певању, истовремено крије у себи и бројну грађу о изгледу граничарских јунака, о њиховом гиздању или, пак, после ратовања и услед немаштине, истрошеној одећи. Све је то песник уочавао и уткивао у своје стихове, пружајући драгоцену грађу о томе шта се и како у време Крајине носило, од њених почетака до развојачења.

⁵⁶ Stanko Opačić Čanica, *Narodne pesme Korduna*, Zagreb 1971; Миодраг Матицки, *Српскохрватска граничарска епика*, Београд 1974; Душан Недељковић, *Општи проблеми и методе етнологије и фолклористике лимитрофних етничких група и етнологијски карактеристичан одраз лимитрофности у народном певању српске кордунашке етничке групе*.

УВОД

Аустријска Војна крајина не може се сматрати оригиналном творевином Хабзбурговаца. Претходиле су јој сличне установе, које су, више столећа пре Аустрије, оснивала поједина моћна друштва, схватајући потребу за обезбеђивањем пограничних области својих територија.

Почевши од старих источних народа, а нарочито од периода Римске Империје и средњовековних европских држава, под Крајином (фр. *marcke*; нем. *Mark*) подразумевала се гранична област, која је, у односу на унутрашњост земље, имала посебно војничко уређење. Истовремено је чинила и врсту пограничне заштите, чија је војска, састављена од околног народа, била јаче везана за земљу коју је чувала.

Насупрот изграђивању одбрамбених мера, које су предузимале средњовековне државе Европе, па и јужнословенске феудалне земље, и Османлије су ојачавале своје пограничне области. Тако је, на граничном подручју северних делова Турске Империје, настала Босанска крајина.

Све до средине XIX столећа Босанска крајина је била стално бојиште. Из ње су Турци упадали у суседне хрватске и славонске крајеве, а преко њих у аустријске земље. То је био један од основних разлога да се формира Војна крајина под аустријском влашћу.

Самим тим, за учвршћивање и развој аустријске Војне крајине велики значај имала је Крајина са босанске стране. Пре свега, њена близина је условљавала непосредну опасност од налета Османлија. С друге стране, срж граничарских јединица чинила је српско-хрватска популација, која је, углавном, придолазила из Босанске крајине, из које се, у већини случајева, импортовао искусни крајишки кадар, раније у служби турске пограничне војске.*

Новији резултати историографских проучавања истичу двојни карактер аустријске Војне крајине, који се очитује кроз истовремено трајање, па и преплитање историје крајишке институције и историје народа који ју је насељавао. На томе се заснива и њена историјска

* *Vojna enciklopedija* 4, Beograd 1961, с. 350, 799 — 800.

периодизација. Наиме, према Ф. Моачанину, историјски развој Војне крајине сачињавају два битно различита периода: *први* период, са почецима Војне крајине као установе, од друге половине XV столећа до краја XVI столећа, и *други*, знатно дужи период, од краја XVI столећа и рата с Турцима (1593 — 1606), до последњих деценија XIX столећа, обележен масовним миграцијама становништва и насељавањем на територију Војне крајине. Тиме се, вели поменути писац, „отвара читав низ потпуно нових проблема у крајишкој хисторији, а сам назив Војна крајина добија напред истакнуто двоструко значење, које задржава све до развојачења Крајине 1881“.¹

Мада се наш задатак временски уклапа у други период историјског развоја Крајине, претежно се ограничавајући на XVIII и XIX столеће, ипак ћемо се, ради стицања целовитије слике о граничарском одевању уопште, а и ради лакшег праћења континуитета у еволуцији неких хаџетака, у најкраћим цртама осврнути на одевну слику чувара и бранилаца аустро-турске Границе из ранијих раздобља њене историје.

Први део

ОДЕВАЊЕ ГРАНИЧАРА ДО XVIII СТОЛЕЋА

¹ Fedor Moačanin, *Periodizacija historije Vojne krajine* (XV — XIX). H. Z., XIII, Zagreb 1960, с. 11 — 117.

ВОЈНА КРАЈИНА ДО XVIII СТОЛЕЋА И ОДЕВАЊЕ ГРАНИЧАРА

Војна крајина је настала у другој половини XV столећа, у време владавине Матије Корвина (1458 — 1490), са покушајима угарско-хрватске државе да дуж своје јужне границе, према османлијском царству, изгради војно-одбрамбени систем и спречи даље надирање Турака према Европи. Међутим, она је у почетку имала привремени карактер и није била у стању да се одупре све јачим налетима турске војске.

У том раном периоду свога развоја Војна крајина је пролазила кроз фазе: од спорадично насељених региона са раштрканим утврђењима, које је бранила разнородна војска, до војнички уређених оаза, капетанија, које су, опасујући поступно читав гранични предео према Турцима, крајем XVI столећа прерасле у три веће крајинске области: Хрватску крајину — изградњом тврђаве у Карловцу, проглашену за Карловачки генералат, са капетанијама од мора до Купе, укључујући и Жумберак; затим Приморску крајину — крај од Капеле до мора, са седиштем у Сењу; Банску крајину — од Карловца до Ивањића, док се даље до Драве простирала територија Славонске крајине, која је касније прозвана Вараждински генералат.²

За ојачавање и територијално распрострањење Војне крајине веома значајна била су два фактора: придошло становништво, нарочито оно из турских области, и прелажење компетенције старања о Крајини на аустријске покрајине: Штајерску, Крањску и Корушку.

У науци је већ утврђено какве су далекосежне последице за етнички развитак наших народа имала турска освајања. Продирањем Турака са југа, у XIV столећу, изазвана су масовна померања народа ка крајевима од којих ће касније већи део бити захваћен Војном крајином. Тако се у XV столећу, померањем центра српске државе на север, досељеници из јужних региона Србије насељавају у области преко Саве и Дунава, а освајањима Босне (1463) и Херцеговине (1482), на-

² *Историја народа Југославије*, II, Београд 1960, с. 392.

стајале су бројне динарске сеобе ка Хрватској, Славонији, Срему и Далмацији.³

На миграције становништва велики утицај имали су аустро-турски ратови, од краја XV столећа и у XVI столећу, јер је за време тих сукоба велики део турских пограничних трупа, који се састојао од хришћана, ангажованих у турској граничарској служби, прелазио, „пребегавао“, „ускакао“ у аустројску Хрватску и Славонију. Обећања аустројских власти да ће пресељењем на аустројски део Границе сачувати своје раније повластице, које су им доделили Турци, ослободивши их низа феудалних обавеза, затим изглед да ће стећи још повољнији положај, а можда и неки други, психолошки разлози, утицали су да они, од 30-тих година XVI столећа, прелазе на хаџбуришну територију. Ова се појава понављала и при даљем продирању Османлија у Славонију, а и у друге земље Панонског басена, тако да је скоро сваки поход Аустројанаца из горње Славоније у доњу Славонију и у делове Босне, који су били под Турцима, према Цвијићу, био праћен исељавањем становништва из турских у аустројске области.⁴

Са гледишта сеоба, од посебног интереса била је област од Уне до Купе, вековима у опасности од Турака, који су често у њу продирали и пленили је. Становници, који су се према овој граници у поворкама кретали из Босне, Херцеговине, па чак и Рашке или, пак, они које су Турци доводили на ту територију, уускавали су преко границе у Аустроју. Међу њима су најпознатији били жумберачки Ускоци. За ову територију Цвијић каже да је „ретко и на Балкану области у којој су досељеници толико патили као овде, јер ни једна област није била овако љута и крвава граница“.⁵

У новим крајевима пресељеници су добијали пуста, већином ненасељена „селишта, земљишта и добра“, које је раније становништво напуштало у току ратних вихора. Као узврат за „наследна лена“, која су могли да користе, имали су обавезу да, кад год се дигне војска на непријатеља, ратују на властити трошак.⁶

Ови досељеници, које извори помињу под различитим називима: „ускоци“, „пребези“, „хришћански синови“, „Трачани“, „Турци“, „Рашани“, а најчешће „Власи“, етнички припадају Србима православне вере, који у то време, како мисли Алекса Ивић, ни сами нису били „свесни своје српске народности“.⁷

³ Јован Цвијић, *Балканско полуострво*, I, II, Београд 1966, с. 146.

⁴ *Ibid.*, с. 147.

⁵ *Ibid.*, с. 148.

⁶ *Историја народа Југославије*, *op. cit.*, с. 383.

⁷ „Раздељени под разне управне области, без икаквог политичког живота, без довољно комуникационих веза и у лошим материјалним околностима, није чудо, што су Срби остали без икаквог јединства и што се у ово доба по разним крајевима поједине групе Срба разнолико називају“ — Алекса Ивић, *Сеоба Срба у Хрватску и Славонију*, Сремски Карловци 1909, с. 10.

Они су, насељавајући се на аустројској страни Границе, уз мало-бројне староседеоце или одраније насељено становништво, као на пример оно људство које је Матија Корвин сместио на Дунав као језгро своје речне флотиле, послужили за основу, пре свега, територијалног ширења Крајине, а и за јачање крајишке војне организације. За њихово задржавање у Крајини од пресудног значаја је чињеница што су из Турске долазили углавном већ као искусни војници, организовани у војне групе, на челу са својим старешинама и били добро наоружани, па је и у новом завичају војевање основа за њихов опстанак. Аустројски војни команданти су их не само радо прихватили него и позивали, јер су, као ранији турски крајишници, били вични такозваном „малом рату“, који се даноноћно водио на Граници. Ово становништво, углавном „харамје“ и „мартолози“ из некадашњих турских пограничних јединица, било је способније да се одупире изненадним упадима турских „акинџија“, који су пустошили и поробљавали све пред собом, него посаде утврђења, под командом хрватских феудалаца, који су, између осталог, били и без довољно финансијских средстава за одржавање војске.⁸

Други моменат, значајан за даљи развој крајишке институције и њене војске, јесте удео аустројских наследних земаља у финансирању Крајине. Заинтересовани за јачање одбрамбене моћи Границе, чија их је војска чувала од Турака, који су претили да угрозе њихове поседе, Штајерска, Крањска и Корутска, 70-тих година XVI столећа, примиле су обавезу да сnose трошкове око издржавања граничарских јединица. Њихов се допринос састојао у томе да војнике једним делом намирују у новцу, а другим — у сукну.

Извори указују на то да та исплаћивања нису увек била редовна, услед чега је долазило и до отпора у народу.⁹ Међутим, изгледа да се у том смислу, временом, стање поправило, јер подаци из последњих десетина XVII столећа говоре о организовању пословања, уз учешће посебно плаћених чиновника.¹⁰

При томе треба нагласити да се у овим настојањима за сигурним снабдевањем веће масе придошле популације крију почеци старана централне аустројске власти о тим добрм и храбрим војницима, о чему ће касније бити више речи, а не добра организација аустројских покрајина, које су се, престанком директне опасности од Турака, све мање интересовале за одбрану својих земаља, па самим тим и за граничарску војску.

Приливом досељеника и могућностима сталнијег издржавања Крајине не само што су се попуњавала празна „селишта“ на граничном

⁸ *Историја народа Југославије*, *op. cit.*, с. 381.

⁹ Године 1604. барон Херберштајн (Herberstein) морао је да посредује код штајерских staleжа да исплате дуг једном вараждинском трговцу, да би од њега Славонци могли да набаве материјал за израду своје одеће. (Алекса Ивић, *Миграције Срба у Славонију током 16, 17. и 18. столећа*, СРЗБ XXXVI, Насеља и порекло становништва 21, Суботица 1926, с. 23).

¹⁰ DAS, фасцикла 301, 311.

простору између Аустрије и Турске него се повећавало и бројно стање војске на Граници. Тако, док је читав крајишка војска, размештена по капетанијама и градовима, 1553. године бројала 4 164 човека, двадесетак година касније, тај број се повећао на 4 729 људи, од којих је на Славонску крајину отпадало 1 972 војника, а 2 757 војника борило се у оквиру Хрватске крајине.¹¹ Током XVI и XVII столећа број граничарског људства и даље се повећавао.¹² То се, свакако, одразило и на промену организационог састава крајишке војске. Према Клаићу, она се, у почетку, делила на: „пјешаке (харамије, славонске стријелце), коњанике (хусаре, њемачке коњанике) и тобције (њемачке Haskenschützen)“.¹³ Оваква војна организација на Крајини временом се мењала, па је, уз домаће феудалце и стране најамнике, претежно Немце из аустријских покрајина, све више допуњавана домаћим живљем, претежно досељеницима.

Таква разноликост крајишке војске, у ствари, осликава једно немирно време, судбоносно за опстанак народа, испуњено честим борбама са непријатељем, који је све до краја XVI столећа био знатно надмоћнији, затим неизвесношћу, покретима становништва.

Услед свега тога не може се говорити ни о јединственом изгледу граничарске војске, различите, пре свега, по имовинном стању, затим по народности, по рангу. Кроз савремену, иако недовољну грађу о одевању на Крајини назире се да је њена војска наступала у различитој одећи и опреми, већ зависно од тога када и под чијом командом се борила, на којим теренима је ратовала и на који начин се снабдевала.

Тежећи да бар у основним контурама дочарамо одевну слику на Крајини до XVIII столећа, своја истраживања усмерили смо на две основне категорије граничарског људства, а то су: крајишке старешине и шири слојеви Граничара.

Одевање вишег слоја Крајишника — у које се убрајало домаће хрватско племство, а једним делом и странци, чинећи командни кадар Крајине — развијало се углавном по западноевропским узорима, уз поступно прихватање источњачких елемената, који временом постају, међу домаћим Крајишницима, све изразитији.

У средњем веку, у ери владавине хладног оружја, европски ратници су се пред борбу опремали панцирима, израбеним од жичаних карика, и оклопима, који су се састојали од металних плоча, обликованих према човечјем телу. Тако се без тешко оклопљене коњице ни су могли замислити ратни окршаји тога времена.

¹¹ Vjekoslav Klaić, *Povjest Hrvata*, Zagreb b. g., c. 45.

¹² Године 1652. само међу групама Славонске крајине, под оружјем је било 8 876 војника, што значи да се за приближно осамдесет година број граничарског људства више него учетворостручио. — C. B. Edler von Hietzinger, *Statistik der Militärgränze des Österreichischen Kaiserthums*, I, Wien 1817, Увод.

¹³ V. Klaić, *op. cit.*, c. 45.

За ту металну заштитну одећу знале су све тада добро опремљене војске, па и војске средњовековних јужнословенских држава.¹⁴ Нема сумње да се употребљавала и на Крајини, јер за то постоји више писаних и материјалних доказа, а и савремених ликовних сведочанстава¹⁵ (сл. 1).

На основу тих извора може се пратити развој европског оклопа на крајишком тлу, који је, од XIV до XVI столећа, пролазио кроз фазе од готских, заштићених форми, до такозваног пуног оклопа, са заобљеним ивицама.¹⁶ Усавршавањем технике њихове израде и украшавања, достизали су врло високе цене, па су могли да их набављају само представници виших, феудалних сталежа. Да је тако било и на Крајини сазнајемо по једној препоруци крајишких власти, по којој капетани треба за коњанике да узимају „само племените витезе с добрим којни, оклопи или панцири“.¹⁷ Таква опрема била је, значи, привилегија највишег крајишког слоја, у који се убрајало, првенствено, угарско-хрватско племство. Самим тим за сиромашније племиће набавка оклопа није била једноставна. Можда би се на тај начин могли

¹⁴ Према неким подацима, најстарија вест о употреби оклопа у нас потиче из 1330. године, када су српски оклопници извојевали победу над бугарском војском код Велбужда (Vejsil Curčić, *Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini*, Glasnik HDM u Sarajevu, LV, Sarajevo 1944, c. 126). Познато је да је цар Душан, 1342. године, железни оклоп и панцире набављао из Млетачке Републике (Dušan Pribaković, *Oružje na zidnom slikarstvu Srbije i Makedonije*, Vesnik VM, I, Beograd 1954, c. 74). И остале војске средњовековних јужнословенских држава користиле су панцирну одећу и оклопе, па постоји више илустрација које хрватско племство, опремљено за рат, приказују у готским оклопима, западноевропског порекла (Павле Васић, *Ношња народа Југославије кроз историју*, Београд 1968, c. 43). Ова метална заштитна опрема наших средњовековних витезова нашла је одјека и у народним песмама, опевајући, на пример, добру опремљеност војске Стојана Јанковића:

„И он води хиљаду момака,
Све коњика љутих оклопника“ (Вук III, c. 251)

или, пак, Грујицу Старине Новака, који је на себи имао оклоп:

„Грујо момче једва дочекало
Удари на се господско одијело,
И оклопе од љута челика“ (Вук VI, c. 211)

¹⁵ Неколико немачких бакрореза из XVI столећа приказују Николу Зринског у панциру и оклопу (A. Šnajder, *O nekim manje poznatim portretima Nikole Zrinjskog*, Narodna starina, II, 4 — 6, Zagreb 1923, c. 161 — 164). Сачувана је и надгробна плоча Ивана Ленковића, команданта крајишке војске из XVI столећа (копија надгробне плоче изложена је у Војном музеју у Београду). Значајне податке о примени оклопа на Крајини XVII столећа оставио је Валвазор, а помињу га и неки историчари, пишући о крајишкој војсци XVI и XVII столећа (M. Rupel, *Valvazorjevo berilo*, Ljubljana 1951, c. 294; Vj. Klaić, *op. cit.*, c. 45; Rudolf Strohal, *Grad Karlovac opisan i orisan*, Karlovac 1906, c. 108).

¹⁶ Ivan Javornik, *Kratak pregled razvoja zaštitnog oružja*, Vesnik VMJNA, I, Beograd 1954, c. 24 — 26.

¹⁷ V. Klaić, *op. cit.*, c. 45; Radoslav Lopašić, *Spomenici Hrvatske krajine*, II, Zagreb 1885, 286 (документ 176, од 11. јула 1649).

објаснити и случајеви њихове позајмице на Крајини, о чему говори крајишки дисциплински закон из 80-тих година XVI столећа. По њему се, између осталог, међусобно позајмљивање оклопа забрањује под претњом телесне казне.¹⁸

Све већом употребом ватреног оружја, средњовековни панцири и оклопи губе од свог ранијег значаја, свдећи се на своје горње делове, тј. касиге (шлемови), затим панцирне кошуље и такозване прсне оклопе, који су се носили преко хаџетака од текстила.

Та комбинована употреба металних делова опреме са текстилном одећом није савременицима прошла незапажено. Вечелио (Cesare Veseljo) приказује овакав начин одевања на својој гравирани ускочког војног старешине онако како ју је сам видео у Венецији, крајем XVI столећа. Вечелијев ускок има на глави плићу капу са перјаницом, каква се носила међу угарско-хрватским племством, затим горњи војнички капут, типа европске казаке, и чакшире са доколеницама, западног порекла. У склопу овог, према М. Гушић „барокног мушког костима“ наилазимо и на панцирну кошуљу, коју је овај ускочки ратник, из приморског дела Крајине, носио изнад рубља и прслука, а испод војничког капута.¹⁹

За разлику од крајишких старешина домаћег порекла, о одевању стране, најамне војске на Крајини за сада не постоје сигурни подаци. Међутим, сачувани термин „немачки војници“ за домаће Граничаре, као и помени да су били одевени „по немачки“, недвосмислено говоре о чињеници да се ту ради о успомени на „ландскнехте“ (Landscknechte) и њихову одећу европског порекла.²⁰ Познато је да одевање ових најамних „немачких ратника“ припада периоду нестајања оклопа и почетку нове ере у развоју војне одеће. Ови војници су се облачили у тада неуобичајене хаџетке, нескладних пропорција и боја, преко којих су стављали и делове полуоклопа (оклоп за груди и леђа, јуришни шлем и делови за заштиту бутина), па се мора поверовати неким ауторима који за њих кажу да су деловали „фантастично“.²¹

Можда је на њих мислио и Валватор, говорећи о аркебузирима (врста тешко оклопљене коњице, наоружана пушкама аркебузама),²²

¹⁸ F. Vaniček, *Istorija Vojničke krajine*, I, 1, Нови Сад 1878, с. 36.

¹⁹ Marijana Gušić, *Nošnja senjskih uskoka*, *Senjski zbornik* V, 1971 — 1973, Zagreb, с. 18.

²⁰ Tade Smičiklas, *Poviest hrvatska*, II, Zagreb 1879, с. 98; V. Klačić, *op. cit.*, с. 45; у XVI столећу „ландскнехти“ су, за своје војне услуге, примали плату, а имали су наоружање као швајцарски најамници пре њих. Од ландскнехта је настала једна врста регуларне војске Европе, која је коришћена само у време рата. Ти војници називали су се „немачки ратници“, или »Deutsche Knechte«. — F. Vaniček, *op. cit.*, с. 8.

²¹ W. Quincke, *Handbuch der Kostümkunde*, Leipzig 1908, с. 132 — 136; П. Васић, *Одело и оружје*, Београд 1964, с. 76; I. Javornik, *op. cit.*, с. 28.

²² M. Leloir, *Dictionnaire du costume*, Paris 1951, s. v. arquebusier.

Сл. 1 — Оклопник с надгробног споменика Бенка Тиверија, Виница, Хрватско Загорје, почетак XVII столећа (V. Čurčić, »Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini«, *Glasnik hrvatskog državnog muzeja u Sarajevu* LV, 1944, с. 131)

који су, према овом савременику, осим тигрове коже на леђима, имали и оклопе.²³

Уз декаденцију металне заштитне одеће, судећи према изворима, XVII столеће уноси међу Крајишнике неке занимљивости, које еволутивни пут одевања обогаћују угарско-хрватским и оријенталним одевним облицима, и то у њиховом међусобном прожимању.

У том смислу, посебно је значајан *Дневник крајишког генерала грофа Вука Франкопана*, из 1648 — 1649. године, у коме се, под називом „госоцке хаће“, подразумевала одећа овог истакнутог команданта карловачке тврђаве. *Дневник* садржи списак ствари, од којих је неке, 17. априла 1648. године, требало послати у Карловац, а неке задржати у Брежицама, у замку Франкопанових. Међу овим предметима помињу се разни горњи делови мушке ношње, чакшире, а и неколико врста капа.²⁴

Од горњих одевних предмета најчешће се говори о *ментену*, и то у разним варијантама („баршонски черљени ментен“, „голдстуха летни ментен“, затим „ментен с рукави до лактов“, или, пак, „черљена скерлата кунами постављен ментен“).²⁵ Међу овим хаћецима, различитог кроја и намене, којима је, изгледа, заједнички био само назив, издавамо један, изузетно занимљивог облика, постављен крзном, по коме су, вероватно, и остали комади ове врсте добили име.

Наиме, израз *мента*, или *ментен*, *Rječnik JAZU* тумачи мађарском, дугом горњом хаћином, врстом мушког ћурка, под којим се подразумевала и „свита витешка“.²⁶ То би био један од путева којима је овај хаћетак могао да уђе у употребу код хрватских великаша, какав је био и Вук Франкопан. Међутим, за дефинитивно обликовање овог горњег дела ношње, пре примене на Крајину, не смеју се пренебрећи њене источњачке варијанте, које се у XVI столећу, под називом *минтан*, сретале у одевању турских феудалаца.²⁷ У XVII столећу, огртаче постављене крзном помиње Евлија Челеби у Турској крајини. Мада се овом ученом Турчину замерају извесне претераности, описи ових

²³ M. Rupel, *op. cit.*, с. 294; У XVI столећу постојала је врста турске крајишке коњице, позната под називом „делије“ (затазници), о којима су били добро обавештени неки писци из XVI столећа. Према њиховим вестима, делије су, на граници према Угарској, својом застрашујућом одећом од коже, са заденутим орловим крилима на штиту, изазивали непријатеља на меџдан. У XVII столећу делије, „храбре и достојанствене војнике“ у којој одећи, описује Евлија Челеби, на које је наишао путујући ка Митровици, тада кадилаку сремског санџака (Evlija Celebi, *Putopis*, Сарајево 1967, с. 351; V. Surđić, *op. cit.*, с. 40 — 41). Можда би се огртање хрватских и српских Крајишника кожом могло објаснити њиховим везама са турским Крајишницима, који су прелазили на аустријску страну Крајине.

²⁴ Emil Lašovski, *Dnevnik grofa Vuka Frankopana iz godine 1648. i 1649*, Starine JAZU, XL, Zagreb 1939, с. 75 — 102.

²⁵ E. Lašovski, *op. cit.*, с. 92 — 93.

²⁶ *Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika JAZU*, VI, Zagreb 1904 — 1910, s. v. menten — menta.

²⁷ Олга Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459 — 1683*, Београд 1974, с. 277, 279.

хаћетака, које он назива крајишким самур ћурковима, подробни су и уједначени. Према Евлији, такви делови ношње служили су за даривања, па је и он добио од Николе Зрињског један постављени ћурак када је био код њега у службеној посети. Сличан, а можда и лепши ћурак, „с лицем од чохе јоргован боје“, он сам је подарио Зрињском, као поклон турског везира, кога је заступао у својој службеној посети аустријској Крајини.²⁸

Иако ове чињенице не могу да потврде да је на исти начин и Вук Франкопан дошао до свога ментена, ипак говоре о распрострањености овога хаћетка на ширим просторима, на које државна граница, у то време, још није утицала, па су, међу припадницима истог друштвеног слоја, била могућа и међусобна угледања у стилу одевања.

У овом *Дневнику* наишли смо и на *доламу*, која је могла да буде израђена од „баршона“, „камџа“ или „голдстуха“, а у бојама: плавој, вишњевској, црвеној и црној. Као специјалну одлику овог дела ношње В. Франкопана, савременик уочава златна и сребрна дугмета, као и украсе од гајтана, такозване сребрне и златне „галоне“.²⁹

Према новијим истраживањима, доламу, варијанту коњаничко-кафтанске горње одеће, Османлије су усвојиле за одело јањичара. У XVI столећу, атласне доламе носили су у Турској представници феудалаца,³⁰ док их у XVII столећу Евлија Челеби сусреће на становницима Осијека, тада турске касабе.³¹ У истом столећу употребу доламе налазимо и на хришћанској страни, међу мађарским, српским и хрватским племићима, а и официрима крајишке војске. То илуструје неколико савремених ликовних извора, а међу њима и портрет Петра Рајковића, официра хрватске коњице у аустријској војсци, 1644. године.³²

М. Гушић сматра да долама долази у Крајину посредством хрватско-угарског племства, у раскошној варијанти такозване *угарштите*, како се у XVII столећу називала врста доламе израђена од скупоценог баршуна, у тамнијим тоновима.³³ Такве типске одлике поседује и долама из нашега извора, коју такође можемо уврстити у тип племићке угарштите. Отада можемо, уз извесне промене детаља, да пратимо њену континуирану примену код Граничара, а посебно код коњаничких, хусарских јединица, док год су трајала крајишка војевања.

Широка заступљеност овога хаћетка, који је временом постао појам за лепо одевеног ратника и изван Војне крајине, нашла је одраза у бројним народним песмама, на пример:

„Један бјеше понајлевиши,
На њему је мор-долама,³⁴
На долами бермиш пуца,

²⁸ E. Celebi, *op. cit.*, с. 247, 383.

²⁹ E. Lašovski, *op. cit.*, с. 93.

³⁰ О. Зиројевић, *op. cit.*, с. 279.

³¹ E. Celebi, *op. cit.*, с. 367.

³² Павле Васић, *Ношња народа Југославије кроз историју*, с. 66.

³³ M. Gušić, *op. cit.*, с. 31.

³⁴ В. С. Караџић, *Српске народне пјесме V*, Београд 1935, с. 205.

Љубил'би га међу пуча,
Нек злотвору срце пуча."

Народни песник не заборавља ни украсе на доламаи:

"Ја имадем на својој долами,
Имам тридесет сребрних пучата".³⁵

Јечерму, врсту прслука, или јелека, *Дневник* описује са токама („з једноструки сребрними токи премана“ или „з дупли позлаћеними токи“), али је могла да буде украшена и златним дугмадима. Кројена је од „гранатне“, „камучне“, „скуро зелене“, или, пак, „черне“ материје.³⁶

Јечерма (вечерма) јесте турски назив за кратку горњу одећу без рукава.³⁷ Према досадашњим испитивањима, припада новијем слоју у фолклорном добру динарског становништва. До XVII столећа, на аустријском делу Крајине не налазимо овај хаљетак или, бар, не под овим називом. Међутим, прслук становника северне Далмације, тада под Турском, који описује Евалија Челеби, у другој половини XVII столећа, по својој црвеној боји и токама одговара јечерми Вука Франкопана.³⁸ Самим тим њен помен у овом *Дневнику* добија посебну важност, говорећи у прилог чињеници о етничком континуитету, који је у то време владао са једне и са друге стране Границе. С обзиром на дипломатске и трговинске везе хрватских Крајишника са Турцима, не би било чудно да се и у одећи једног хрватског велможе нађе скупоценији, оријентални комад ношње, који се ценио у народу.³⁹

О јечерми са токама, као делу ратничке и хајдучке ношње, као и о доламаи, постоји безброј народних песама, у којима су храброст и слава јунака недељиви од његовог витешког изгледа и скупог одела, па је, по народном, сваки истакнутији ратник имао:

„Врх јечерме токе убојите,
Златне токе од четири оке“.⁴⁰

Одевним предметима Вука Франкопана припадао је и хаљетак под називом *капенак*, који је, према *Дневнику*, био од зеленог скерлета, а украшен једним златним дугметом.⁴¹ Језички, израз капенак повезује се са турском речју *кепенек*, која означава врсту кабанице, огртача, па је под називом *кепенек* налазимо средином XVI столећа међу стварима једног власника тимара.⁴² Међутим, према *Етимологијском*

³⁵ В. С. Караџић, *Српске народне пјесме III*, Београд 1929, с. 386.

³⁶ Е. Лашовски, *op. cit.*, с. 93.

³⁷ Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*, Zagreb 1971, s. v. ječerma; Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1961, s. v. ječerma.

³⁸ М. Гушић, *op. cit.*, с. 21; Е. Челеби I, с. 254.

³⁹ Franjo Rački, *Dopisi između krajiških turskih i hrvatskih časnika*, Starine JAZU XI, Zagreb 1879, с. 126.

⁴⁰ V. Curčić, *op. cit.*, с. 139.

⁴¹ Е. Лашовски, *op. cit.*, с. 93.

⁴² О. Зиројевић, *op. cit.*, с. 272.

рјечнику, овај балкански турцизам проширио се у нас преко мађарског израза *köpenyeg*, захвативши северозападне делове земље.⁴³ Тако је хаљетак под називом *corinich* пронашла Маријана Гушић код Ускока, на преласку из XVI у XVII столеће, у виду огртача од ваљаног сукна. Сагласни смо са мишљењем овог аутора да је поменути део ношње, слично долами угарштици, „к нама допро већ у стилски преобликованом плашту са садржајем феудалног прибора“. Самим тим и капенак В. Франкопана увршћујемо у део његове феудално-војничке одоре.⁴⁴

У овом извору налазимо на још један горњи део одеће В. Франкопана. Помиње се под називом *falzeő*.⁴⁵ У недостатку његовог описа, можемо само на основу значења самог израза претпоставити да је реч о некој врсти капута, горњој одећи, плашту.⁴⁶ Материјали од којих је израђиван, а то су баршун и скерлет, унеколико нам стварају представу о још једном раскошном огртачу овог крајишког команданта.

Подаци из *Дневника* који се односе на *хлаче*, тј. чакшире, не говоре о њиховом кроју, већ о материјама од којих су израђиване („цимет фарб хлаче“, „скерлетне черљене хлаче“).⁴⁷ Судећи по савременим ликовним изворима, у хрватском делу Крајине, у XVII столећу ношене су уже чакшире, такозваног угарског (мађарског) кроја.⁴⁸ М. Гушић, која овај тип чакшира разматра код Ускока, пореклом их везује за чакшире-ногавице, које су биле изједна са стопалом, а досезале су до доњег дела трбуха, тј. до стегна. Услед тога и израз *достегница*, како су овај тип чакшира, веома распрострањен међу Граничарима и касније, називали описивачи Војне крајине у XVIII столећу.⁴⁹

Свакако да су положај и имовно стање В. Франкопана дозвољавали да у својој гардероби поседује више оваквих чакшира, које су у то време готово обавезно ношене уз доламу, али и уз остале делове горње одеће, које смо напред поменули.

О покривалима главе овај *Дневник* пружа веома занимљиву грађу. Ту су: „баршонски черни хорватски клобук“, затим капе постављене крзном, међу којима се једна називала „алемодис капа черљена скерлата“, а појављује се и „кеча турска цифраста“, или, пак, „скерлатна черљена кеча златими франсами“.⁵⁰

Под клобуком се, највероватније, подразумевао шешир црне боје, са ширим ободом, који је приказан и на једној од илустрација Валвазорове књиге.⁵¹ Рекли бисмо да се само по баршуну овај покривач

⁴³ P. Skok, *Etimologijski rječnik II*, 1972, s. v. kepenek.

⁴⁴ M. Gušić, *op. cit.*, с. 47.

⁴⁵ E. Lašovski, *op. cit.*, с. 93.

⁴⁶ Halász Előd, *Magyar-nemet szótár*, Budapest 1957, s. v. felző.

⁴⁷ E. Lašovski, *op. cit.*, с. 93.

⁴⁸ П. Васић, *Ношња народа Југославије*, с. 64.

⁴⁹ M. Gušić, *op. cit.*, с. 34.

⁵⁰ E. Lašovski, *op. cit.*, с. 93 — 94.

⁵¹ П. Васић, *Ношња народа Југославије*, с. 74, бакорез А. Троста, према цртежу И. Коха, уз дело И. В. Валвазора.

главе разликовао од истоветних типова шешира, какви су се у то време носили међу хрватским становништвом Крајине.

Судећи по овом тексту, капе су имале крзно као обавезни додаток „баршону“ или „скерлету“, од којих је капа израђивана. Типски су припадале капама — калпацима, које *Rječnik JAZU* убраја у војничке капе, са ободом од крзна, а средишним деловима од чоје или неке друге скупоценије материје.⁵² Такве ониске капе, округлог облика, са крзном (куна или хинзовина), носила је хрватска војска у доба крбавске битке.⁵³ Крајем XVI столећа приказује их и Вечелио на ускочком војводи и далматинском Хрвату.⁵⁴ Мада Валвазор посебно не описује ове капе — калпаке, опширно говори о перјаници, која је готово редовни украс на оваквим капама крајишких јунака. Значај који се приписивао перјаници огледа се у томе што је забрањивана онима који је нису заслужили. Само онај ко убије Турчина и донесе његову главу кући, бележи Валвазор, смео је да стави перјаницу на капу. Свакако да је ова капа, постављена скупоценим крзном, чинила складну целину са осталим деловима хрватског феудалног одела овог крајишког официра⁵⁵ (сл. 2).

Међутим, он је носио и капу звану *алемодис*, али нам је аутор *Дневника* не описује, па само претпостављамо да је европског, немачког постанка.⁵⁶ Можда би се могла повезати са „франачким калпацима“, које је Евлија Челеби запазио на војницима са хрватске стране Границе.⁵⁷

Посебну пажњу заслужује покривач главе, који се, према *Дневнику*, назива *кеча*. О њему знамо само да је био црвене боје, украшен златним ресама или „извежен“. ⁵⁸ Једна од ових капа могла би се повезати са италијанским градом Падовом, јер је савременик назива „кеча черљена падуанска“. Сматрамо да припада типу издужених меких капа од црвене чоје или сукна, врећастог облика, зване „ракчин“, за коју М. Гушић наводи да је била позната у Средоземљу и да је у нашу земљу допрла са Турцима, у својој левантинској варијанти.⁶⁰

Анализом овога *Дневника* уочили смо да је инвентар предмета В. Франкопана садржавао бројну и раскошну гардеробу, која је могла да буде доступна само имућнијим крајишким официрима, из редова племства, којима је и он припадао. О таквој одећи, заступљеној међу крајишком коњицом, говоре и неки историчари Војне крајине. Према Лопашнићу и Смичикласу, коњаници на Крајини, у оквиру сво-

⁵² *Rječnik JAZU* IV, 1892 — 1897, s. v. kalpak.

⁵³ П. Васић, *Ношња народа Југославије*, с. 44.

⁵⁴ Павле Васић, *Југословенске ношње у XVI веку*, Зборник Етнографског музеја 1901 — 1951, Београд 1953, с. 138, сл. 14.

⁵⁵ М. Rupel, *op. cit.*, с. 296.

⁵⁶ Е. Lašovski, *op. cit.*, с. 94.

⁵⁷ Е. Čelebi, *op. cit.*, с. 249.

⁵⁸ Е. Lašovski, *op. cit.*, с. 93 — 94.

⁵⁹ *Ibid.*

⁶⁰ М. Gušić, *op. cit.*, с. 41.

Сл. 2 — Никола Зрински у раскошној племићкој одори, XVII столеће (Графичка збирка Свеучилишне књижнице, Загреб)

је допадљиве, а за борбу спретне одеће, носили су „капе кунинске“, са перјаницама, затим украшене црвене чакшире, ментене и доламе, „са сребрним гумби“, а јашили су на „виловитих коњих накићених златом и сребром“.⁶¹

Мада су ови хаћеци били привилегија крајишког племства, неке од њих, у једноставнијој изради, налазимо и међу крајишким војницима тога времена. Према оригиналним деловима одеће хрватског војника из тридесетогодишњег рата, сачуваним у бечком Војном музеју, очигледно је да се ово војничко, крајишко одело, својим типовим одликама ослања на тадашње великашко-војне одоре. Састоји се од: капе са крзном, дуже доламе, која се закопчавала помоћу водоравно постављених гајтана, затим кабанице и уских чакшира. Извесни детаљи на овој одећи дају јој посебно обележје. То су: црна *кравата*, која је, мисли Васић, и добила назив по овим хрватским војницима, и свилени пругасти појас, који указује на оријенталне, левантинске утицаје.⁶²

У вези са одевањем ширих маса наоружаног граничарског становништва верујемо да је посадама крајишких тврђава већ у XV и XVI столећу народна ношња служила као једино ратно одело, али, за сада, не поседујемо о томе довољно доказа. Помени из литературе о том раном периоду крајишке историје углавном се свode на констатовања, на пример да су харамје из брињске и дабарске тврђаве били обучени у „народно одијело“, или, пак, да су тадашњи браниоци Крајине били лепо одевени и наоружани.⁶³ О Шајкашима, домаћем становништву, које је од XV столећа било у саставу аустријске дунавске флотиле, има само фрагментарних података о њиховој плавој одећи, која ће се задржати све време њихове службе на Граници.⁶⁴

Захваљујући бакрорезима Бурхарда фон Биркенштајна (Burchard von Birckenstein), из 1686. године, нешто више знамо о томе како су изгледали браниоци и чувари крајишких утврђења крајем XVII столећа. Три своја листа, који приказују тврђаве: Копривницу, Сисак и Вараждин, овај аутор је илустровао људским фигурама у народним ношњама, од којих је неке поставио у први план, док се у позадини виде силуета града у профилу или план тврђаве.

Иако малих димензија, на фигурама су прилично јасно извучене основне линије приказане одеће. На табли која представља тврђаву Копривницу мушкарци су обучени у хаћине типа гуња, дуге до по-

⁶¹ Radoslav Lopašić, *Karlovac*, Zagreb 1879, с. 219; T. Smiči-klas, *op. cit.*, с. 105, 138.

⁶² Комплет одела хрватског војника из XVII столећа био је изложен 1963. године на сталној изложбеној поставци Војноисторијског музеја у Бечу. О овом оделу пише: П. Васић, *Ношња народа Југославије*, с. 70.

⁶³ Rudolf Horvat, *Lika i Krbava II*, Zagreb 1941, с. 12, 13; Радослав Грујић, *Апологија српског народа у Хрватској и Славонији*, Нови Сад 1904, с. 104.

⁶⁴ П. Васић, *Ношња народа Југославије*, с. 50 — 51.

ловине бутина, са дугим рукавима и појасом око струка; на ногама су не баш сасвим уске чакшире и опанци. Посебно падају у очи капе са врећастим продужетком теменог дела, који пада са стране⁶⁵ (сл. 3).

Сл. 3 — Граничари испред тврђаве Копривнице 1686. године, према Б. фон Биркенштајну (M. Šnajder, *»Ilustrativni podaci o našim gradovima i utvrdama XVII stoljeća«*, Ljetopis JAZU 65, Zagreb 1961, с. 282 — 292)

Карактеристично је да су приказане ношње и на друга два бакрореза скоро идентичне описаној, што указује на извесну уједначеност одевања у регионима Крајине на које се односе бакрорези. То потврђује и Валвазор, говорећи о гуњевима Хрвата, који би се могли повезати са тим делом ношње Бурхардових Граничара. Валвазор у том смислу иде и даље констатујући да се становништво Славонске и Банске крајине, по језику и ношњи, уопште не разликују од Хрвата.⁶⁶ Мада, за сада, не можемо у потпуности да следимо ову његову мисао, она је унеколико прихватљива ако се узму у обзир прилике које су тада владале на граничним, аустро-турским просторима.

Наиме, XVI и XVII столеће обележени су динамичним збивањима на Крајини. Међутим, она још није представљала институцију која

⁶⁵ Marijana Šnajder, *Ilustrativni podaci o našim gradovima i utvrdama XVII stoljeća*, Ljetopis JAZU 65, Zagreb 1961, с. 282 — 292.

⁶⁶ M. Rupel, *op. cit.*, с. 286.

би битније деловала на промене у народном животу. Ако је и било неких покушаја власти за увођењем једнообразне одеће, није нам познато да су таква настојања уродила плодом. С друге стране, процес прилагођавања затеченог становништва са дошљацима, који су, током својих насељавања, запоседали ове крајеве, не само да није био окончан него је за млађе досељенике, из друге половине XVII столећа, тек започињао.

Све то одразило се на одевање становништва, тј. на могућности очувања извесних регионалних одевних целина, било да се ради о старијим или млађим становницима Границе. Тако бисмо и хаљетке са Бурхардових бакрореза убројили у ношњу динарских досељеника, која је наставила своје трајање и у новом завичају, јер се и у животу њених носилаца није много шта променило. У овом смислу је посебно занимљива капа са продуженим, врећастим теменим делом, за коју смо и раније, говорећи о одевању крајишких старешина, потврдили мишљење М. Гушић да је, нако медитеранског порекла, међу хрватске крајишнике доспела у турској варијанти, и то посредством насељеничких струјања са Балкана. У то време је налазимо и код Морлака, на турско-млетачкој граници, што је најближи пут да је прихвате и Граничари поменутих утврђених места хрватског дела Крајине.⁶⁷

Разлоге за извесну уједначеност у одевању појединих граничарских региона тога времена треба потражити и у чињеници што су Граничари део своје плате за војничку службу примали у сукну, које им је на тај начин служило као основна сировина за израду одеће. Сукно је добављано са разних страна, а најчешће из Корушке. То потврђују неки архивски подаци, из којих сазнајемо да је, на пример, за само једну прилику, царским декретом одобрен превоз — из Корушке, преко Горице, Раздртог и Љубљане — педесет товара сукна за потребе Војне крајине.⁶⁸

Према Лопашећу, материјал од којег су Граничари израђивали своју ношњу био је беле боје, по чему овај писац хаљине харамја од беле чоје тумачи немачким изразом *Weisrökel*.⁶⁹ Валвазор, пак, пише да су хрватски гуњеви били од обојеног сукна.⁷⁰ Међутим, без обзира на ове колористичке разлике, сматрамо да би у сукненој одећи, једноставног кроја, проистеклој у домаћој радиности, требало потражити најниже слојеве у развоју граничарског одевања, као основу на којој су се касније таложили новији наноси, пореклом из источњачких и западњачких извора, драматично се преламајући на овој граничној земљи између два царства.

⁶⁷ М. Gušić, *op. cit.*, с. 41; Стојан Новаковић, *Белешке енглеског племића Цона Бурбури с пута аустријског посланика грофа Леслеја из Беча у Цариград у год. 1664/65*, Годишњица Николе Чупића XVII, Београд 1897, с. 116.

⁶⁸ DAS, fasc. Stanovskog arhiva.

⁶⁹ R. Lopašić, *Karlovac*, с. 219.

⁷⁰ Јосип Мал, *Ускочке сеобе и словенске покрајине*, СЕЗБ XIII, Насеља и порекло становништва 18, Љубљана 1924, с. 190.

Значи, категорије у одевању наоружаних бранилаца Војне крајине до XVIII столећа морају се посматрати у релацијама војног, друштвеног и етничког живота на тој територији, која тада још није чинила јединствену целину. До краја XVI столећа, под одбрамбеном снагом Крајине подразумевали су се: најамничка, европска војска и посаде утврђених градова. То је био период освајачких похода Турака према западним деловима наше земље и Мађарској, као и време када су у ратним окршајима господарили ритерски начин борбе оклопника и хладно оружје.

Миграциона струјања становништва, проузрокована аустро-турским сукобима, изазвала су, пре свега, промену организационе структуре крајишке војске, што је, уз превагу ватреног оружја над хладним, најавило појаву система кордонске одбране Границе, са њеним стално настањеним чуварима, Граничарима.

Самим тим престала је потреба за држањем најамничке војске, па је, заједно са ландскнехтима, нестала и њена европска војна одећа, сачувавши се још само у етимологији.

Крајем овог периода почеле су да губе свој значај и феудалне трупе, састављене од коњаника хрватског и угарског племства. Међутим, њихову гиздаву одећу, нешто преиначену и упрошћену, срећемо и касније, у XVIII и XIX столећу, али сада у склопу сталних хусарских, тј. коњаничких граничарских јединица.

Током XVII столећа, као основна снага Крајине иступају досељеници, носноци народног начина одевања. Са њима започиње продор народне ношње у војне формације, која, у првој половини XVIII столећа, даје основни тон одевању припадника Војне крајине.

ВОЈНА КРАЈИНА И ЊЕНО СТАНОВНИШТВО ОД КРАЈА XVII И У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛЕЋА

АУСТРО-ТУРСКИ РАТОВИ И ТЕРИТОРИЈАЛНО ШИРЕЊЕ ВОЈНЕ КРАЈИНЕ

Друштвено-политичка збивања на преласку из XVII у XVIII столеће имају пресудни значај за даљи развој Војне крајине. На европској историјској позорници унеколико су се изменили односи снага тадашњих сила. На рачун Османлијског Царства, које је већ у XVII столећу показивало снаге опадања, растао је углед Хабзбуршке Монархије, у којој је победио апсолутистички начин владавине, ослобођен, добрим делом, на војску, затим на високо племство, цркву и мањи слој новонастале буржоазије.

Војни потенцијал Аустрије дошао је нарочито до изражаја у ратовима које је водила са Турцима, од 80-тих година XVII до 20-тих година XVIII столећа.¹

¹ Аустро-турски ратни сукоби почели су тзв. „бечким ратом“ 1683. године. После успешне одбране Беча, удружене хришћанске војске наставиле су да протерују Турке из северозападне Угарске, тако да је аустријска војска за неколико година заузела скоро целу Горњу Угарску, а 1686. године и Будим. Борбе су се успешно наставиле и у Хрватској, затим у Славонији, а донекле и у Србији. Овај рат завршен је Карловачким миром 1699. године, по коме је Аустрија добила целу Угарску, осим Баната, затим Славонију са Сремом, до линије Сланкамен — Моровић.

Други рат Аустрије са Турском, који је избио 1716. године, био је још успешнији од претходног. Осим уског појаса јужно од Саве, ослобођени су од Турака: југоисточни део Срема, скоро цела северна Србија, Банат и Мала Влашка. Самим тим, мировни уговор, склопљен у Пожаревцу 1718. године, представљао је велики успех Аустрије у свом ширењу ка Балкану. Већ од Карловачког мира била је господар читавог Подунавља, а овим миром постала је одлучујућа сила у решавању такозваног источног питања.

Подстакнута претходним победама, после двадесетак година, Аустрија је имала намеру да обнови рат са Османлијама. Међутим, у њиховом трећем сукобу, Аустрију је напустила ратна срећа. Београдским миром 1739. године изгубила је све што је добила Пожаревачким миром у Србији, Влашкој и Босни, осим града Фурјана, на хрватској граници. — *Историја на*

За промене у Војној крајини посебно су значајна прва два аустро-турска рата (1683 — 1699. и 1716 — 1718). Припајањем новоослобођених области од Турака (Лика и Крбава, Славонија, Срем и Банат), дошло је до територијалног проширења Крајине. Ова два рата проузроковала су и масовна кретања становништва, што је имало за последицу измену етничке физиономије Војне крајине.

После Карловачког мира, 1699. године, задржан је одраније постојећи Вараждински генералат, али је дошло до проширења територије Карловачког генералата, јер му је 1712. припојена Лика. Некадашњој Петрињској, или Кулској крајини, која је од 1704. године прозвана Банском крајином, придодате су области око Глине, Костајнице и Зриња, па се померила ближе Уни.²

Појавиле су се и две нове крајишке области. То су: од 1701. године Славонска (Савско-дунавска крајина), за погранично подручје Подунавља и Посавине, са седиштем у Осијеку, а од 1702. године Потиско-поморишка граница (генералат), са седиштем у Сегедину, која се простирала у долинама река Тисе и Мориша.³

Померањем државних граница на Саву и Дунав дошло је до територијалних промена и у шајкашкој флотили. Шајкаши са горњег Дунава (из Коморана, Острогона и Бура) премештени су на Тису, Саву и доње делове Дунава, укључујући се једним делом у Славонску, а другим делом у Потиску границу.⁴

Када се Пожаревачким миром граница према Турцима спустила на банатски део Дунава, од 20-тих година XVIII столећа, у југоисточном делу Баната почело је формирање још једне крајишке територије.⁵

МИГРАЦИЈЕ СТАНОВНИШТВА И ПРОЦЕС ДРУШТВЕНО-ЕТНИЧКОГ ПРИЛАГОВАЊА

Готово упоредо са проширивањем крајишких региона и ратним сукобима са Турцима долази до појачаних миграционих струјања, започетих неколико столећа раније, али која, на преласку из XVII у

рода Југославије, II, Београд 1960, с. 763 — 765, 767, 776 — 777, 782 — 785, 786 — 789; Ferdo Šišić, *Pregled povijesti hrvatskog naroda*, Zagreb 1962, с. 313 — 314, 320 — 321; Рајко Веселиновић, *Војводина, Србија и Македонија под турском влашћу у другој половини XVII века*, Нови Сад 1960, с. 80.

² F. Vaniček, *Istorija Vojničke krajine*, I, Нови Сад, 1878, с. 95, 116; *Историја народа Југославије*, II, с. 958.

³ F. Vaniček, *op. cit.*, с. 96.

⁴ Станоје Станојевић, *Народна енциклопедија СХС*, IV, Загреб 1929, s. v. Шајкашка; Славко Гавриловић, *Од Карловачког мира до стварања батаљона, Шајкашка*, историја I, Нови Сад, 1973, с. 121.

⁵ Мишо Семјан, *Историја крајишника и кућне задруге у ратној држави*, Споменик САН CVIII, Одељење друштвених наука, нова серија 10, Београд 1960, с. 21; Велимир Маринковић, *Борча, насеље и школа*, Београд 1975, с. 20.

XVIII столеће, постају пресудна за дефинитивни размештај становништва Крајине.

Већ прва усељавања нашег народа у крајишке области одвијала су се према личној иницијативи појединих представника власти, који су, према указаним потребама, хтели да борбеним живљем затворе правац продирања турских чета у унутрашњост земље ради плена и робљења. Међутим, та кретања народа током XVI и XVII столећа била су више појединачна и локална, за разлику од ових која су имала организованији и масовнији карактер. Постепено је сазревао план да се целим рубом померене границе према Османлијама створе организоване области, не само ради заштите од турских упада већ и да се добије добра, а не скупа војска „за све ратове и на свим фронтима“.⁶ На тој основној тежњи Аустрије заснивала се читава даља судбина Крајине и њеног становништва.

Зато су власти будућим браниоцима нових граница давале извесне повластице, позивајући их да населе опустошене крајеве и пређу у састав аустријске војске. Царски позиви из 90-тих година XVII столећа, упућени Граничарима, сводили су се на обећања да „онима што се за ово време рата код наше војске ћесарске или на граници, или на нашим оружаним шајкама (налазе) не само се даје сено и зоб за коње... но још да они који до краја овога рата своје услуге верно и без прекида продуже, остану слободни и изузети од сваке контрибуције“.⁷

Таква обећања уливала су досељеницима поверење у војничку службу, па, самим тим, и у могућности веће личне и имовинске сигурности него што би им то пружили грађанска управа и племство. Остати војник, увек под заштитом оружја, тада је значило постати фактор о коме се морало водити рачуна.⁸ Зато је на пограничну аустро-турску територију у мањим и већим ројевима пристизало углавном српско, а и остало становништво Балкана, и то често у оквиру војних скупина. Власти су их прихватале, одобравајући насељавања да би се новим прираштајем боље обезбедили гранични региони.

Богата грађа о селидбеним струјањима с краја XVII и почетка XVIII столећа указује на то да је, повлачењем Османлија из Угарске, Славоније, Срема, Баната, Лике и других области, долазило до обимнијих прелажења са некадашње турске на аустријску страну.

⁶ Сретен Вукосављевић, *Историја сељачког друштва I*, САН, Посебна издања ССХ, Београд 1953, с. 32; Милисав Лутовац, *Миграције и колонизације у Југославији у прошлости и садашњости*, Гласник Етнографског института САН VII, Београд 1956, с. 16.

⁷ Гаврило Витковић, *Споменици из будимског и пештанског архива*, Гласник српског ученог друштва VI, Београд 1875, с. 25.

⁸ Верујући у свој повлашћени војнички положај, Граничари су му се одали, па су „више у самообмани, а мање у самоодбрани као царски синови гинули два века по свим европским ратиштима са песмом на уснама“ — Коста Петровић, *Карловци и карловачко становништво*, Историјски часопис САН, V, св. 27, Београд 1955, с. 308.

Нарочито значајна била је сеоба из 1690. године, коју су пратиле аустријске трупе, повлачећи се из области северне Македоније, Косова и Метохије. Тада се са војском селило ово становништво, преко Славоније и Срема, према јужним деловима Угарске. Према неким подацима, том приликом у миграцијама је учествовало шездесет до седамдесет хиљада људи. Знатни део тог народа задржао се на територији Славонске крајине.⁹

Колико се за десетак наредних година појачао прилив досељеника у Војној крајини говори чињеница да је 1700. године краљ Леополд позвао хрватске сталеже да одреде места у Славонији и Угарској како би се преместили становници „којих има у Хрватској више него ли их може земља хранити“.¹⁰

Ова насељавања настављала су се и у време каснијих аустро-турских ратова, али са нешто смањеном јачином. Последња већа сеоба уследила је по завршетку рата 1738. године, када је Аустрија морала да уступи Турској крајеве преко Саве и Дунава, у Србији и Босни. Тада је из Србије у Срем прешло више од шестстотина наоружаних људи са породицама,¹¹ а приликом повлачења Евгенија Савојског из Босне, око четрдесет хиљада босанских становника хришћанске вере населило је крајеве преко Саве.¹²

Мада се на територију Војне крајине долазило са разних страна, ипак је основни правац кретања становника био југ — север. Матичне а и етапне области насељавања за миграције тога правца биле су Босна и Србија. Већ прве сеобе до XVII столећа започете су из Босне и преко Босне, досељеничким струјама динарског порекла. Она је често и задржавала дошљаке, који су се укључивали у турске војне јединице. Тако је насељена старијим и млађим становништвом, у неку руку, представљала етнички резервоар за миграције, не само према Далмацији и Србији већ и према Војној крајини. Из Босанске крајине, Поуња, Босанске Посавине, Семберије и других крајева, већи, или мањи таласи колонизације захватили су скоро све области Аустријске крајине, а нарочито Лику, Кордун, Банију, а донекле и Славонију са Сремом.¹³

Сличну улогу у пресељеничким струјањима ка Војној крајини имала је и Србија. Две струје, косовска и вардарска, формирале су са становништвом Моравске Србије врло јаке струје, које су прешле

⁹ F. Šišić, *op. cit.*, с. 313; Јован Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, I и II, Београд 1965, с. 148.

¹⁰ Radoslav Lopašić, *Spomenici Hrvatske krajine III*, Zagreb 1889, с. 175.

¹¹ M. Семјан, *op. cit.*, с. 19.

¹² Mario Petrić, *O migracijama stanovništva u Bosni i Hercegovini*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XVIII, Сарајево 1963, с. 8—9.

¹³ На турској страни Границе према хрватским земљама већ од средине XVI столећа установљена је турска Војна крајина, организована по капетанијама. Међу тим људством било је и хришћанског становништва пореклом из Босне, а и дошљака, који су, долазећи из јужнијих делова Балканског полуострва привремено остајали у Босни. — Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Сарајево 1954, с. 13.

Саву и Дунав и разиле се по Панонском базену и Ердељу међу старије словенско становништво, населивши сремске, банатске и славонске пограничне области, што је трајало скоро до краја XVIII столећа.¹⁴

Било је покретања становништва и из западних крајева према Војној крајини, а нарочито из Далмације.¹⁵ Крајишка управа доводила је на територију Границе и народ из стариначких села, која су до тада била под грађанском управом.¹⁶ Пресељавали су се становници и у оквиру саме Крајине, тј. из унутрашњости, ближе турској граници. Према А. Ивићу, од таквих померања нарочито су била значајна она која су доводила људство из новопроширене Карловачке крајине у Срем и Славонију.¹⁷

Ове вишеструке миграције, чији су се правци често преплитали, доводиле су на терен Војне крајине различито људство. Када се томе дода чињеница да су на крајишким подручјима живели и старинци, мада у мањини, употпуњује се слика о веома мешовитој структури становништва, које ће, од средине XVIII столећа, ући у састав крајишких војних јединица.

После аустро-турских ратова, у проширеној Војној крајини, са великим бројем досељеника, владали су крајње несређени друштвено-економски односи, а одвијали су се и врло интензивни етнички процеси.

Мада је у новоформираним крајинама већ првих година XVIII столећа извршено глобално разграничење између војних и цивилних власти, на неким подручјима владало је готово хаотично стање, које је претило њиховом опстанку. Тако је, протеривањем Турака, Вараждинска крајина требало да се укине и преда угарско-хрватским сталежима, јер се није више налазила на Граници. У Карловачкој крајини осећао се јак притисак дворске коморе, што је изазивало отпор у народу.¹⁸ У Славонској крајини владало је безаконје, нарочито услед појачане експлоатације због војних потреба, што је имало вид хајдучије. За такве прилике била је карактеристична појава пакрачког властелина барона Фрање Тренка, који је, од славонских хајдука и ре-

¹⁴ J. Цвијић, *op. cit.*, с. 134; P. Веселиновић, *op. cit.*, с. 84; С. Гавриловић, *О насељавању српске милиције и Климената у Срему 1737—42*, Историјски часопис САН IX — X, Београд 1960, с. 249; Stevo Marković, *Seobe Srba u zemlje austriskih česara i njihove borbe za opstanak*, I, Sarajevo 1927, с. 45.

¹⁵ Rudolf Horvat, *Lika i Krbava II*, Zagreb 1941, с. 44. Приликом испитивања народне традиције у селима некадашњег Оточког пука Карловачке крајине, сазнали смо да је знатни број породица пореклом из Далмације.

¹⁶ После рата од 1683. године, у нека опустошена насеља на Кордуну доселили су се становници из Делница, бежећи од грађанске, „коморске“, управе. — Нерознати аутор, *Monografija sela Vukmanića*, рукопис се чува у архиви Савеза бораца у Слуњу.

¹⁷ Алекса Ивић, *Миграције Срба у Хрватску током 16, 17. и 18. столећа*, СЕЗБ, Насеља 16, Суботинца 1923, с. 137.

¹⁸ *Историја народа Југославије*, II, с. 973.

грутованих сеоских момака, саставио чувене добровољачке чете својих пандура, које су бројале до две хиљаде људи.¹⁹

У етничком погледу, као последица кретања и измештања становништва на тлу колонизације, наступао је процес међусобног укрштања и прилагођавања досељеника са старинцима, а и између досељеника из разних крајева, што је, у појединим деловима Крајине, давало различите резултате. У више опустошеним крајевима, са бројнијим досељеничким становништвом, или, пак, у областима у којима су ранији насељеници били познати по чувању своје сточарске самоуправе, дошљаци су у затеченом становништву имали верне присталице. У борби за своја права прилазили су им чак и ратари, који су становали изван Војне крајине, у жељи да се и они уврсте у Крајишнике. Међутим, било је случајева суревњивости и међу самим Граничарима. Они из Вараждинске крајине сматрали су себе племићима, гледајући гордо на Славонце као на феудалне „мужеке“.²⁰

С друге стране, придошлице су пореклом биле из различитих друштвених средина. Тако, на пример, српски усељеници у Војводину нису дошли, како то рељефно приказује Сретен Вукосављевић, „као голи бегунци, него са својим старешинама војним, грађанским и духовним, са диференцираним стадежима грађанством, сељаштвом, свештенством...“²¹ Исто мисли и Душан Поповић, изврсни познавалац историје војвођанских Срба, који за Србе Будимце наводи да су били изразито послован, чаршијски елемент, јер је трећина целокупног становништва припадала занатству и трговини.²² Самим тим, наш народ у тим крајевима, после пресељења, боље се снашао и национално и политички и културно него Срби у Хрватској, који су долазили са мање грађанства и из заосталијих крајева.²³ Но они нису били сви сиромашни. Према једном истраживачу традиције огулинског Кордуна, село Садловац насељено је становницима вођарског краја Босне, који су дошли „на голо брдо... али пуних шака“.²⁴

И поред противуречности које увек прате интензивна друштвена и етничка гибања, па и ова у Војној крајини у првој половини XVIII столећа, основно је да су, међу динарским досељеницима са Балкана, водећи слој чинили власи, наоружани сточари, са јаком кохезионом снагом, којом су повлачили и остале масе становника. То будуће гра-

¹⁹ Ibid., с. 965 — 967; Iv. Kukuljević Sakcinski, *Hrvati za nasljednoga rata*, Rad JAZU XXXVIII, Zagreb 1877, с. 83 — 86.

²⁰ Законитости под којима се врши процес етнобиолошког стапања колониста и старинаца утврдио је Јован Цвијић, сматрајући да у многоме зависи од броја досељеника и њихове различите моћи према асимилационој снази нове етнографске средине. — Јован Цвијић, *Антропогеографски проблеми Балканског полуострва*, СЕЗБ IV, Насеља и порекло становништва I, Београд 1902, с. CLXXIII.

²¹ С. Вукосављевић, *op. cit.*, с. 31.

²² Душан Поповић, *Срби у Будиму*, СКЗ XIII, Београд 1952, с. 137.

²³ С. Вукосављевић, *op. cit.*, с. 31.

²⁴ Манојло Бубало Кордунаш, *Из времена огулинског Кордуна за време граничарске војне управе* (приредио за штампу Н. Пантелић, ГЕМ XIX, Београд 1956, с. 187.

ничарско језгро на територију Крајине долазило је у великим породицама, са бројном чељад и стоком. У новом завичају, раскрчивши земљишта која су насељавали, боравили су у импровизованим стаништима, у дрвеним или каменним приземљушама, без бројнијег кућног инвентара. Само живот у породицама могао им је сачувати егзистенцију, упркос личној, па и економској несигурности и опасности од непријатеља.²⁵ У таквим друштвеним и етничким оквирима изграђивала се пастирско-земљорадничка симбиоза и патријархална култура, на чему је почивао опстанак народа у Војној крајини. У тај процес укључивало се и уплитање званичних власти, чијим су војно-административним мерама били подједнако подвргнути сви њени становници.

За граничарско становништво је већ Валвазор, у XVII столећу, забележио да су то „крпки људи, вешти рату и жељни боја“.²⁶ Још прецизније их је окарактерисао принц Хилдбургхаузен приликом свога боравка у Вараждинском генералату, 1737. године. Описујући телесне и психичке особине тих људи, он је, између осталог, рекао: „Свагдје сам видео ратнички храбри народ, сиров, неизвештачене синове природе; код рђаве једноставне хране, радом и напором удружене и чврсте као храстови у шуми, високе фигуре озбиљног мушког соја, доброћудне и дивље, празноверне и пуне ентузијастичких осећања за војничку част, добро упознате са опасностима битака и пожудне за грабежом као често извојевану цену за храброст; са мало потреба, а зато и сиромашне у сазнању“. На крају, овај савременик закључује: „Они су непоколебљиви у старим националним традицијама и обичајима“.²⁷

Овај нешто дужи текст говори о веома подробном испитивању карактерних особина граничарског становништва, које су и пре и после Хилдбургхаузена предузимали представници званичних власти. Сва та запажања послужиле извршноцима уређења Крајине да за интересе Аустрије што више извуку од тог народа са Границе, који ће, за наредна два столећа, представљати видан део војних снага Хабзбуршке Монархије.

ПОЧЕЦИ ВОЈНОГ И АДМИНИСТРАТИВНОГ УРЕЂЕЊА КРАЈИШКЕ ТЕРИТОРИЈЕ

Како су под позитивним склоностима власти подразумевале, пре свега, оне одлике које би послужиле јачању војничког духа и оспособљавању за ратне подвиге, већ у првим десетинама XVIII столећа приступило се што већем ангажовању мушког дела становништва у војној служби.

У погледу војне организације, Граничари су подељени на две основне категорије: оне који активно служе у „милицији“ и оне који

²⁵ М. Семјан, *op. cit.*, с. 89.

²⁶ М. Rupel, *op. cit.*, с. 296.

²⁷ М. Семјан, *op. cit.*, с. 70.

чувају Границу. Милиција (Land milic, Feld milic, Reizische national milic) имала је обавезу да обавља војну службу у гарнизону, а и ван земље.²⁸ Сачињавале су је пешадијске (хајдучке) и коњаничке (хусарске) компаније, које су се уклапале у капетанате, оберкапетанате и војводства као војно-територијалне целине.²⁹ „Чардачка војска“ (Tschardakenvolk) имала је задатак да чува гранични појас код чардака и „контумаца“.³⁰

Према О. Тојберу (Oscar Teuber), године 1740. у целој Војној крајини било је педесет хиљада људи способних за рат, а од тога двадесет хиљада војника чинило је трупе расположиве за одбрану Границе.³¹

Служећи у војсци, Граничари су били ослобођени пореза на земљу. При томе су хусари добили више земље од пешака, а остали део плате примали су у новцу и сукну. Официри су две трећине плате добијали у земљишту, а једну трећину у новцу.³²

Заповедници су настојали да готово драконским мерама успоставе војну дисциплину. При томе им је послужио „Патент“ из 1735. године, којим је требало да се спроведе унутрашње уређење читаве Крајине. Пре свега, одређене су дужности официра и подофицира, а и њихови међусобни односи. Почело се и са мешањем у приватни живот војника и у њихова верска схватања. За многе преступе предвиђене су веома оштре казне. Смрт је претила у случајевима: напуштања војне службе, преласка из једне у другу компанију, затим паљевине, силовања, крађе, коцкања, а и употребљавања „илирских погрдних речи“, под чиме су се, највероватније, подразумевале псовке.

Спровођењем „Патента“ из 1735. године, војна власт је почела да делује на свакодневне обавезе људи на граничарском селу. Жетва је прописана за све Граничаре, а требало је да се обави у исто време. Власти су предузеле надзор и над грађењем и одржавањем зграда.

Неколико година касније, статут и „Артикелбриф“ из 1737. године поставили су још чвршће темеље за утицање на народни живот и његову самоуправу. Према једној од тих одредби, кнеза, старешину сеоске општине и даље је могао да бира народ, али је тај избор отада морао да потврди командант.³³

²⁸ F. Vaniček, *op. cit.*, с. 99.

²⁹ У Славонској крајини 1702. године било је 1500 пешака и 950 хусара. Док је у Потиско-поморишкој крајини било неколико година касније, 2100 хајдука и 1543 хусара. — F. Vaniček, *op. cit.*, с. 98.

³⁰ У Славонској крајини чардачка војска састојала се из девет компанија посавске и шест компанија подунавске крајишке војске. — F. Vaniček, *op. cit.*, с. 98.

³¹ Oscar Teuber, *Die Oesterreichische Armee 1700 — 1867*, Wien 1895, с. 145.

³² F. Vaniček, *op. cit.*, с. 99; *Историја народа Југославије*, II, с. 974; O. Teuber, *op. cit.*, с. 143.

³³ O. Teuber, *op. cit.*, с. 143; Д. Поповић, *Слика Војводине у XVIII веку*, Војводина II, Нови Сад 1940, с. 288.

Осетивши могућности својих деловања кроз породичну задругу, као стуб привредног и друштвеног живота народа, власти су јој већ тада дале нека права, али и обавезе (заједничко коришћење шума, удавање девојака на рачун целе задруге, и др.). Старешину је и даље бирала сама задруга, али у случају неслагања при том избору одлучивао је командант.³⁴

Значи, већ у првој половини XVIII столећа државна власт је, својим административним мерама, почела да ломити устаљене норме традиционалног живота народа. Назирале су се основе нове крајишке институције, која је почела да се развија на рачун етничке свежине становништва.

РАЗНОВРСНОСТ ОДЕВАЊА: НАРОДНА НОШЊА И ПРВИ ЗНАЦИ ЈЕДНООБРАЗНОСТИ МОНТУРЕ ИЗ 40-ТИХ ГОДИНА XVIII СТОЛЕЋА

Одевање наоружаног граничарског становништва у првој половини XVIII столећа садржавало је све оне одлике које су карактерисале тај прелазни и бурни период у развоју Крајине, испуњен интензивним друштвено-етничким кретањима, са наговештајима будућег војничког уређења.

Већ прве царске наредбе са почетка XVIII столећа, које су граничарском људству одређивале оквири његовог будућег живота у овим регионима, прописујући му војничке дужности и припадљивости, не запостављају ни питања монтуре, или мондуре (у даљем тексту користимо оба израза јер су синоними), како су се називали одело и опрема граничарских јединица. Међутим, та званична акта предвиђају да се Граничари сами старају о својој монтури и да сnose трошкове око њеног добављања.³⁵ И неколико десетина година касније, тј. године 1735. „Патентом“ се потврђују „Резолуције“ цара Леополда из 1700. и 1702. године, којим се Граничарима дозвољава да одлучују о набавци своје одеће.³⁶

Није нам познато како је изгледала граничарска мондура до 30-тих година XVIII столећа. Према подацима којима за сада располажемо, изгледа да се „монтурспецификација за хајдуке“ из 1735. године може сматрати првим званичним покушајем да се нивелише одевање нерегуларних аустријских трупа, којима су припадале и јединице Граничара. Према том тексту, у делове прописане одеће убрајали су се: капутић (атила) од плавог сукна, кратких „пешева“ (скути), са гајтанима преко груди, помоћу којих се закопчавао; затим црвене уске чакшире, према „националном кроју“; огртач без рукава, од халина (грубо домаће сукно), дуг до половине листова, који се закопчавао под грлом металним затварачем, такође „према националном кроју“; за-

³⁴ Д. Поповић, *Срби у Војводини*, II, Нови Сад 1959, с. 115.

³⁵ Јован Савковић, *Преглед настанка, развитка и развоја Војне границе*, Нови Сад 1964, с. 22 — 23.

³⁶ F. Vaniček, *Specialgeschichte der Militärgrenze*, I, Wien 1875, с. 245.

тим црвени појас са сабљом и фишеклијом и капе од тамносивог филца, са већим ободом напред, који је назад повијен нагоре. Од оружја, осим сабље и мускете, у наредби се помиње и врста секире (csakapny)³⁷ (сл. 4).

Сл. 4 — Нерегуларне трупе Аустрије (с лева на десно: мађарски војник, хрватски војник, коњаник), из 30-тих година XVIII столећа (Збирка НМВ)

У којој мери су Граничари поштовали ову наредбу не може се прецизно одговорити, али нам се чини, судећи по граби, да тако компонована одећа, одређених боја, није свуда подједнако прихватана.

У документацији из времена буне Пере Сегединца, у Потиско-поморишкој граници, две године после доношења „Спецификације“, међу борцима налазимо сто тридесет људи „у својим сељачким оделима“.³⁸ И у неким другим деловима Крајине било је слично. Говорећи о оточким Граничарима Карловачког генералата, Ф. Бах (F. Bach) помиње да они све до 1746. године нису били обучени као регуларне трупе, већ су се борили у „својим националним оделима“.³⁹ И за сла-

³⁷ O. Teuber, *op. cit.*, с. 69.

³⁸ Јован Радонић, *Граба за историју буне Пере Сегединца*, Споменик СКА LIX, Београд 1923, с. 16.

³⁹ Franz Bach, *Otočaner Regimentz, Geschichte Karlstadt*, св. 1, с. 15.

вонске Граничаре неки писци потврђују да су се у борбама служили „домаћим оделом“.⁴⁰

С друге стране, потребно је имати у виду да монтура из 1735. године није представљала праву војну униформу, већ је, као што и законодавац истиче, по свом карактеру била блиска народној ношњи. Самим тим и констатације истраживача да су Граничари носили своје народно одело може се односити и на неке делове монтуре из „Спецификације“. Из 1744. године постоје поузданији докази о овој нашој претпоставци са терена Славоније. У којој мери се одећа, одређена за граничарске јединице, ослањала на ношњу из народа најбоље сведоче речи Симеона Пишчевића, који у својим *Мемоарима* истиче да су Славонци имали „своје сопствене униформе, које су им биле обичне“. Да је овде реч о монтури видимо из даљег Пишчевићевог текста: „... у њима су и код својих кућа ишли, а биле су доста добре и све истог кроја и боје“.⁴¹ Изгледа да су његову пажњу скренуле чете пандура, које је барон Тренк сакупио у Славонији, Хрватској и Босни, обукавши их у нову, како каже Кукуљевић, „зелену униформу, урешену црвеним и жутиим кукуљицама“.⁴² У односу на претходну, источњачку одећу, у којој је Тренк 1741. године повео своје пандуре у аустријски такозвани рат за наслеђе, ово одело, својим уједначеним кројем и бојама, деловало је једнообразно, тј. унифицирано.

Поред оваквих настојања за изједначавањем спољног изгледа граничарског људства, посебно оног које је припремано за рат, чињеница да је за све то време набавка монтуре била ствар самих Граничара, условљавала је слободу у избору појединих одевних комада, без могућности строге контроле придржавања царских наредби. То би био један од основних разлога за изразиту разноврсност, као битну одлику одевне скице Крајине у првој половини XVIII столећа.

Од читавог низа фактора који су у таквим околностима могли не сметано да делују на развој одевања на Граници (природно-географске особине тла, начин привређивања, социјални положај, верска припадност, порекло становништва, везаност за традиције или прилагођавање новој моди; лични укуси, и др.), према нашем мишљењу, пресудна су била три момента: етничка кретања, мађарски и турски утицаји и почетна деловања власти.

Последнице миграција у одевању испољавале су се не само у регионалним одступањима него и у извесним разликама између старијих и млађих досељеника, а и једни и други разликовали су се од старинаца. Познато је да је у неким областима Крајине већи број староседаца допринео да се они етнички боље очувају од дошљака. Тако је, према попису из 1732. године, село Товарник у Срему имало мало насељеника. Зато су старинци успели да сачувају своје обичаје, језик,

⁴⁰ Luka Ilić Oriovčanin, *Lovorike*, св. 1, 1874, с. 45.

⁴¹ Симеон Пишчевић, *Мемоари*, Београд 1963, с. 11.

⁴² I. Kukuljević Sakcinski, *op. cit.*, с. 114.

па и ношњу.⁴³ То се не може рећи за области које су претрпеле интензивнију смену становништва. Колико је за еволутивни пут граничарског одевања била значајна структура становништва после миграција, сведоче речи једног савременика, који, говорећи о селу Кузмину, подвлачи: „Мачвани, Јадрани, Бошњаци, Ерцеговци, Далматинци, сви воде у једно место населили и из различитих предела ношиво своје довели су. После кад су Хрвати и прочи Срби из венецијанских предела доселили се, још веће различје (подвукла Д. Н.) ношава произашло је“.⁴⁴

Већ смо за XVII столеће констатовали да су у одевању Крајишника важно место заузимали угарско-оријентални елементи. Они су тада били уткани у обликовање одора виших крајишких слојева, не захватајући у већој мери ношњу граничарских маса. Међутим, у XVIII столећу утицаји источњачког и угарског начина одевања знатно су евидентнији у костимној слици скоро свих друштвених, а и етничких групација ових региона. У то нас уверавају многи савременици, који су путовали границом аустријског и турског царства.

Један од њих, Фридрих Вилхелм фон Таубе, обишавши средином XVIII столећа многе пределе Срема и Славоније, истиче да су Славонци били обучени пола на турски, пола на мађарски начин.⁴⁵

Други западњак, доктор Браун, веома сликовито описујући свој пут за Будим, на једном месту каже да „пре него што се стигне у Будим, као да се ступа на нову позорницу сасвим различиту од ове на западу, јер се тада растаје од косе на глави, оковратника, наруквица, шешира, рукавица... и наилази на нову ношњу, понашање и начин живота“. Овим својим приказом Мађарске пре ослобођења од Турака, поменути путописац, карактерише османску Турску као посебну културну средину, битно различиту од европске.⁴⁶

С друге стране, Браун овим речима потврђује још једну истину: да је становништво Мађарске, која се скоро два столећа налазила под Турцима, доста примало од њиховог начина живота. На тај начин се може објаснити и присуство испреплетених турско-мађарских слојева у ношњи наших предака, балканских досељеника, насељених у разним деловима Крајине.

Превага турских утицаја запажа се — осим у војвођанских Срба, у које чак власт није имала поверења јер су били одевени на „турски начин“⁴⁷ — и међу Славонцима, непосредно по ослобођењу од Турака, а нарочито међу Тренковим пандурима, одевеним у источњачке хаљине.⁴⁸

⁴³ Stjepan Pavičić, *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji*, Zagreb 1953, с. 77.

⁴⁴ Д. Поповић, *Срби у Војводини*, II, с. 251 — 252.

⁴⁵ Фридрих Вилхелм фон Таубе, *Опис Славоније и Срема*, Зборник Матице српске за књижевност и језик II, Нови Сад 1954, с. 176.

⁴⁶ Д. Поповић, *Срби у Будиму*, с. 272.

⁴⁷ Д. Поповић, *Срби у Војводини*, II, с. 251.

⁴⁸ Уместо заставе, пандури су носили коњске репове, „по начину турском, а да их у путу и у боју развесели, Тренк придружи чети турску бан-

И у западним деловима Крајине осећали су се утицаји оријенталног стила одевања, а посебно у регионима ближе турској граничној линији. Један од путева за продирање ових утицаја свакако треба потражити у прелажењу ранијих турских крајишника на аустријску страну, а не треба пренебрећи ратни плен а ни трговинске везе Оријента са средњом Европом, које су се одвијале управо преко Војне крајине.⁴⁹

Што се тиче мађарских утицаја у ношњи становника Крајине, не искључујемо могућности њиховог продирања у оквиру Панонског басена много пре настанка крајишке институције. Ти елементи су видни у фолклорном добру Хрвата, па, свакако, и у ношњи оног дела становништва које је потпало под крајишску власт.⁵⁰ Међутим, носиоци „мађарске моде“, која се тада карактерисала гајтанима на долами, били су и у XVIII столећу представници виших сталежа, имућнији Граничари, који су служили у коњици. На тај начин они су и својим спољним изгледом могли да се приближе, па чак и да се изједначе са аустријским и мађарским племством.⁵¹ Васић мисли да у томе лежи основа за подржавање мађарске одеће, погодне за јахање и ратовање, па су је, према Брауну, усвојили не само Срби и Хрвати него чак и Турци који су живели дуж мађарске границе.⁵²

О деловању крајишких власти на народни живот и одевање људства под оружјем касније ће бити више речи. Настојања за извесним каналисањем у том погледу, остала су у почетној фази, све до успостављања пукова у целој Крајини, што ће уследити од 1746. године. Без јединствено уређене крајишке војске није могло бити речи ни о правом успеху униформисања.

Срећна је околност што су сва та струјања разнородних утицаја, која су у првој половини XVIII столећа обогаћивала одевне облике граничарске монтуре, остала ликовно сачувана, онако како их је видео сликар Бенџаро Базил, захваљујући бројним бакорезима Мартина Енгелбрехта из Аугзбурга. Он је, у време од 1742. до 1748. године у серијама издао више од стотину оваквих листова, од којих се осамдесет односи на наше људе, Граничаре.⁵³

Енгелбрехтове гравире, пре свега, указују на то да су се по својој одећи битно разликовали не само официри од обичних Граничара већ се, у склопу појединих мањих крајишких области, Граничари, својим изгледом, и међусобно битно одвајају. Командни кадар и официри

ду“, коју до тада, како каже Кукуљевић, „још нигде европејска војска рабила није“. — I. Kukuljević Sakcinski, *op. cit.*, с. 85.

⁴⁹ Г. Витковић, *op. cit.*, с. 61.

⁵⁰ Milovan Gavazzi, *Kulturna analiza etnografije Hrvata*, Narodna starina VII, Zagreb 1928, с. 125 — 128.

⁵¹ Павле Васић, *Страни утицаји у српској ношњи*, Зборник Музеја примењене уметности, 3 — 4, Београд 1958, с. 19.

⁵² Ibid.

⁵³ Martin Engelbrecht, *Théâtre de la Milice Étrangère-schaubühne Verschiedener Bisher in Teutschland unbekant Auslandiscen Nationen*, Augsburg, 1742 — 48, Збирка Војног музеја, инв. бр. III—276/48.

одевени су у аустријске војне униформе, што овом приликом остављамо по страни. Војне старешине из народа, по својој одећи, ближи су граничарској мондури, са хаљецима из народа, уз извесне делове који потврђују њихов бољи економски положај и ранг у крајишкој војној организацији. У њиховој одећи преовлађују скупоценије материје, кадифа и крзно, а и са више су украса.

Одећу обичних Граничара чини обиље разнобојних одевних предмета из претежно сукнене ношње, која се својим распрострањеном везује за динарско-панонске регионе, а етнички — за српско и хрватско становништво, али и за групације, мада у мањој мери, Морлака, албанских Климената, Мабара и других припадника крајишке војске.

ДЕЛОВИ ГРАНИЧАРСКЕ МОНТУРЕ ИЗ 30-ТИХ И 40-ТИХ ГОДИНА XVIII СТОЛЕЋА

Према бакрорезима Мартина Енгелбрехта, Граничари су средином XVIII столећа носили: неколико типова покривала главе, рубље (кошуља), затим дуже или краће горње хаљетке, са рукавима или без рукава, чакшире, у неколико варијанти, разне видове огртача, а од обуће — чизме и опанке.

Покривала главе

Из обиља форми издавајмо: малу, округлу капу, варијанте калпака и шешир са зашиљеним крилом.

Мала, округла, плитка капа, која покрива део темена и потиљка главе, углавном је црвене боје. Налазимо је само у Карловачкој крајини⁵⁴ (сл. 5). Овај несумњиво архаични део ношње на глави, Нопча убрја у групу ћулаха, а пореклом их везује за медитеранске земље старог века.⁵⁵ Новија истраживања у нас утврђују порекло ове капе међу праисторијским становницима Србије и Босне, о чему има доказа у идолотрији. За ову капу је типично да је, са незнатним изменама, у употреби од праисторије и металобрдске епохе, преко антике до времена насељавања Словена на Балкан, сачувавши се до данашњих дана.⁵⁶ Примена таквих покривала главе на територији Карловачке крајине, којој је припадала и Лика, на неки начин доприноси праћењу њеног континуитета у XVIII столећу на тим просторима, почевши од јаподских налаза, до данашње личке црвенкапе.⁵⁷

⁵⁴ M. Engelbrecht, *op. cit.*, листови: 43, 44.

⁵⁵ F. Nopcsa, *Albanien, Bauten Trachten und Geräte Nordalbanien*, Berlin — Leipzig 1925, с. 200.

⁵⁶ Татомир Вукановић, *Етногенеза Јужних Словена*, Врање 1974, с. 197 — 198.

⁵⁷ Marijana Gušić, *Starinska lička nošnja*, Lika u prošlosti i sadašnjosti, Historijski arhiv u Karlovcu, Zbornik 5, Karlovac 1973, с. 203.

Капа типа калпака имала је знатно ширу примену. Јавља се у бројним варијантама.

Као један од њених облика пада у очи цилиндрични калпак. Према нашим бакрорезима, то је била издужена, прилично висока капа, израђена од чврстог материјала жуте боје, са ромбоидним украсима, готово увек закићена зеленим гранчицама. Среће се код Граничара „славонске милиције“⁵⁸ (сл. 6).

О овом јединственом типу капе нисмо нашли помена изван крајишке територије, а и у Крајини је њена употреба ограничена само на Славонију. С друге стране, ови калпааци су међусобно идентични и јављају се искључиво код оних граничарских војника и официра, који су одевени у исте хаљине (широке црвене чакшире, типа шавара, зелене доламе и црвене кабанице). Њихова одећа, оријенталног карактера, представља оквир у коме се ова капа и појавила. У прилог њеном источњачком пореклу додајемо чињеницу да су се издужене, цилиндричне капе употребљавале у турској војсци већ од XV столећа.⁵⁹ Помишљамо да се овде можда ради о одећи, која је, према Кукљевићу, 1744. године била одређена за славонске пандуре.⁶⁰ Стога и ови бакрорези чине драгоцену допуну писаној грађи о одевању Граничара везаних за Славонију тога времена.

Друга врста калпака издаваја се од претходног по црвено-црној боји, а посебно, по свом веома издуженом теменом делу, који је при крају зашиљен, а допире скоро до струка, па и ниже од њега. Овај тип калпака територијално такође припада одевању Граничара славонског дела Крајине, и то претежно Тренкових пандура⁶¹ (сл. 7).

За такве капе Чапловић каже да подсећају на јањичарске. Тачно је да је јањичарска капа *заркол* имала продужетак који се, у виду рукава, спуштао низ леђа, али је у боји и детаљима кроја била другачија од овог граничарског покривала главе. Зато бисмо рекли да се у овом случају пре ради о узору, а мање о директном преузимању облика. Но, у сваком случају, и ова капа припада једном од источњачких делова одеће ових људи, за које је Тренк настојао да делују „што је могуће необичније да би новосту призора задовољили и поглед“.⁶² У томе је потпуно успео, јер је појава тако живописно одевених пандура у Бечу, 1741. године, представљала прави спектакл.⁶³

⁵⁸ M. Engelbrecht, *op. cit.*, листови: 94, 98, 106, 112, 117, 121.

⁵⁹ Muchir Arif Pacha, *Les Anciens costumes de L'Empire Ottoman*, fig. 5/11, fig. 40/24, fig. 42/26; Vejsil Curčić, *Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini*, на с. 42, цитира дело Омер ефендије о рату у Босни 1737. и 1738. године, у коме се налази и представа босанског делије, учесника тога рата, са капом типа калпака.

⁶⁰ I. Kukuljević Sakcinski, *op. cit.*, с. 114.

⁶¹ M. Engelbrecht, *op. cit.*, листови: 20, 23, 24.

⁶² Jovann Čaplovics, *Slavonien und zum theil Croatien*, Pesth, II, с. 365; Desanka Nikolić, *Neke napomene o specijalnom tipu janičarske kape*, Vesnik Vojnog muzeja 5/I, Beograd 1958, с. 77 — 93; Станко Шкерљ, *Наши крајеви и људи у успоменама барона Тренка*, Гласник ИД VI, св. 3, Сремски Карловци 1933, с. 387.

⁶³ J. Čaplovics, *op. cit.*, с. 365.

Умеренији облик ове капе је калпак са ободом од крзна чији темени део, кесастог облика, пада ка рамену. Њен изглед бакрорези до-чаравају у Карловачкој крајини, међу граничарским борцима, пеша-цима, коњаницима, а и официрима.⁶⁴ У осталим крајевима Крајине (Славонија) употребљавала се ређе; носиле су је, углавном, крајишке старешине⁶⁵ (сл. 8).

Претпостављамо да се и у XVIII столећу задржала у кругу виших слојева крајишке хијерархије, као што смо то већ утврдили за ранији период њене употребе у XVII столећу. О томе имамо потврда не само за хрватске делове Крајине већ и за Србе из Војводине, где су ову ка-пу — калпак, постављену крзном, са кесом од чоје, носили имућнији варошани, а и они који су служили у војсци.⁶⁶ Коњанички портрети Стратимировића, које је, према Кристифору Жефаровићу, из 1744. го-дине, копирао Арса Теодоровић,⁶⁷ указују на племићку ношњу, у чији склоп је улазила и ова капа. С обзиром на то што у основи припада типу угарско-хрватских капа — калпака, сматрамо да су је, посред-ством официра, коњаника из редова феудалног племства, прихватили и Граничари, војници (пандури), што нам илуструју и Енгелбрехтови бакрорези.

Посебно је вредан помена један тип шешира, црне боје, израђен од чврстог материјала. Прилично је висок, према темном делу не-што ужи, где је заравњен или заобљен. Његов обод подигнут је наго-ре, а састоји се из траке која се при крају сужава, обавијајући цео шешир, да би са стране, у виду крила, штрчала равно или се спушта-ла ка једном рамену (сл. 9).

Према нашем извору, ово покривало главе заступљено је готово равномерно у свим крајишким регионима, али више појединачно. Не можемо га одредити ни територијално, ни етнички, а ни у односу на друштвену припадност његових носилаца. Јавља се како код Срба По-моршке границе, тако и код Славонаца, пандура из Хрватске, Ерде-ља и Темишварског Баната; био је познат угарским пастирима и хај-дуцима, као и Граничарима Карловачке крајине; носила су га и де-ца, а приказан је и као део униформе официра.⁶⁸ Његов неуобичајени изглед скренуо је пажњу како савременика, тако и каснијих испити-вача ношње.

Занимљиве податке о том граничарском шеширу са крилом оста-вио је С. Пишчевић у својим *Мемоарима*. Пишући о одевању Славо-наца из „подунавске милиције“, он каже да су на глави имали „црне чакове“ са „кратким одсеченим крилима“, при чему су та крила била оперважена сребром. Како је и сам био граничарски официр, Пишче-

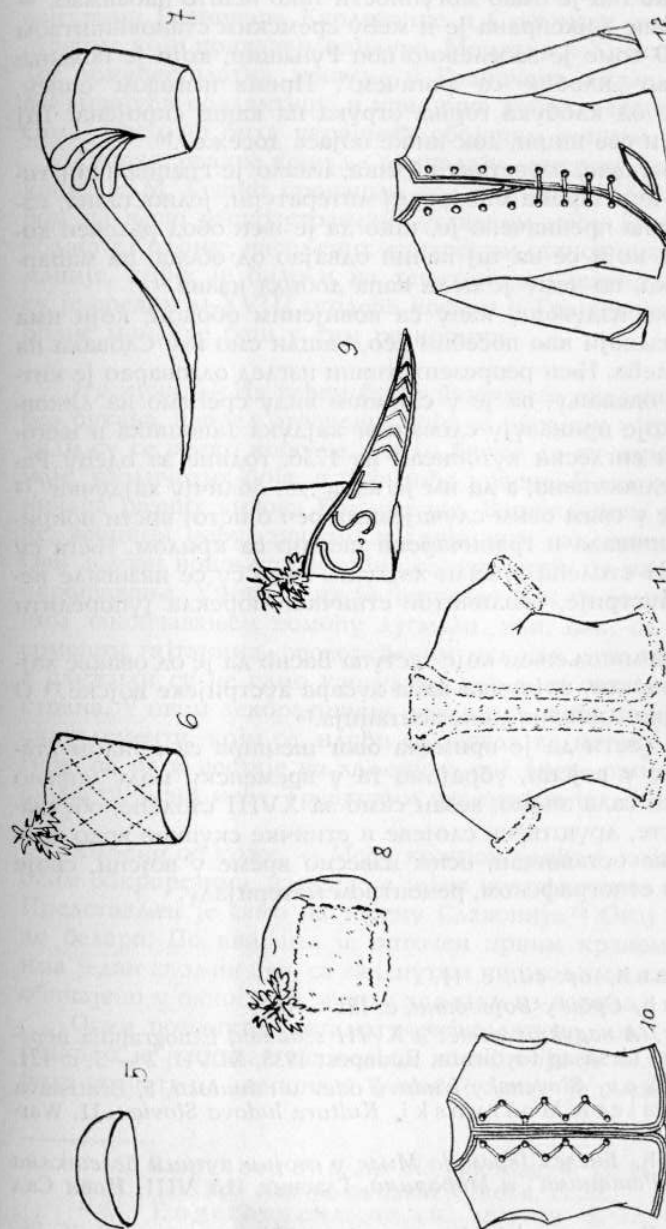
⁶⁴ М. Engelbrecht, *op. cit.*, листови: 42, 58, 70, 134, 138, 147.

⁶⁵ *Ibid*, листови: 4, 6, 7.

⁶⁶ Иванка Кадак, *Српска грађанска ношња XVIII века у Војво-дини*, Матица српска, Зборник за друштвене науке 24, Нови Сад 1959, с. 80.

⁶⁷ Павле Васић, *Ношња народа Југославије кроз историју*, с. 78.

⁶⁸ М. Engelbrecht, *op. cit.*, листови: 59, 61, 66, 67, 71, 79, 103, 113, 121, 125, 127, 129.

Делови одеће граничара Војне крајине из 40-тих година XVIII столећа (М. Engelbrecht, «Théâtre de la Milice étrangère», Augsburg 1742 — 1748. године)

сл. 5 — Капа Граничара Карловачке крајине; сл. 6 — Капа Граничара Славонске крајине; сл. 7 — Капа Тренкових пандура; сл. 8 — Капа — калпак Граничара Карловачке крајине; сл. 9 — Капа — шешир Граничара разних региона Крајине; сл. 10 — прслук Граничара Сла-вонске, Вараждинске и Карловачке крајине; сл. 11 — јакна с крзном Граничара Поморш-ке крајине и пандура разних региона Крајине; сл. 12 — долама Граничара разних региона Крајине

вић напомиње да је и он носио такву капу, и то са белом перјаницом. Он јој се диви, јер је, судећи по његовим речима, била толико допадљива да је „свако ко год је имао могућности тако нешто набављао.“⁶⁹

Примена ове капе фиксирана је и међу сремским становништвом у XVIII столећу. О томе је забележио поп Руђанин, који је помиње код младожење као „клубук са рогачем“. Према његовом опису, „... рогач, звало се од клубука горња струка на каиш скројена. Тај каиш с верха узан и све шири, док ниже појаса досеже“.⁷⁰

Ово покривало главе, изузетног облика, имало је специфични типолошки развојни пут. Према мађарској литератури, једноставна, издужена, народна капа преиначена је, тако да је њен обод расечен ко-со. Исечени комад, који се на тај начин одвајао од обода, на мађарском се назива *чако*, по чему је цела капа добила назив.⁷¹

Осим у Мађара, издужену капу са повијеним ободом, који има тенденцију да се издвоји као посебни део, нашли смо и у Словака на почетку XVIII столећа. Њен репрезентативни изглед одговарао је китљастом хајдучком одевању, па је у сличном виду срећемо на ликовним представама које приказују словачког хајдука Јаношика и његове другове.⁷² Један енглески путописац из 1736. године за одећу Рашана каже да је једноставна, а да им је капа „по обличју хајдучка“.⁷³

Сматрамо да је у свим овим случајевима реч о истој врсти покривала главе, којој припада и граничарски шешир са крилом. Њега су 20-тих година XVIII столећа носили хајдуци, како су се називале нерегуларне трупе Аустрије, различитог етничког порекла (упоредити са сликом 4).

Сагласни смо са мишљењем које заступа Васић да је од овакве хајдучке капе настао *чаков*, војничка капа хусара аустријске војске.⁷⁴ О томе сведочи бројна ликовна документација.⁷⁵

Мада се може узети да је примена овог шешира са крилом старија у народу него у војсци, убрајамо га у временску моду управо зато што је, колико сада знамо, везан само за XVIII столеће, обухватајући разне узрасте, друштвене слојеве и етничке групе врло пространих региона, не оставивши, осим извесно време у војсци, своје трагове у каснијем етнографском, рецентном материјалу.

⁶⁹ С. Пишчевић, *op. cit.*, с. 11.

⁷⁰ Д. Поповић, *Срби у Војводини*, с. 151 — 152.

⁷¹ I. Györffy, *A nagykun viselét a XVIII században*, Etnographia népelet a magyar néprajzi társaság foyóirata, Budapest 1935, XLVII, 2 — 3, с. 121.

⁷² Josef Markov, *Slovensky ľudový odev v minulosti*, 5, Bratislava 1955, таб. 22; Kazimierz Moszynski, *Kultura ludowa Słowian*, II, Warszawa 1968, с. 183, сл. 121.

⁷³ В. Поповић, *Енглески Јеремија Милс у својим путним белешкама 1736. о Хрватској, „Рашанима“ и Мађарима*, Гласник ИД VIII, Нови Сад 1935, с. 101.

⁷⁴ П. Васић, *Ношња народа Југославије*, с. 75.

⁷⁵ Richard Knötel, *Uniformenkunde*, Berlin 1890 — 1911 Бд., II/31, VI/46, XII/56.

Горњи делови одеће

Кошуље. — Употребу кошуље Енгелбрехт доноси, претежно, на фигурама Граничара Карловачке и Славонске крајине, као и на листовима који приказују пандура, Морлака и Хрвата.⁷⁶ Израђена од белог домаћег платна, кошуља у Граничара имала је широке рукаве, откривајући подлактицу, и прилично дубок, вертикални разрез на прсима. Често је била украшена обојеним концем, везом или чипком.

Типски, овакве кошуље припадају динарској туниси са рукавима, какву је М. Гушић пронашла код Ускока у XVII столећу.⁷⁷ С обзиром на њено распрострањење углавном међу Граничарима западних области Крајине, насељених динарским становништвом из залеђа Далмације, којих је било и на територији Славоније, јасније је зашто су је средином XVIII столећа носили и Граничари у оквиру своје народне мондуре баш у тим регионима.

Прслуци. — На већем броју бакрореза видљиви су делови ношње без рукава, напред отворени, који се убрајају у групу прслука. Облачили су се преко кошуље. Рекли бисмо да су израђени од сукна или чоје, различитих боја, а најчешће црвене. Налазимо их у одећи Граничара разних чинова Карловачке, Вараждинске и Славонске крајине, већином међу српским и хрватским пандурима или толпачима.⁷⁸ Ови делови ношње међусобно се разликују по начину закопчавања и украшавања. Уметник их је приказао или са једноставним, једноредним закопчавањем помоћу дугмади, или, пак, са жутиим, вероватно, срменим гајтанима, распоређеним цик-цак дуж ивица предњих пола, а служили су не само као украс већ и за затварање обеју предњих страна. У овим декоративним детаљима, чини нам се, крију се мађарски елементи, који се, идући са запада ка истоку Крајине постепено губе, па их и нестаје на хаљенима ове врсте оријенталног типа, који су заступљени међу Тренковим пандурима (сл. 10).

Хаљени од коже. — Међу кожном одећом, која је илустрована на овим бакрорезима, издваја се једна врста кожуха са дугим рукавима. Представљен је само на терену Славоније.⁷⁹ Овај део ношње допире до бедара. По ивицама је опточен црним крзном. У пределу груди има један спољни џеп, са заденутим пиштољима, што делује мало необичајено у односу на овакве хаљетке из народа.

Осим поменутог детаља новијег датума, овај примерак кожуха свакако је наставак ношње од коже, која је славонским пастирима била позната од давнина.⁸⁰ У овом случају је унеколико преиначена и

⁷⁶ M. Engelbrecht, *op. cit.*, листови: 4, 13, 14, 15, 21, 44, 48, 138.

⁷⁷ M. Gušić, *Nošnja senjskih Uskoka*, с. 20.

⁷⁸ M. Engelbrecht, *op. cit.*, листови: 9, 12, 14, 29, 30, 33, 41, 44, 48, 71, 92.

⁷⁹ M. Engelbrecht, *op. cit.*, листови: 86, 96, 99.

⁸⁰ M. Gavazzi, *op. cit.*, с. 135.

прилагођена потребама ратовања, па је у виду укројеног кожног капута налазимо код припадника славонске милиције као искључиво горњи хаљетак.

Друга врста хаљетка од коже, који на неки начин чини прелаз између сукнених и кожных делова ношње, јесте капутић дужине преко струка, напред отворен, са карактеристичним кратким рукавима, који досежу до изнад лакта. Израђени су од сукна или чоје, а дуж свих ивица опточени крзном. Енгелбрехт их приказује на пандурима разних делова Крајине и на Граничарима из Поморишја⁸¹ (сл. 11).

Крој овог дела ношње подсећа на прслук са кратким рукавима, које М. Гушић убраја у војничку ношњу XVI и XVII столећа.⁸² Антонијус ван Лест, илустратор књиге Н. Николаја, с краја XVI столећа, доноси на јањичарском аџамиоглану сличан хаљетак, само знатно дужи, који је напред отворен, а има кратке рукаве.⁸³ Можемо га упоредити и са таквим јакнама, кратких рукава, које су, према Енгелбрехту, носили славонски пандури.⁸⁴

Ове компарације одводе нас према Истоку, тј. оријенталном начину одевања, типичном за славонске пандуре. Међутим, занимљива је и претпоставка Нопче, који за сличне делове ношње алпских Тиролаца верује да су индоевропског постанка. И још нешто. Такве јакне са кратким рукавима, сматра овај писац, послужиле су за основу из које се развила крзнена одећа с кратким рукавима.⁸⁵ За сада ову хипотезу примамо са резервом, али не искључујемо могућност да овај хаљетак илуструје укрштање различитих одевних утицаја, пре свега источњачког и европског, који су се одигравали управо на територији Војне крајине, јер је такве процесе условљавао њен изузетни положај.

Долама. — Судећи према нашем извору, најраспрострањенији горњи део ношње међу граничарским људством био је хаљетак који убрајамо у тип доламе. Носили су га пандури, толпачи и хајдуци широм Крајине, међу којима је било највише Срба и Хрвата. Територијално се посебно везује за Славонију, затим Хрватску (из састава Карловачке границе) и Потисје.⁸⁶ Од укупно осамдесет листова ових гравира, на четрдесетак њих приказан је такав капутић, чија је дужина прелазила висину струка; напред је био отворен, а имао је дуге, уске рукаве. Мада је у основи јединственог кроја, ипак се издвајају две типолошке варијанте овога хаљетка.

Код првог, једноставнијег облика, који се није закопчавао, скути („пешев“) пребацивали су се један преко другог, придржавани појасом. Горњи делови обеју предњих страна били су прилично размак-

⁸¹ M. Engelbrecht, *op. cit.*, листови: 28, 29, 37, 38, 100.

⁸² M. Gušić, *Nošnja senjskih Uskoka*, с. 25.

⁸³ P. Vasić, *Nošnja naroda Jugoslavije kroz istoriju*, с. 49.

⁸⁴ M. Engelbrecht, *op. cit.*, листови: 23, 24.

⁸⁵ F. Norcsa, *op. cit.*, с. 191 — 192.

⁸⁶ M. Engelbrecht, *op. cit.*, листови: 6, 14, 17, 25, 29, 34, 43, 66, 67, 74, 85, 90, 98, 103, 108, 110, 130.

нути, па је већи део груди остајао непокривен. Овакав хаљетак углавном је био мрке боје, највероватније по сукну, домаће израде. Најчешће је био без украса.

Овај део ношње у другој варијанти био је богатије израђен. Око врата долама је имала мало одигнуту „јаку“, а закопчавала се дуж предњих пола, помоћу дугмади и златних, тј. срмених гајтана. Овакве доламе су се од претходне врсте разликовале и по малом полукружном испуску на ивици рукава који, пресавијен, делује као полунарукваље („манжетна“). Било их је у више боја, а нарочито у плавој, зеленој и белој (сл. 12).

Типолошке разлике на овом хаљетку указују на две фазе његовог развоја током неколико столећа употребе у разним регионима. Прву варијанту, нешто упрошћенију, сврстали бисмо у групу сукнених, народних делова ношње, која се задржала у оном виду у коме су га доносили балкански сточари из свога краја, а који ће се касније развити у популарни граничарски гуњак. После извесних преиначења, а посебно додирима са угарско-хрватским и српским феудалним племством, овај хаљетак, код имућнијих, који су служили у коњици, прераста у китњасту, гајтанима украшену доламу, какву познајемо и код крајишких старешина у XVII столећу. Тако обликована, у својој другој варијанти, она улази у прву званичну мондур хајдука, у оквиру нерегуларних аустријских трупа, пошто је, бројно заступљену, налазимо и међу будимским Србима првих десетина XVIII столећа.⁸⁷ Посебно се, својим уједначеним кројем, бојом и украсима, издвајају доламе славонске милиције, из 40-тих година XVIII столећа, које верно приказују и гравире М. Енгелбрехта.

Гуњ. — Под овим називом подразумевамо хаљетак који се издваја од свих до сада поменутих делова граничарске ношње. Заступљен је на само два бакореза, на којима су приказани пастири из Карловачке крајине⁸⁸ (сл. 13). Реч је о дужој горњој одећи, израђеној од грубљег, небојеног домаћег сукна, која је напред била отворена. Један од ових хаљетака има нефункционалну дугмад, док је други без њих. Падају у очи ресе од истог материјала, распоређене на ивицама рукава.

Према типолошким одликама, овај део ношње сточара карловачког крајишког региона идентификујемо са гуњем, јер, у основи, одговара Вуковом опису оваквог хаљетка из Црне Горе и Србије. Према Вуку, „гуњ и бјелача у Црној Гори зове се сукнена бијела хаљина са рукавима“, која се опасује. У Србији, пак, наставља Вук „гуњ се облачи сврх свијег осталијег хаљина“ и зато се не опасује.⁸⁹ Наш примерак гуња, мада се кројем, бојом и материјалом ослања на црногорске

⁸⁷ Овакве доламе биле су различитих величина, боја, кроја и квалитета. Називале су се: „ушћесим“, или „башћесим“, „дорћесим“, или доламе „са цвнком“. — А. Поповић, *Срби у Будиму*, с. 275 — 276.

⁸⁸ M. Engelbrecht, *op. cit.*, листови: 92, 127.

⁸⁹ Вук Ст. Караџић, *Српски рјечник*, Београд 1935, s. v. гуњ.

гуње, по начину опасивања сличнији је српским хаљацима ове врсте. Међутим, у сваком случају, гуњ Граничара сматрамо старијим слојем балканске ношње динарских сточара који су населили ове пределе. Може се рећи да се овај хаљетак јавља у саставу веома архаичне ношње, која је, судећи по аутентичности, изгледа, остала најчистија од спољних примеса.

Појасеви. — На овим ликовним представама појасеви су приказани као неизоставни додатак свим горњим деловима ношње. Њихова функција посебно је истакнута на долама, и то на оној њеној варијанти која се не заклопачава да би придржала предње, преклопљене стране овог дела ношње.

Захваљујући прецизности уметникове обраде, јасно се издвајају три основна типа појасева. Осим неколико примерака кожних, војничких појасева, које су носили славонски пандури, већину чине појасеви од мекше наборане материје, разних боја, које су укомпоноване у пругасте „дezen“.⁹⁰ Изuzeв славонских појасева, код којих преовладава жута боја, код свих осталих доминирају разни тонови црвене боје. Према њиховом изгледу и начину ношења, тј. омотавања читавом дужином око струка, рекли бисмо да припадају групи источњачких тرابолоса, названих по граду Триполису, главном тржишту ове текстилне робе.⁹¹

На извесном броју бакрореза, просторно одређених у западне крајеве Крајине и Далмацију, могу се уочити појасеви, састављени од неколико струка водоравно постављених гајтана, који су, у правилним размацима, спојени попречним преџицама.⁹²

Овакве појасеве код босанских крајишника описао је крајем XVII столећа Евлија Челеби, а у XVIII столећу их је Ловрић нашао као саставни део ношње становника далматинског залећа.⁹³ Зато сматрамо да и овај граничарски појас припада истој врсти предмета, као реквизиит динарског становништва, који је сеобама доспео и на територију аустријског дела Крајине.

Самим тим, придружимо се мишљењу М. Гушић да овај предмет није к нама дошао из европске војне униформе, како би се то могло претпоставити по Хакеовом изразу за њега — *Husarenbinde*.⁹⁴ С обзиром на чињеницу да смо такав појас нашли код Граничара у оквиру њихове традиционалне ношње већ у првој половини XVIII столећа, а задржао се и касније у њиховој униформи хусара, вероватније је да је народна варијанта овога појаса старија од војне, што није морало да буде познато Хакеу крајем XVIII столећа. Значи да је овај,

⁹⁰ M. Engelbrecht, *op. cit.*, листови: 4, 7, 13, 24, 34, 40, 54, 59.

⁹¹ M. Gušić, *Nošnja senjskih Uskoka*, c. 44.

⁹² M. Engelbrecht, *op. cit.*, листови: 67, 107, 109, 110, 129.

⁹³ M. Gušić, *Nošnja senjskih Uskoka*, c. 46 — 47; Evlija Čelebi-ja, 1c; Iv. Lovrić, *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice*, Zagreb 1948, c. 93.

⁹⁴ M. Gušić, *Nošnja senjskih Uskoka*, c. 45.

од старине познат „прибор динарских горштацима“⁹⁵ у ствари обогатио европску униформу.

Огртачи. — Судећи према нашим бакрорезима, ови делови граничарске ношње развијали су се у два основна правца: као врсте капута, равнога кроја, са рукавима, и као кружни огртачи, без рукава.

Прва група ових хаљетака није била бројно заступљена. Налазимо их у Карловачкој и Вараждинској крајини, али претежно међу официрским кадром.⁹⁶ Ови сукнени или чојани горњи делови ношњи обично су били црвене или плаве боје, а по ивицама опточени крзном. Типски одговарају дугим ђурдијама, које су се, иначе, у то време носиле у нашем народу. С обзиром на своју скупоценост, представљали су и свечаније делове одеће. У Војводини су такве хаљине имали угледнији и имућнији грађани.⁹⁷ Стога су они и код Граничара били више привилегија старешина, а мање опште примењивани комад ношње.

Из групе огртача без рукава најпре издвајамо оне за које су знали потиски Граничари, јер од осталих одступају како кројем тако и бојом.⁹⁸ Ови делови ношње нешто су шири у доњем делу него у горњем; позади имају разрез („шлиц“) и велику четвртасту крагњу, са правоугаоним додатком у виду шала, који виси на левој страни. Израђени су од белог ваљаног сукна, а по ивицама су опточени плавом материјом (сл. 14).

По својим типолошким ознакама ови хаљаци подсећају на панонске сукнене огртаче, типа *губе*, или *süra*, који су у то време били у широкој примени у Мађарској.⁹⁹ С обзиром на то што су и наши хаљаци ове врсте везани за панонски део Крајине, тј. за Потисје и они се уклапају у исти рејон распрострањења, па и порекла. Верујемо да су их у новом завичају прихватили српски насељеници који су служили у том делу Границе, у шта нас уверавају и Енгелбрехтови бакрорези.

Сви остали огртачи готово су истога кроја, а припадају општепознатом типу кабанице. То је, у основи, кружни комад сукна или неке друге грубље вунене тканине, која се огрће преко леђа. На горњем делу има капуљачу или четвртасти комад, који се, у случају потребе, састављањем бочних страна, импровизује у заштитник за главу. Крајеви десне и леве поле, под грлом, спојени су траком или прикачени врстом копче (сл. 15).

Овакве кабанице биле су заступљене у читавој Крајини тога времена. Бакрорези указују на то да су били обавезни део ношње, који су Граничари увек имали са собом.

⁹⁵ *Ibid.*

⁹⁶ M. Engelbrecht, *op. cit.*, листови: 47, 107.

⁹⁷ И. Кадак, *op. cit.*, c. 77.

⁹⁸ M. Engelbrecht, *op. cit.*, листови: 66, 67, 74.

⁹⁹ I. Görffy, *op. cit.*, c. 129 — 130.

Јединствени у кроју, ови делови ношње били су различитих боја. Ипак је најчешћа црвена кабаница. Њу видимо на бројним листовима, са ознакама да припадају Граничарима Вараждинске, Карловачке и Славонске крајине.¹⁰⁰ Као носиоци овог дела ношње нарочито су се прославили славонски пандури. По њему су прозвани „црвенокапу-таши“, или „црвенокапуцинери“ (*Rothmantel*).¹⁰¹ У мањој мери су ношене плаве кабанице. Њих налазимо у Морлака и Хрвата, а и на једном примерку који приказује Карловчанина.¹⁰² Још ређе су беле и црне кабанице оваквога кроја. На њих смо наишли код пандура Личанина, Вараждинца, затим Србина (Ratzen) и Хрвата из разних крајинских региона.¹⁰³

Порекло овог дела одеће повезује се са првим кожним или вуненим огртачима, као заштитним средствима од невремена. Његова употреба може да се прати од најстаријих слојева ношње уопште, а посебно код сточарских народа. У новијој етнолошкој литератури изречено је мишљење да је овај хаљетак прастарог датума, познат многим етничким скупинама, племенима и народима евроазијских планинских регија сточарског занимања и кириџијске делатности.¹⁰⁴

У нас га можемо пратити, у виду једноставног огртача, већ на сликама илирских ситұла, а заступљен је и на представама из старог века.¹⁰⁵ У XVII столећу овакве кабанице су, према М. Гушић, биле познате и сењским Ускоцима.¹⁰⁶ Овај несумњиво архаични део ношње, који је, претпостављамо, на тле Крајине дошао са балканским досељеницима, прихватили су и пешаци а и коњаници нерегуларних трупа Аустрије почетком XVIII столећа.¹⁰⁷ Према овим бакрорезима видимо га и у монтури Граничара 40-тих година истог столећа, да би се на овим просторима задржао за све време трајања крајинске институције као симбол граничарског имена.

Доњи делови одеће

Чакшире. — На листовима М. Енгелбрехта јасно се уочавају три основна типа чакшира, које условно називамо: уске чакшире, широке чакшире и чакшире равних ногавица.

Највише су биле заступљене уске чакшире. Већина бакрореза са ознаком Карловачке и Вараждинске крајине приказују Граничаре са оваквим деловима ношње, а налазимо их и на листовима који нису географски одређени, представљајући ликове толпача, пандура и Хр-

¹⁰⁰ М. Engelbrecht, *op. cit.*, листови: 4, 9, 11, 12, 14, 15, 18, 19, 31, 34, 36, 44, 52, 93, 94, 98, 106, 108, 112, 117, 124, 131, 132.

¹⁰¹ О. Teuber, *op. cit.*, с. 146; *Историја народа Југославије*, II, с. 967.

¹⁰² М. Engelbrecht, *op. cit.*, листови: 13, 21, 40, 80.

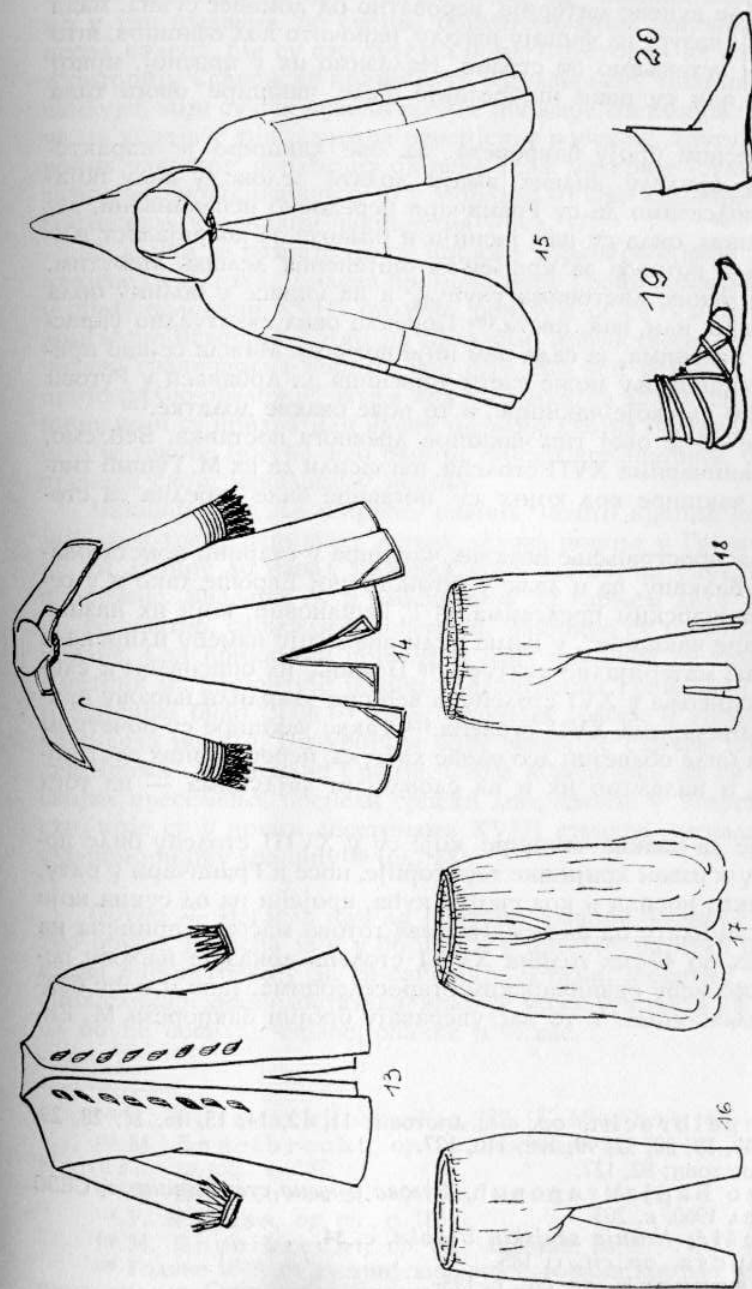
¹⁰³ М. Engelbrecht, *op. cit.*, листови: 41, 48, 49, 83, 109.

¹⁰⁴ Т. Вукановић, *op. cit.*, с. 196.

¹⁰⁵ F. Norcsa, *op. cit.*, с. 196.

¹⁰⁶ М. Gušić, *Nošnja senjskih Uskoka*, с. 47 — 50.

¹⁰⁷ О. Teuber, *op. cit.*, с. 69.

Делови одеће граничара Војне крајине, 40-те године XVIII столећа (М. Engelbrecht, *op. cit.*)
 сл. 13 — Гуњ Граничара Карловачке крајине; сл. 14 — огртач Граничара Потиско-поморшке крајине; сл. 15 — кабаница Граничара разних региона Крајине; сл. 16 — чакшире Граничара разних региона Крајине; сл. 17 — чакшире Граничара Славонске крајине; сл. 18 — чакшире Граничара Потиско-поморшке крајине; сл. 19 — опанци Граничара разних региона Крајине; сл. 20 — чизме Граничара Славонске крајине

вата.¹⁰⁸ Једноставног су кроја, ужих ногавица. Рекли бисмо да су израђене од грубље вунене материје, вероватно од домаћег сукна, мада неки примерци указују на финију израду, нарочито код официра, што овом приликом остављамо по страни. Налазимо их у црвеној, мркој и плавој боји, али су ипак најбројније беле чакшире овога типа (сл. 16).

Према извесном броју бакрореза, за ове чакшире је карактеристично да у пределу колена имају додате делове, у виду појачања. Ако се подсетимо да су Граничари нередовно исплаћивани, делимично и сукном, онда су нам јаснији и разлози за дотрајалост њихове одеће, па и потреба за крпљењем оштећених делова. Међутим, ови додаци на неким листовима упућују и на украсе у облику орла раширених крила, или, пак, цвета.¹⁰⁹ Порекло ових евентуално украсних делова на коленима, за сада нам није познато. Можда се као прилог њиховом објашњењу може узети чињеница да Арбанаси у Ругови такође стављају на своје чакшире, и то нове овакве додатке.¹¹⁰

Познато је да је овај тип чакшира древног постанка. Већ смо, говорећи о Граничарима XVII столећа, нагласили да их М. Гушић типски везује за чакшире код којих су ногавице биле изједна са стопалом.¹¹¹

Широко распрострањење оваквих чакшира у старини констатовано је како на Балкану, па и даље у југоисточној Европи, тако и у севернијим, равничарским пределима.¹¹² Т. Вукановић, који их назива „клашнене узане чакшире“, у њима види аналогiju између илирске и јужнословенске материјалне културе.¹¹³ Помињу их описивачи и сликари наших поднебља у XVI столећу, а већ смо утврдили њихову примену међу граничарима XVII столећа.¹¹⁴ Такве чакшире су почетком XVIII столећа биле обавезни део одеће хајдука, нерегуларних аустријских војника, а налазимо их и на словачким хајдуцима — из тога времена.¹¹⁵

Логично је да овакве чакшире, које су у XVIII столећу биле познате у народу и изван крајишке територије, носе и Граничари у рату, јер су исте такве носили и код својих кућа, кројећи их од сукна које су добијали као плату од власти. Њихова готово масовна примена на Граници 30-тих до 40-тих година XVIII столећа доказује њихову популарност, како међу равничарским староседеоцима, тако и међу балканским досељеницима. У то нас уверавају бројни бакрорези М. Егелбрехта.

¹⁰⁸ М. Engelbrecht, *op. cit.*, листови: 11, 12, 14, 15, 16, 18, 28, 29, 36—38, 43, 44, 49, 59, 80, 92, 99, 108, 110, 127.

¹⁰⁹ *Ibid.*, листови: 92, 127.

¹¹⁰ Мирко Барјактаровић, *Ругова и њено становништво*, СЕЗБ LXXIV, Београд 1960, с. 203.

¹¹¹ М. Гушић, *Nošnja senjskih Uskoka*, с. 34.

¹¹² F. Norcsa, *op. cit.*, с. 185.

¹¹³ Т. Вукановић, *op. cit.*, с. 195.

¹¹⁴ Павле Васић, *Југословенске ношње у 16. веку*, Зборник Етнографског музеја у Београду 1901 — 1951, Београд 1953, сл. 7, 12, 14.

Широке чакшире се, према овим ликовним изворима, јављају на мањем простору од претходних. Једне од њихових варијанти убрајамо у тип шалвара, по својим богато убраним ногавицама, дугим до испод колена, где су стегнуте уз ногу. Просторно их сликар везује за територију Славонске крајине, тј. за славонску милицију и Тренкове пандуре, који су сви носили овакве шалваре светлоцрвене боје.¹¹⁶ Нопча их убраја у тип шалвара персијског порекла. Другу варијанту широких чакшира, израђених од неке теже материје (сукно, чоја), налазимо само појединачно, и то у Морлака.¹¹⁷ Ове чакшире Нопча назива босанским, колеским чакширама¹¹⁸ (сл. 17).

У науци је познато да су широке убране чакшире дошле у наше крајеве са Истока. Њихова примена међу Граничарима Војне крајине, у првој половини XVIII столећа, повезује се са османлијским периодом наше историје. Стога их налазимо првенствено у Славонији, где читава граничарска ношња, као што смо већ истакли, има изразито оријентално обележје, затим код Морлака, са далматинско-турске границе, који су прихватили начин одевања својих суседа Турака, или су, што је такође могуће, као ранији турски крајишници, у нови завичај пренели своју некадашњу ношњу.

Чакшире средње ширине, равних, нешто краћих ногавица, убрајају се у трећу варијанту доњих делова ношње у Граничара. Ногавице им допиру до изнад зглавака ноге, где су, на унутрашњој страни прорезане. Видљива су и два разреза на горњем делу чакшира, који су, вероватно, служили као џепови. Чакшире су у горњем делу благо убране. Сви приказани примерци ових чакшира су тамноплаве боје. Уметник их презентује једино код потиских Граничара, међу којима је највише било Срба.¹¹⁹ Томе у прилог говоре и типолошке одлике овог дела ношње. По кроју и боји веома су сличне такозваним „пеленгирима“ из западне Србије. Стога и верујемо да су их, приликом својих пресељења, пренели српски досељеници у Угарску, тј. у области, које су у првим десетинама XVIII столећа потпадале под Потиско-поморинску границу¹²⁰ (сл. 18).

Обућа. — Изгледа нам да је аутор гравира најмање пажње посветио обући. Нејасна је и у боји, а и у цртежу, па нека шаблонска решења онемогућавају да се сагледају детаљи. Међутим, и поред извесних сликарских недостатака, ипак се може утврдити да су Граничари од обуће носили: чарапе, опанке и чизме.

¹¹⁵ К. Moszyński, *op. cit.*, с. 183; J. Markov, *op. cit.*, с. 22.

¹¹⁶ М. Engelbrecht, *op. cit.*, листови: 94, 98, 106, 112, 117, 121; F. Norcsa, *op. cit.*, с. 187.

¹¹⁷ М. Engelbrecht, *op. cit.*, листови: 13, 40.

¹¹⁸ F. Norcsa, *op. cit.*, с. 186.

¹¹⁹ М. Engelbrecht, *op. cit.*, листови: 66, 67, 74, 85.

¹²⁰ Године 1689. са аустријским војсковођама прешло је Саву и Дунав шест хиљада Срба, међу којима је био и знатни број Ужичана. — А. Ивић, *Сеобе Срба у Хрватску и Славонију*, Сремски Карловци 1909, с. 96.

Судећи по већини примера, чарапе су се обувале преко чакшира. Јављају се у више боја, од жутих и црвених, до плавих, црних или зелених. Наилазимо и на беле чарапе. Без украса су, а претпостављамо да су плетене од домаће вуне.

Опанци припадају највише примењиваној врсти обуће међу Граничарима тога времена, јер су приказани на две трећине Енгелбрехтових бакрореза, из разних области Крајине. Судећи по њиховом изгледу, припадају групи најједноставнијих, народних опанака, израђених од једног комада коже, који је за ногу причвршћен различито распоређеним уским каишевицама. На неким листовима ови каишеви прелазе зглавкове ногу, достижући скоро до средине листова, као, на пример, данас у Шумадији (сл. 19).

Архаичност ове врсте обуће доказана је у науци. Наши ликовни прилози само потврђују да су их носили и Граничари у првој половини XVIII столећа, у саставу своје шаролике мондуре.

Један део Граничара носио је чизме. Овом приликом изузимамо обавезну примену чизама међу официрима, јер се јављају у оквиру европске војне одеће (сл. 20).

Чизме граничарских војника углавном су биле ниске, а израђене од мекше жуте или црне коже. Славонски пандури имају ниске, меке, жуте чизме, док припадници славонске милиције носе такве исте чизме црне боје.¹²¹

За већи број приказаних чизама карактеристично је да им је врх код прстију нешто издужен и мало повијен нагоре. Истоветна врста обуће носила се у османлијској војсци.¹²² На основу сличности турских и граничарских чизама закључујемо да су овакве чизме Граничарима дошле са турском војском, утолико пре што се јављају на бакрорезима са представама Славонаца, на којима су и други делови ношње оријенталног карактера.

КАРАКТЕРИСТИКЕ ГРАНИЧАРСКОГ ОДЕВАЊА У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛЕЋА

На основу типолошке анализе појединих делова одеће у Граничара из 40-тих година XVIII столећа, произлази да се тада на тлу Крајине не би могле издвојити посебне, у свему јединствене групе ношње, које би карактерисале поједине етничке групе, а истовремено се уклапале у одређене граничарске рејоне и формације. У тој шароликости запажа се трајање старијих облика, појава нових, њихово међусобно преплитање и мноштво варијанти које при томе настају. Међутим, и поред таквог слојевитог прожимања разнородних одевних форми, поменути ликовна грађа омогућава да се, у најгрубљим пр-

¹²¹ M. Engelbrecht, *op. cit.*, листови: 23, 24, 34, 85, 92, 96, 98, 106, 112, 117.

¹²² M. A. Pacha, *op. cit.*, таб. III, fig. 9 — 12; *Military costume of Turkey*, London 1818, таб. 2, 4, 5, 9, 19.

Сл. 22 — Граничар Карловачке крајине, 40-те г. XVIII ст. (M. Engelbrecht, *op. cit.*)

Сл. 21 — Граничар Варашдинске крајине, 40-те године XVIII ст. (M. Engelbrecht, *op. cit.*)

Сл. 23 — Граничар подофицир Карловач. крајине, 40-те г. XVIII ст. (М. Engelbrecht, op. cit.)

Сл. 24 — Граничар (пандур) Славонске крајине, 40-те г. XVIII ст. (М. Engelbrecht, op. cit.)

Сл. 25 — Граничари славонске милиције, 40-те г. XVIII ст. (М. Engelbrecht, op. cit.)

Сл. 26 — Граничар Потиско-поморшке крајине, 40-те г. XVIII ст. (М. Engelbrecht, op. cit.)

тама, издвоје области у којима су у већој мери сачувани елементи старије ношње, од оних у којима се изразитије запажају новине у одевању.

Првој групи би припадале Карловачка и Вараждинска крајина. У одевној слици Граничара тих крајева изражено је веће присуство архаичнијих делова ношње, као што су: мала, округла капа, кабаница, уске чакшире, гуњ, опанци и др. Готово изоловано се истичу и неке локалне црте у одевању код динарских сточара са терена Карловачке крајине. Такве појаве могу се објаснити дужом традицијом ових Крајина, а само делимично последицама миграција с краја XVII столећа (сл. 21, 22, 23).

У новонасталим Крајинама (Потиско-поморишка и Савско-дунавска) у то време извршена је коренитија смена становништва, па се, уз истовремену употребу старијих, балканско-панонских делова одеће, налази на више мађарских и оријенталних утицаја (сл. 24, 25, 26).

Осим тога, у Славонској крајини, поред слободе у одевању и наглашених оријенталних наноса, осећају се и тенденције власти за увођењем једнообразности кроја и боје ове, народне монденуре. То се посебно уочава у одевању славонске милиције, која је међу првим крајинским регионима, већ до 30-тих година XVIII столећа, била подвргнута новим војноорганизационим мерама.

Трећи део

ВОЈНА КРАЈИНА У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛЕЋА И РАСЛОЈАВАЊЕ У ОДЕВАЊУ ГРАНИЧАРА

Од средине XVIII столећа Војна крајина је ушла у нову фазу свога развитка. Неуједначености у друштвено-економском, етничком и војном погледу у појединим крајишким областима послужиле су властима да под видом уклањања злоупотреба и других знакова несрећеног стања, какво је владало у Крајини у првој половини XVIII столећа, приступе сређивању прилика на свој начин. У низу реформи, свака акција, готово увек добро смишљена, ишла је за тим да Граничаре изједначи, а читав њихов живот подреди војним циљевима.

Међутим, иако су престанком непосредне ратне опасности на самој Граници постојали услови за релативно, мирно спровођење тако замишљене милитаризације становништва, која је укључивала и одевање наоружаног људства, тај процес се није одвијао ни брзо, а ни правoliniјски, јер је повремено успораван дејством и званичних и локалних услова који су владали у Крајини у то доба.

Потреба за стварањем увежбане, дисциплиноване, па самим тим и добро опремљене војске која би служила не само у крајишким гарнизонима већ и на европским ратиштима, а уз то и задатак непрекидног чувања граничне територије према Турској, проузроковали су, с једне стране, јачање и развијање сталног граничарског војничког кадра, а, с друге стране, одржавање помоћних трупа, састављених од повремено ангажованог граничарског становништва. Таква организациона структура одразила се и на одевање, па се шаролика народна мондура Граничара, од средине XVIII столећа, раслојава на *војну одећу* сталних јединица, која се развијала под директним војним утицајима из Европе, и на *народну ношњу* помоћних јединица, за чији су развитак, осим војних елемената, били пресудни друштвени и етнички односи у појединим деловима Крајине.

ОДЕВАЊЕ СТАЛНИХ ГРАНИЧАРСКИХ ЈЕДИНИЦА У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛЕЂА И У XIX СТОЛЕЂУ

ВОЈНА ОДЕЋА СТАЛНИХ ГРАНИЧАРСКИХ ЈЕДИНИЦА

Војно одевање у Крајини развијало се у директној вези са организацијом граничарске војске. Пут постепеног прерастања Крајишких региона, са скупинама наоружаног становништва, у централизовану војно-територијалну институцију имао је своје особености, које су се осликавале и на одевање сталних јединица. У оквиру појединих фаза тога развитка јасно се истиче постепено јачање војних на рачун народних елемената у одевању. Тај процес довековног претварања ношње у униформу посматрамо у светлу важнијих законских одредаби и њихових последица у народу.

I

ФОРМИРАЊЕ ГРАНИЧАРСКИХ ПУКОВА

Крајишка војска, која је до средине XVIII столећа на бојном пољу показивала много индивидуалне храбрости, али и недисциплине, није увек могла да се одупре нападима регуларних трупа. Зато је стварање пукова имало за циљ да крајишку „милицију“ претвори у редовну војску.¹

Нова војна организација спроведена је, почевши од 1746 — 1750. године, у већем делу Крајине, готово истовремено.²

Образовање пукова заснивало се на територијалном принципу, па је цела Крајина издељена на пуковнијска подручја, и то: личко, оточко, огулинско и слуњско, која су улазила у састав Карловачке крајине; петрињско и глињско, која су представљала делове Банске кра-

¹ *Историја народа Југославије*, II, с. 977.

² Војне реформе од 1744. до 1750. године захватиле су најпре Вараждинску и Карловачку крајину, а затим Славонску крајину. — *Ibid.*, с. 973 — 983.

јине; Ђурђевачко и крижевачко, која су чинила Вараждинску крајину, док су се бродско, петроварадинско и градишканско пуковнијско подручје уклапали у територију Славонске крајине. Пуковније су се делиле на компаније (чете) и општине, састављене од више сеоских насеља, са њиховим мобилисаним људством.³

УВОБЕЊЕ ЈЕДНООБРАЗНЕ ОДЕЋЕ МЕЂУ ЉУДСТВО ГРАНИЧАРСКИХ ПУКОВА

Формирање пукова имало је пресудни значај за развој војног одевања у Крајини. Према расположивим подацима, могло би се рећи да је прва једнообразна одећа уведена у Карловачкој крајини 1746. године, када су наместо ранијих капетаната и војводства образовани први граничарски пукови. Неки писци наводе да је формирањем Оточког пука 1746. године, у овом делу Крајине, уз разне војноорганизационе новине, дошло и до „утврђивања једнаке војничке монтуре“⁴ (таб. I, 1 — 6).

Остале крајишке области добиле су нову одећу неколико година касније. За Вараждинску крајину сазнајемо да је нову одору увео генерал Маквир (Maquire), 1750. године.⁵ Исте године добијају је и Граничари Банске крајине. Сашивена је у Бечу, где јој је бан одредио и ознаке, после чега је доведена на Границу.⁶

За промене у одевању Бродског пука, у оквиру славонске крајишке области, Л. Илић Ориовчанин каже: „Када би 1750. окруже на част пуковније подигнуто и војничтво већ регуларним четам успоређено било, морале граничарско војничтво први пут прописано одјело о својем трошку набавити“.⁷

О томе како је изгледала та прва пуковнијска мондурa судимо према припадницима Карловачке крајине. Ваничек, историчар Војне крајине, о њој извештава да је међу људством, од наредника наниже, била једнака и да се састојала од црвених чакшира и плаве блузе.⁸ Што се тиче Слуњана и Огулинаца, бакрорези М. Енгелбрехта потврђују ту Ваничекову констатацију, па је чак и допуњују, приказујући на овим војницима и прслуке, о којима Ваничек ништа не говори. Мада се ради о истој крајишкој области, на овим хаћецима се опажају извесне разлике у детаљима одеће Граничара појединих пукова. Тако су Слуњани имали црвене прслуке, са златним, вероватно смиреним

украсима, док су они код Огулинаца плаве боје, а украси су им од сребрне срме⁹ (таб. I, 5, 6).

Посебно је занимљива, по саставу разнородности делова, одећа оточког граничара Карловачке крајине, онако како је приказује један од бакрореза из Енгелбрехтове збирке. Овај гренадир („сулак“) био је обучен другачије од осталих. На глави је имао црни војнички (гренадирски) шлем, са аустријским грбом и великом перјаницом. Прслук му је био плав, а долама црвена, са плавим ознакама на рукавима. Уместо уских чакшира, тада уобичајених скоро код свих Граничара, овај војник је носио широке, убрале чакшире, типа шалвара, које су у пределу листова биле знатно уже и приљубљене уз ногу, затим црне чарапе и опанке. Његову одећу допуњавају: појас од водоравно постављених црвених гајтана, за који смо већ установили да је био део граничарске народне монтуре, и црвена торба¹⁰ (таб. I, 3).

Граничарски подофицири одевали су се слично војницима, али су, судећи по једном Енгелбрехтовом примеру из слуњске пуковније, преко прслука и доламе облачили војнички капут, типа фрака, са посувраћеним доњим скутима („пешевци“) жуте боје¹¹ (таб. I, 5).

Хусари, коњаничке јединице Карловачке крајине, имали су китњасту одећу од пешака. Према једном бакрорезу из поменутој збирке, хусарски калпак био је од мрког крзна и нижи од пешадијског. Сви делови одеће: прслук, долама и чакшире црвене су боје, са малим разликама у нијансама. Долама је кројена више у струк, дужа је од пешадијске, а по ивицама је опточена крзном¹² (таб. I, 1).

Граничари бродског пука Славонске крајине носили су у то време црне калпаке, кратке доламе са гајтанима и дугмадима, које су они називали *реклице*, затим црвене чакшире, а као огртач — кабинице и на ногама опанке.¹³

⁹ М. Engelbrecht, *op. cit.*, листови: 148, 151.

¹⁰ *Ibid.*, лист: 156.

¹¹ *Ibid.*, лист: 146.

¹² *Ibid.*, лист: 144; располажемо пописом делова одеће официра сремског хусарског пука из 1753. године. Ево шта је све остало од гардеробе и наоружања овога официра, после његове смрти:

„Региментска униформа (заједно са чакширама)
Чулава капа (*Hauben*), или калпак
Зимска капа за спавање од црвеног сомота
Стари пелц постављен јагњећом кожом за пут
3 пара кошуља
2 обичне марамнице
1 пар обичних патика, „пантофли“
Један карабин
Пушка Neustätter
Један пар Mastriger пиштоља
4 рђаве истрошене сабље
Иста боља, месингом окована
Турска сабља — црни оков“ — ИАБ, ЗМ 1753, бр. 28.

¹³ Л. Илић Ориовчанин, *op. cit.*, с. 45.

³ Ferdo Šišić, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, Zagreb 1962, с. 235.

⁴ F. Bach, *op. cit.*, с. 15.

⁵ В. А. Krčelić, *Annuae ili historija 1748 — 1768*, Zagreb 1952, с. 61.

⁶ *Ibid.*, с. 53.

⁷ Лука Илић Ориовчанин, *op. cit.*, с. 45.

⁸ F. Vaniček, *Specialgeschichte*, I, с. 506.

КАРАКТЕРИСТИКЕ ПРВЕ ПУКОВСКЕ ОДЕЋЕ ИЗ 1746—1750. ГОДИНЕ

Мада се ова прва једнообразна одећа, везана за граничарске пукове, у савременим изворима помиње као „регентска униформа“, она то није била по много чему. Пре свега, војни карактер јој је умногоме умањивало присуство одраније наслеђених делова граничарске народне *мондуре*. Граничари, према овом пропису, и надаље је требало да носе калпаке и доламе. Она је донекле преиначена на тај начин што су јој скүтови посүвраћени и обојени као нарукавље, највероватније код сваког пука другачије, да би се по бојама међусобно разликовали. Овај хаљетак је добио и нешто више украса од гајтана, чиме се приближио истим таквим деловима одеће какве је носила мабарска пешадија из 1742. године.¹⁴

У погледу доњих делова ове „униформе“ и даље се задржала неуједначеност и шаренило, тј. и уске и широке чакшире, а и опанци. О појасу смо већ рекли да типски припада старијем начину одевања Граничара.

Потпуно нове реквизите чине гренадирски шлем аустријског порекла и горњи војнички капут, типа фрака (*Rock, Überrock*), који је 50-тих година XVIII столећа био опште примењивани део европске војне униформе.¹⁵

Према томе, ова пуковска одећа из 1746—1750. године, која се умногоме ослањала на ношњу из народа, а примила је и прве војне елементе, представљала је само покушај да се људство тек формираних граничарских пукова својим изгледом изједначи, а бојама прецизније истакне војна припадност.

ПОСЛЕДИЦЕ СПРОВОЂЕЊА ПРВОГ УНИФОРМИСАЊА

Увођење прве једнообразне одеће у оквиру граничарских пукова временски се подударило са завршетком рата за наслеђе (1741 — 1746), када су власти приступиле општем војном уређењу Крајине. Граничари су у почетку прихватили те акције, надајући се бољем економском положају, а веровали су да ће и даље остати народни војници, који ће бранити своју земљу на којој живе. Према томе, није им тешко пало да, уживајући пореске олакшице, сами себе хране, одевају и наоружавају.

Међутим, ратни планови Аустрије далеко су били од жеља и надања становништва. Тако су нове мере власти — којима је уведен изванредан ред, а обезбеђивале су и већу сигурност земље — народу биле туђе, јер су поткопавале дотадашњи привредни живот, напредовање у ширењу народне књије и др., а што је, у крајњој линији, значило разарање племенског народног живота и вековима негованих назора. Зато је и увођење *царске монтуре*, са којом се губила важност старинске народне ношње, међу становништвом изазвало велико огор-

¹⁴ Rihard Knötel, *Uniformenkunde, lose Blätter zur Geschichte der Entwicklung der Militärischen Tracht*, Hamburg 1890 — 1921, Bd. XI, Nr. 2.

¹⁵ П. Васић, *Одело и оружје*, Београд 1964, с. 156.

чење.¹⁶ Нова одећа је за Граничаре значила последњу кап у препуној чаши народног гнева, јер су се осетили превареним. Поред отпора према наметнутим страним елементима из те одеће, Граничарима је представљала велики терет и њена набавка. Незадовољство у народу добило је опасне размере, тако да је Граничарима, у иначе тешкој ситуацији у којој су се налазили, питање плаћања нове одеће послужило као директни повод да се побуне. Општи револт најпре је захватио делове Карловачке крајине, избијањем познате брињско-личке буне 1746. године.¹⁷

Нешто касније побунили су се и Граничари Банске крајине, када је, 1751. године, за послату *мондуру* разрезан нови порез. Ову побуну предводио је Тодор Кијук. Своје разлоге за незадовољство Граничари су поднели царском намеснику, који је дошао у Хрстовицу. У 4. тачки својих приговора истичу да им је тешко „због плаћања војничке одоре, коју они никако не могу плаћати“.¹⁸

И Вараждинцима је набавка нове одеће била непосредни повод за устанак, познат као северинска buna. Када је Марија Терезија 1755. године одлучила да обиђе карловачке и вараждинске пукове, командант вараждинских јединица желео је да царици прикаже војску у новој одећи, јер је постојећа била истрошена и непогодна за свечану параду.¹⁹ Зато је у Крижевце дошла комисија да пописује имања Крајишника, јер их је требало опорезовати за нову *монтуру*. Како су Граничари четири године раније већ направили новопрписану одећу, нису хтели да пристану на поновну набавку. Buna је избила најпре у Крижевцима, а претила је да захвати и остале делове Крајине. Побуњеници су се сакупили у Северину, где су саставили своје жалбе, „травминалне претставке“ („потежчице“), које су послали у Беч.²⁰ Док се у Бечу о томе већало, они су скинули новопрписану одећу, тако да су и на служби носили своје народно одело.²¹

Свој тежак економски положај Вараждинци су истакли у трећој тачки „потежчица“, у којој се, између осталог, каже: „... кад још и за овај мондур многи је дужан и многи земље, млине и ливаде залагао своје и од цркве посүђиво“, утолико им је теже било што су морали сами „патроне и кремене за службу краљевску куповати“.

¹⁶ Iv. Kukuljević Sakcinski, *op. cit.*, с. 154 — 155.

¹⁷ T. Smičiklas, *op. cit.*, с. 323 — 325.

¹⁸ Савременик тих догађаја, Б. А. Крчелић, детаљније образлаже узроке буне: „Премда је ове године био утјеран новац за одору само за 2000 људи, ипак их је то довело до сиромаштва, јер су због неодољивог рока уплате новца морали продавати своју стоку уз најниже цијене, тако да им у будуће није могуће то плаћати“ — Б. А. Крчелић, *op. cit.*, с. 73; Lj. Ivančan, *Buna Varaždinskog generalata i pograničnih kmetova god. 1755*, Vjesnik KHSDZA IV, Zagreb 1902, с. 153 — 154; *Историја народа Југославије II*, с. 972.

¹⁹ O. Teuber, *op. cit.*, с. 151.

²⁰ Lj. Ivančan, *op. cit.*, с. 168.

²¹ Lj. Ivančan, *Istraga protu buntovnim krajišnikom Varaždinskoga generalata, g. 1755*, Vjesnik KHSDZA V, Zagreb 1903, с. 66; Б. А. Крчелић, *op. cit.*, с. 166.

На неодговорност и експлоатацију од стране официра указује текст тринаесте тачке граничарских жалби: „... сви солдати регемента Опона оберстера Leillersperga на шкриљаке китице платили и били добили ну потлам пако јесу китице узели и друге обећали дати, пак ни друге дали нису нити новце повратили...“²²

Везаност за своју традиционалну ношњу изразили су у другој тачки својих захтева: „... Мондур, како год наши стари за првих царева и за Вашег Величанства до овог мондура носили и сами сваки себи куповали и з великим весељем ву њом служили хочемо и ву напредак, а овог немачког мондура даље носити неморемо, ар га ниесмо обикли“. Непогодност нове одеће, а жаљење за старом истакли су у четрнаестој тачки: „Тешка жалост нами да ове године оу Копривници през лајбица и сардута и кепенка у долами шилбахтати заповедано било, тер јесу два од тешке зиме морали умриети незнамо каква је немилоста зову нас“.²³

Питање одеће умногоме је задирало у њихов друштвени положај, а значило је и повреду њихових националних осећања. Они нису хтели да прихвате ту нову одећу, „скројену по калупу угарских регуларних војника“, јер би то био крај традиционалне ношње, којом су се поносили, а била је и лепша и топлија од ове наметнуте. С друге стране, укидање традиционалног одевања повлачило је и разарање „старо-древне власти кнежева и војвода“.²⁴

Сви ти устанци су угушени, а проблем граничарског одевања није решен у њихову корист. Њихове жеље нису ни могле да буду испуњене, не само због слабе организације побуњеника већ зато што је Крајина у то време била увелико захваћена новом организацијом. Питање граничарског одевања није могло да остане по страни од настојања за свеопштим војничким уређењем, јер је, управо, једнообразност спољног изгледа граничарске војске представљала најочигледнији знак њиховог претварања у регуларну војску.

Зато бисмо ове догађаје, који су пропратили увођење униформисања, окарактерисали као прекретницу у развоју војног одевања на тлу Крајине. До тога времена од власти прописана одећа још није захватила шире граничарске масе. Тек отада стварају се нови услови да се војно одевање развије под свеобухватнијим војним утицајима.

УТВРЂИВАЊЕ ГРАНИЦА ВОЈНЕ КРАЈИНЕ — ОРГАНИЗАЦИОНО УЧВРШЋЕЊЕ ГРАНИЧАРСКЕ ВОЈСКЕ

После угушења северинске буне 1755. године, у току наредних двадесетак година униформисање Граничара донекле је заустављено, или, боље речено, пришло се његовом поступнијем и смишљенијем спровођењу. Претходне акције, које су спроводиле крајишке власти

²² Lj. Ivančan, *Buna Varaždinskog generalata*, с. 168 — 170.

²³ Ibid.

²⁴ T. Smičiklas, *op. cit.*, с. 323 — 325.

у вези са територијалним распрострањем Крајине и даљим јачањем војне организације, као и покушаји решавања питања снабдевања граничарског људства, требало је да осигурају успешније примењивање војних прописа у вези са одевањем.

Наиме, у неким деловима Крајине, све до 60-тих година XVIII столећа, није било решено питање разграничења компетенције војних и цивилних власти. Тек је краљевском одлуком од 1765. године предвиђено да се у Вараждинској крајини „повлачењем граничне црте или подизањем гомиле и међашких знакова стварно одијеле војничка земљишта од провинцијала“.²⁵

Слична ситуација је владала и у источним деловима Крајине. Већ после укидања Потиско-поморишке границе, 1741. године, одлучено је да се део тог становништва насели у Банату. Међутим, коначно уређење Банатске границе уследило је тек 1768 — 1770. године одељивањем „провинцијала“ од војничког земљишта.²⁶ У крајишком делу Баната, године 1764, формиран је Илирски пешадијски пук, са 12 компанија, а следеће године је, од немачких доселеника, на том подручју образован Немачки граничарски пешадијски пук.²⁷

У то време пада и формирање Шајкашког батаљона, са седиштем у Тителу, који је коначно организационо учвршћен, царском резолуцијом од 6. марта 1763. године.²⁸

На крајњем истоку Монархије, на територији данашње Румуније, 60-тих година XVIII столећа, успостављени су граничарски пукови, који су такође потпали под Војну крајину.²⁹

На тај начин, од друге половине XVIII столећа, постављени су темељи новој крајишкој институцији, која се просторно протезала од залеђа Јадранског мора — на западу, до Буковине у Румунији — на истоку, обухватајући јужни гранични појас Аустрије, кроз Хрватску, Угарску и Ердељ³⁰ (сл. 27).

У таквим територијалним оквирима Војна крајина се изграђивала на војнофеудалним друштвеним односима, јер је право на земљишни посед уживао само војник који је у сталној граничарској служби. Законом од 1754. године, под називом *Права Војне крајине* (*Militärgrenzrechte*), изједначено је уређење старих и нових крајишких области, а задат је и последњи ударац кнежинско-крајишкој самоуправи, јер су, између осталог, функције кнезова прешле на официре.³¹

²⁵ B. A. Krčelić, *op. cit.*, с. 493.

²⁶ Срећко Милекер, *Историја Банатске војничке крајине*, Панчево 1926, с. 31.

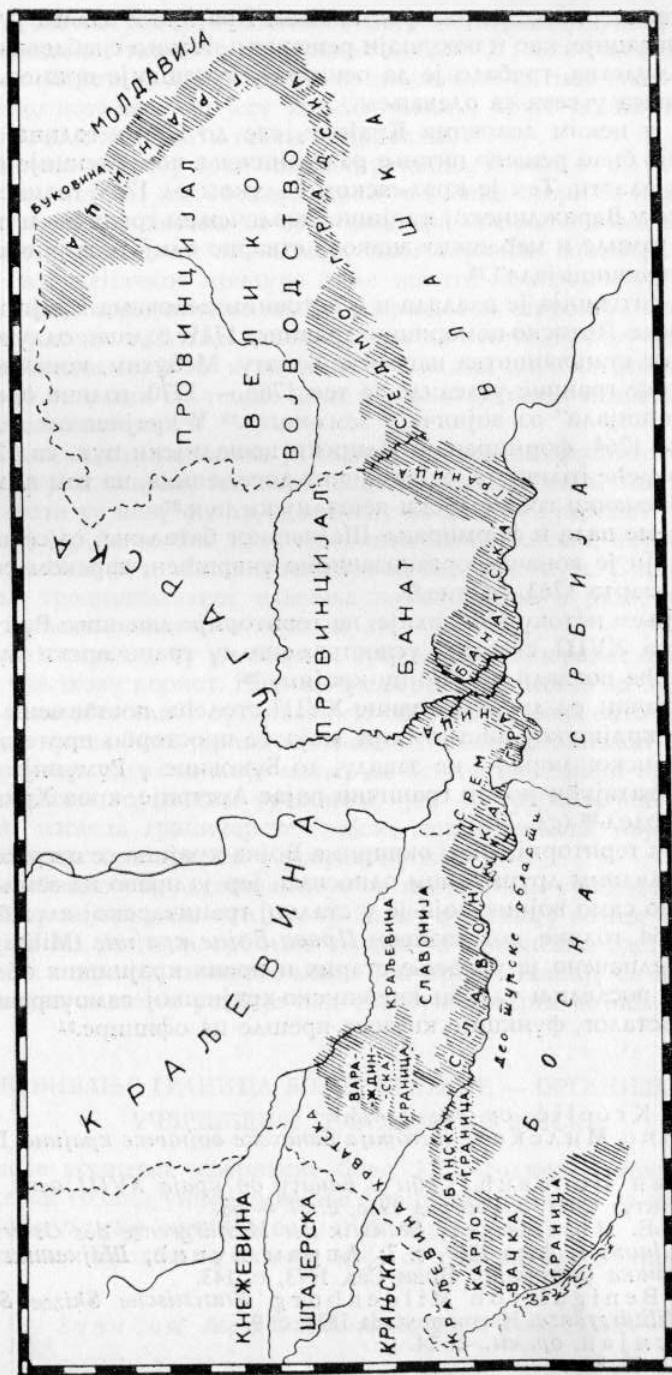
²⁷ Душан Поповић, *Срби у Банату до краја XVIII века*, Етнографски институт САН, 6, Београд 1956, с. 67 — 68.

²⁸ C. B. E. Hietzinger, *Statistik der Militärgrenze des Österreichischen Kaiserthums I*, Wien 1817, с. 7; Аврам Букић, *Шајкашки батаљон I, Шајкашка (историја)*, Нови Сад 1973, с. 143.

²⁹ J. A. Benigni von Mildenburg, *Statistische Skizze Siebenbürgischen Militärgränze*, Hermannstadt 1834, с. 9.

³⁰ М. Семјан, *op. cit.*, с. 24.

³¹ Ibid., с. 80, 82.

Сл. 27 — Карта Војне крајине, 1800. година (Schriften des Heeresgeschichtlichen museums in Wien, 6, 1973, с. 209, таб. IX)

Ових неколико чињеница указују на то да је живот у Крајини од 60-тих година XVIII столећа све више добијао војни карактер. То илуструје и попис од 1766. године, по коме је под оружјем стајало 61 700 Граничара, што је троструко већи број него 1740. године. Појачавање војног капацитета Крајине обавезивало је војне команданте на разне мере око успостављања чвршће дисциплине, а и на вежбање војске по угледу на аустријске јединице. Уведене су и нове службе у војсци, као, на пример, одељења прецизних стрелаца (Scharfschützen) и артиљериста.³²

Све те промене у друштвено-политичком и војничком смислу условљавале су и питање одевања граничарских трупа. Решавању тога проблема пришло се мерама око устаљивања система снабдевања. До 1760. године Граничари су се сами старали о својој одећи, уз добијање извесне новчане потпоре преко својих команданата, што је, као што смо видели, доводило до разних злоупотреба, па и буна.³³

Ради увођења више система у том погледу, 1. новембра 1760. године издато је наређење да за време рата Граничари свих пукова добијају одећу бесплатно од државе. У вези са мирнодопском набавком одеће постављене су извесне разлике. Бесплатно су могли да добију одећу само Граничари из Банске и из Карловачке крајине, док су остали и даље морали да је сами набављају.³⁴ Овом одлуком су подофицири целе Крајине били дужни, и у рату и у миру, сами да се старају о својој одећи, за коју су примали новчану накнаду, и то: од „фелвеле“ и „рајтмајстера“ до каплара шест форинти, а од „тамбура“ до „гефрајтера“ три форинте и тридесет шест крајцара. У време рата овај износ издавао се двоструко.³⁵ Крчелић потврђује да је 1760. године у Војној крајини дошло до измене у систему набавке одеће, и каже: „Њезино ће Величанство мјесто оних крајцара на стражи набављати њима одору те отсад неће они за одиело ништа плаћати“.³⁶

Спровођење ове одлуке није било дугог века. Већ 1765. године дошло је до промене код Вараждинаца и Славонаца, јер тада ни у време рата нису примали одећу од државе бесплатно, већ им је, у име помоћи, одређена сума од дванаест форинти годишње (Dienst Constitutiv). Тај стални фонд за одећу састојао се из новца, који се убирало од

³² О. Teuber, *op. cit.*, с. 143 — 144, 149. У Личкој пуковнији Карловачке крајине, већ 50-тих година XVIII столећа, војничке вежбе су се обављале „по угледу на немачке“. — R. Horvat, *Lika i Krbava*, II, Zagreb 1941, с. 49.

³³ У току трећег рата за Шлезију (1756—1763), због дужине његовог трајања, Граничари Градишканске пуковније похабали су своју одећу. Зато Марија Терезија 1759. године „даде пред непријатељем стојећим момком четврте и пете колоне по два дуката да си оштетно одјело поправе“. — L. Ilić Oriovčanin, *op. cit.*, с. 17.

³⁴ О. Teuber, *op. cit.*, с. 152.

³⁵ С. В. Е. von Hietzinger, *Statistik der Militärgränze des österreichischen Kaiserthums*, II, Wien 1820, с. 35 — 36; F. Vaniček, *Specialgeschichte*, II, с. 68.

³⁶ В. А. Krčelić, *op. cit.*, с. 402.

пореза на земљу и на главу (Grund-und Kopfsteuern).³⁷ Под таквим условима Вараждинци су, извештава Крчелић, стално плаћали годишњи принос, од кога су морали да набављају „нове мондуре које је генерал Бек сваке године мењао“.³⁸ Године 1765. и Карловчани су почели да добијају један форинт годишње као потпору за набавку одеће.³⁹ По томе закључујемо да се ни код њих није доследно спроводила одлука из 1760. године.

Осим неједнакости у систему плаћања одеће, још није постојала ни јединственост у њеној изради, а ни у допремању одевних предмета. Мада су и до тада готови делови одеће добављани на Границу из бечких војних магацина, или преко лифераната, није било снабдевачке службе која би се бринула искључиво о граничарском одевању.⁴⁰

СПРОВОБЕЊЕ УНИФОРМИСАЊА УВОБЕЊЕМ ЈЕДИНСТВЕНОГ КРОЈА ДО 70-ТИХ ГОДИНА XVIII СТОЛЕЂА

Настојања званичних власти да остваре једнакост у одевању успоравана су, пре свега, њиховом обазривошћу, што је, највероватније, уследило као резултат ранијег искуства о отпору Граничара према новој одећи. Зато су се власти освртале и на специфичности у одевању овог патријархалног становништва, осетљивог на своју старинску ношњу. Из тих разлога се, после северинске буне, пошло поступном и индиректном методом, којом је требало извршити царичину наредбу и довести до уједначавања граничарских јединица, али тако „да и обичан човек буде задовољан“.⁴¹

Истоветност у одевању желела се постићи, првенствено, једнообразним кројем, без ограничавања у избору боја појединих делова одеће и њених ознака. Важно је нагласити да је извршење такве своје одлуке Марија Терезија, у почетку, препустила самим Граничарима, тј. генералним командама граничарских трупа. Тако су пукови могли сами да се одреде за боје по којима би се међусобно разликовали њихови припадници. То се односило на све крајишке области, што представља новину у односу на претходни период.⁴²

Царска наредба спроводила се већ исте године када је донета, тј. 1757. године. Поједини команданти захтевали су од својих нижих, потчињених команди да сакупе податке од Граничара и да створе пре-

³⁷ С. В. Е. von Hietzinger, *op. cit.*, с. 23.

³⁸ В. А. Крчелић, *op. cit.*, с. 502.

³⁹ С. В. Е. von Hietzinger, *op. cit.*, с. 40; Р. Нороват, *op. cit.*, с. 53.

⁴⁰ В. А. Крчелић, *op. cit.*, с. 401—402.

⁴¹ О. Теубер, *op. cit.*, с. 151.

⁴² Дворски ратни савет 11. јула 1757. године свим крајишким пуковима преносе царичину вољу у вези са униформисањем, којег се треба стриктно придржавати и убудуће, „али им се дозвољава да боје изаберу сами, како би се по неким знацима пукови међусобно разликовали“. — КАВ, документ 284/84, од 11. јула 1757. године; О. Теубер, *op. cit.*, с. 151.

гледе уз нацрте одевних комада, који би се доставили Дворском ратном савету.

Тако је, поводом дописа Дворског ратног савета од 13. октобра 1757. године, хрватски бан, фелдмаршал Надежди, тражио од команди банијских пукова да му пошаљу нацрте и прегледне табеле одеће коју су до тада носили.⁴³ Следећег месеца Надежди је, одговарајући Дворском ратном савету о стању у погледу одевања Граничара Банске крајине, нагласио следеће: „Пошто сам нашао да униформа одговара ношњи и потребама народа, мислим нека промена у њој не би код Граничара добро деловала“.⁴⁴

Предлози који су од граничарских јединица пристизали Бечу укључивали су да је плава боја нарочито омиљена, јер су се Граничари најчешће одређивали за плаве доламе. Изгледа да још отада датира везаност за ову боју у народу, што се касније запажало и изван Крајине. Генерал Петачи (Petazzi) ту љубав према плавој боји констатовао је код Карловчана, извештавајући да су они осећали нарочиту приврженост плавој, а унеколико и црвеној боји. Зато је затражио од виших инстанци да они и даље задрже плаве доламе, док би прслуци, камизоли и гајтани могли да буду у неким другим бојама, по чему би се разликовали од оних Граничара који би пожелели исту боју за своје доламе.⁴⁵

За славонске и вараждинске пукове, генерал Бек (Beck) је послао извештаје Дворском ратном савету 17. октобра 1757. године. У уводном делу свог одговора каже: „Да би наређењу Ваше екселенције могао одговорити, потрудио сам се, колико је то могуће и колико то прилике дозвољавају, да нацртам фигуре или дам насликати како се некада униформисао Славонски и Вараждински пук, или како би смо ми могли те исте и у будуће одевати“. У наставку текста Бек предлаже да Бродски пук остане на ранијој одећи, без преиначења, а да се у Градишком пуку црвене чакшире замене плавим. Петроварадински пук добио би доламу и чакшире нешто светлије плаве боје. Што се тиче боје за међусобно разликовање пукова целе Славонске крајине, код којих је такође преовладавала плава боја, прва два пука могла су да задрже црвене односно жуте посувратке и нарукавља, док је код трећег пука уместо црвене предложена бела боја за ознаке.⁴⁶

Беч је нарочиту пажњу обратио на Вараждинце, који су, као што смо видели, две године раније, у северинској буну, одбацили нову одећу и вратили се својој ношњи. Због тога код њих нису учињене веће промене, осим у боји чакшира и посувратака, и то од белог у црвено, што је остварено тек неколико година касније.⁴⁷ Пре овога предлога уследио је још један, тј. генерал Бек је желео да јединство у одевању вараждинских Граничара спроведе зеленом бојом и чак-

⁴³ КАВ, документ 264/8, од 29. октобра 1757. године.

⁴⁴ КАВ, *op. cit.*, акта 52, од 10. новембра 1757. године.

⁴⁵ О. Теубер, *op. cit.*, с. 151.

⁴⁶ КАВ, документ 454/4, од 17. октобра 1757. године.

⁴⁷ О. Теубер, *op. cit.*, с. 152.

шира и доламе. Међутим, занимљива су његова опажања о одјеку тога предлога у народу. Обавештавајући своју Команду о томе, он закључује: „Пошто у краљевини Угарској и Хрватској зелене чакшире чине необичан утисак, уместо беле, изабрана је црвена боја“. Посувраци, тј. ознаке, код оба вараждинска пука требало је да су различити, и то код једног жути, а код другог бели. Горњи капути (кабанице), према Беку, остали су одраније црвене боје.⁴⁸

Колико се успело у остварењима тих идеја власти, видећемо из наредног текста.

Карловачка крајина

Личани. — Према једном извору, војнички капутић (*Rock*) био је беле боје, а посувраци, постава и украсни ширити — зелени; дугмад су жута; прслук је такође представљен у зеленој боји, а чакшире и појас у белој.⁴⁹ Друга два извора, која бисмо радије прихватили јер се ослањају на раније заступљене боје Личана, дочаравају их у црвеној одећи. Наиме, уз црну високу капу типа калпака, каква се у то време носила у целој Крајини, имали су црвену доламу и чакшире, а зелене ознаке⁵⁰ (таб. II, 1 б).

Оточани. — Један извор их приказује у долама црвене боје, са светлоплавим посуврацима, уз жуту дугмад и исте такве украсне гајтане.⁵¹ Међутим, на основу других ликовних представа, сазнали смо да су им долама, чакшире и појас црвени, а прслук и ознаке на рукаву тамноплаве боје. Дугмад су жута⁵² (таб. II, 1 в).

Огулинци. — Долама и прслук, како нам их доноси један извор, су тамноплави, а појас и посувраци на долама жути или бели⁵³ (таб. II, 1).

Слуњани. — Према неким изворима, долама, чакшире и појас су светлоплави, а према неким — у истој боји, али тамнијих нијанси.⁵⁴ Прслук и ознаке на рукаву су црвене боје, док су гајтани и дугмад жути⁵⁵ (таб. II, 1 а).

Вараждинска крајина

Крижевчани. — Сви извори који су нам стајали на располагању приказују ове Граничаре у белој одећи (долама и чакшире), док су им прслук, посувраци, ознаке на рукавима и украсни гајтани зелене боје. Дугмад су жута⁵⁶ (таб. II, 3).

Бурђевчани. — О изгледу Граничара овога пука извори се не слажу. Према једној ликовној представи, одевени су као претходни, према другој — истакнуте су разлике само у украсним детаљима, док су према трећем извору одевени у зелену одећу, али су им ознаке на рукаву беле боје.⁵⁷ Верујемо да је у то време међу Бурђевчанима још доминирала бела боја, одраније уврежена у том крају. О устаљивању зелене боје код Бурђевчана потврђује Ваничек тек 1765. године⁵⁸ (таб. II, 3 а).

Банска крајина

И о одећи банијских пукова подаци су опречни. Блеквен (*Bleckwenn*) наводи два гледишта, која се међусобно искључују. Према првом мишљењу, Граничари Банске крајине били су у црвеној одећи, док су по другом имали тамноплаву одећу, осим црвених детаља за разликовање. Да су Банијци носили плаву одећу Блеквен потврђује примером из ратне епизоде код Прага, 1757. године, када су аустријски гренадири обасули ватром у плаво одевене Граничаре, сматрајући их Прусима.⁵⁹ Мада овај писац потврђује чињеницама и примену црвене боје у одевању Банијаца, плава боја би се могла прихватити као вероватнија, јер је помињу извори. Оба пука су се међусобно разликовала по боји ознака на рукаву. За Први банијски пук карактеристичан је црвени оковратник, а и појас и ознаке на рукаву, док су у одећи Другог банијског пука ти детаљи били жуте боје⁶⁰ (таб. II, 4, 4 а).

Славонска крајина

Брођани. — Према свим до сада консултованим изворима, ови Граничари су имали целу униформу затвореноплаве боје, са жутим ознакама на рукаву, посуврацима и појасом⁶¹ (таб. II, 2).

⁴⁸ KAW, документ 454/4, од 17. октобра 1757. године.

⁴⁹ Hans Bleckwenn, *Eine österr-Bilderhandschrift, Zeitschrift für Heeres und Uniformenkunde*, Hamburg, 1963, с. 88.

⁵⁰ KAW, *Die österreichische Armee im Jahre 1756*; Графичка збирка HMW, *Figurinen aller in der K. K. Monarchie während der Regierung Kaiserin Maria Theresia bestanden österreichischen und ungarischen Regiment, Reg. Lysaner, aquarelle*

⁵¹ H. Bleckwenn, *op. cit.*, с. 88.

⁵² KAW, *Die österreichische Armee im Jahre 1756*; Графичка збирка HMW, *op. cit.*, Fig. Reg. Otchaner.

⁵³ KAW, *Die österreichische Armee im Jahre 1756*; Графичка збирка HMW, *op. cit.*, Fig. Reg. Oguliner.

⁵⁴ H. Bleckwenn, *op. cit.*, с. 88.

⁵⁵ KAW, *Die österreichische Armee im Jahre 1756*; Графичка збирка HMW, Fig. Reg. Sluiner.

⁵⁶ H. Bleckwenn, *op. cit.*, с. 88; *Die österreichische Armee im Jahre 1756*; Графичка збирка HMW, Fig. Reg. Creutzer.

⁵⁷ H. Bleckwenn, *op. cit.*, с. 89; KAW, *Die österreichische Armee im Jahre 1756*; Графичка збирка HMW, Fig. Reg. Georger.

⁵⁸ F. Vaniček, *Specialgeschichte*, II, с. 69.

⁵⁹ H. Bleckwenn, *op. cit.*, с. 89.

⁶⁰ KAW, *Die österreichische Armee im Jahre 1756*.

⁶¹ KAW, *Die österreichische Armee im Jahre 1756*; H. Bleckwenn, *op. cit.*, с. 89.

Петроварадинци. — Они су били веома слично одевени Граничарима банијских пукова. Сви делови одеће били су им плави, а детаљи за разликовање — црвени. Одступали су од Банијаца једино по светлијој нијанси плаве боје⁶² (таб. II, 2 а).

Градишканци. — Сви извори говоре о томе да су Граничари овог пука обучени у црвено одело (долама, чакшире и појас), док су им ознаке биле плаво обојене. Дугмад и гајтани су им били жути⁶³ (таб. II, 2 б).

Ова колор-скица одевања Граничара из времена седмогодишњег рата (1756 — 1763) указује, пре свега, на противуречност извора, кроз коју се, у ствари, документује сва стварна разлика која је постојала у одевању појединих крајишких региона. Преношење тог шаренила у војну одећу може се схватити тенденцијом власти да не форсирају изједначења по сваку цену, па су дошле до изражаја неспутане локалне одлике народног одевања. Самим тим, нису се остварила сва предвиђања граничарских команди, јер су њихови предлози само делимично спроведени. Тако, док су код неких славонских пукова уследиле промене, инициране предлозима власти, код Карловчана и Вараждинаца су се, као што смо видели, задржале раније боје у одевању.

Све предложене измене у одевању усталиле су се тек после 60-тих година XVIII столећа. Лука Илић Ориовчанин за славонске Граничаре каже: „Не бивши реченим првим заповјеђеним одјелом изједначење са регуларним четами постигнуто зато би заповјеђено граничарским кућам друго одјело од 1765. набавити и то из модног сукна“.⁶⁴ Исте године потврђена је нова одећа и за вараждинске пукове, а састојала се из горњих делова, који су били зелене боје, и црвених чакшира.⁶⁵ О Граничарима Банске крајине обавештава Крчелић да су од 1763. године добили „немачки хаљинац плаве боје“.⁶⁶

Када је формиран Шајкашки батаљон, Шајкаши су били одевени слично пешацима Петроварадинског пука, у светлоплаву одећу. Војничка блуза, која се закопчавала до струка, имала је високи ократник, а на левом рамену — нараменицу. Посувраћени скутови предњих пола блузе и нарукавља били су црвене боје.⁶⁷

Око 1765. године усталила се и хусарска мондура. Састојала се од: високе капе (*csakohauba*); црвеног, „фатираног“ капутића (*mantel*);

зеленог хаљетка (*Pelz*) — са жутим гајтанима и четири реда дугмади — који је био опточен црним крзном; затим из зелене доламе, са жутим гајтанима и дугмадима, и чизама са мамузама.⁶⁸

ПОЈАВА ДОМАЋЕ ОДЕЋЕ (HAUSMONTUR)

Оно што еволутивни пут граничарског војног одевања чини особеним, а у оквиру општег развитка униформисања непоновљивим, јесте појава такозване *домаће одеће* (*Hausmontur*) 50-тих година XVIII столећа. Свој настанак, трајање и гашење крајем XVIII столећа овај вид одевања дугује специфичности граничарског позива, који је од Граничара захтевао не само ангажовање у време рата већ и у мирно доба, када су европска ратишта замењивана такозваном „кордонском“ службом, тј. чувањем саме Границе.

Тако се од средине XVIII столећа, одвајањем од народне ношње, с једне стране развијала такозвана *ратна одећа* (*Feldmontur*), а, с друге стране, дошло је до обликовања домаће одеће, која је остала вернија традиционалној ношњи од претходне одеће, јер су Граничари били дужни да је сами набављају, а делимично и израђују, о чему ће касније бити више речи.

Прве помене о овој одећи нашли смо у списима Дворског ратног савета из 1757. године, у којима се јавља назив *гуњац* за основни хаљетак *домаће монтуре*. Иако нам документ не говори како је овај део одеће изгледао, претпостављамо да се ради о кратком гуњу из народне ношње, за који савременик истиче да су га Граничари носили и до тада, и то у „хладној сезони“, што значи да је био од неке пунџе материје, вероватно од домаћег сукна. Из истог текста сазнајемо да код Вараждинаца, наместо белих, треба да се заведу црни гуњеви, јер се „као и бели посувраци и оковратници прљају, а ти људи су већином на стражи“, каже се у овом извору, „па није згодно“. Према томе, могло би се закључити да су већ до 1757. године гуњици уведени у званично граничарско одевање, после претходних измена детаља.⁶⁹ То потврђују други извори, према којима су, на пример, гуњици Брбана и Слуњана били мрке боје, али са одговарајућим пуковским бојама ознака.⁷⁰

Збирке графика Јохана Шмүцера (Jochan Schmutzer) из 1765. године омогућава да сагледамо основне контуре граничарске домаће одеће, коју су, осим тамнокрког или црног гуњца, претвореног у војничку блузу (оборени оковратник, цепови, закопчавање дугмадима, посувраћени скути и нарукавља), сачињавали: војничка капа — типа качкета, бели прслук грађанског кроја, уске чакшире и војничке ципеле, високе до зглавака ноге. Шмүцер истиче плаву боју одеће Шај-

⁶² H. Bleckwenn, *op. cit.*, с. 90.

⁶³ *Ibid.*

⁶⁴ L. Ilić Oriovčanin, *op. cit.*, с. 46.

⁶⁵ F. Vaniček, *Specialgeschichte*, II, с. 69.

⁶⁶ B. A. Krčelić, *op. cit.*, с. 456.

⁶⁷ Рајко Николић, *Шајкашка народна ношња, Српске народне ношње у Војводини*, I, Нови Сад 1953, с. 161; Рукописно одељење Матице српске у Новом Саду; Аврам Ђukić, *Adjustierungsbilder der bestandenen K. K. Titler Grenz Cavakisten (Infanterie) Bataillons*, Prag 1897, скица Граничара из 1763. године, репр. туш.

⁶⁸ F. Vaniček, *Specialgeschichte*, II, с. 64.

⁶⁹ *Ibid.*, с. 79; KAW, документ 454/4, од 17. октобра 1757. године.

⁷⁰ H. Bleckwenn, *op. cit.*, с. 88 — 89.

каша, осим гуњца, који је црне или тамномрке боје.⁷¹ Овако обликована домаћа одећа до 70-тих година обухватила је целу крајишку територију (таб. III).

КАРАКТЕРИСТИКЕ ОДЕВАЊА ОД 1755. ДО 1770. ГОДИНЕ

Развитак војне граничарске одеће до 1770. године имао је две фазе: до 1760. године тежило се утврђивању једнообразног одевања, установљеног још 1746. а потврђеног 1755. и 1757. године, и то на целом крајишком простору, док је од 1760 — 1770. године дошло до неких типолошких промена.

За разлику од прве фазе, када се више инсистирало на колористичким карактеристикама одевања, уз ослањања на локалне обичаје и склоности, у другој фази се појављују и сасвим нови делови одеће, дотада непознати Граничарима.

Ако анализирамо поједине хаљетке, до 1760. године наилазимо још на калпаке, али унеколико преиначене у односу на оне које су Граничари носили у првој половини XVIII столећа. Код многих је нестао кесасти темени део црвене боје, па се тако калпак претворио у високу једноставну чврсту капу, нешто вишу од претходне. Такве калпаке срећемо код већине Граничара из 1755 — 1757. године.⁷² Од 60-тих година, наместо њега, појављује се нова војничка капа типа качкета (*Grenadiermütze*), од црног филца, са месинганим штитником на чеонном делу и са четном перјаницом. Посувратак на задњој страни, који је иначе стајао савијен, у случају потребе могао се спустити као заштитна потиљка.⁷³

Од горњих делова одеће, све до 70-тих година XVIII столећа, долама се и даље употребљавала као наставак традиционалне граничарске монтуре, али су јој обојене ознаке на нарукављу давале војни карактер. У својим акцијама за промене у граничарском одевању, војни реформатори су се борили највише противу овога хаљетка, али без нарочитог успеха, готово до краја XVIII столећа (сл. 28).

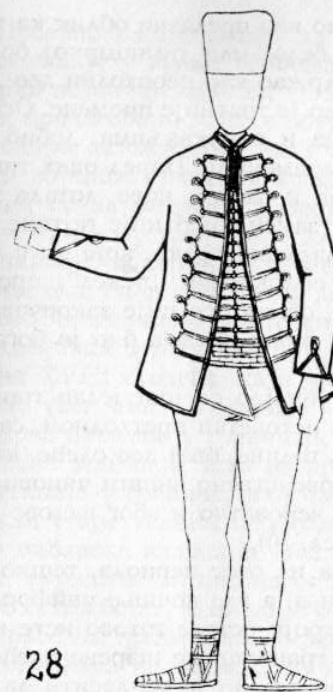
За праћење особености у типолошком развоју војног одевања у Крајини посебно је значајно увођење војничке блузе (*Rökel*). Њу срећемо и пре 1760. године (Вараждинска крајина), а отада је овладала у граничарској одори широм целе Крајине. У белој и зеленој боји видели смо је код Вараждинаца, а у светлијој и тамнијој нијанси плаве боје — код славонских и банијских пукова и Шајкаша.⁷⁴ На овом хаљетку се може констатовати први озбиљнији продор утицаја барокне европске војне моде у традиционалну ношњу. При томе, чини нам

⁷¹ KAW, J. Schmutzer, *Abbildung der K. K. Infanterie Regimenter 1765*, Sig. Bn 1/10.

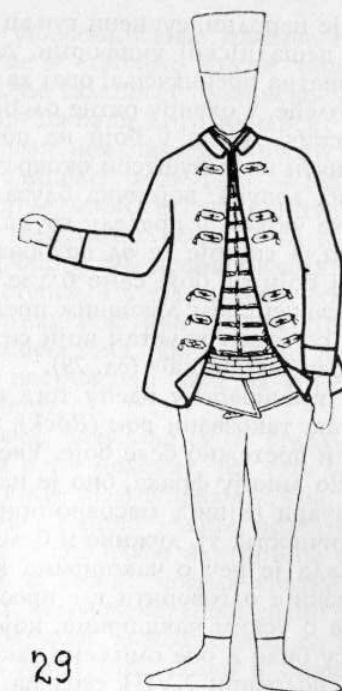
⁷² H. Bleckwenn, *Uniformen und Ausrüstung der Österreichischen Grenz truppen 1740 — 1769*, Schriften des Heres Geschichtlichen museums in Wien 6, Wien 1973, Tab. II/3, III/1, 2, IV/3, V/1, VI/1, 3, 4.

⁷³ F. Vaniček, *Specialgeschichte*, II, с. 63.

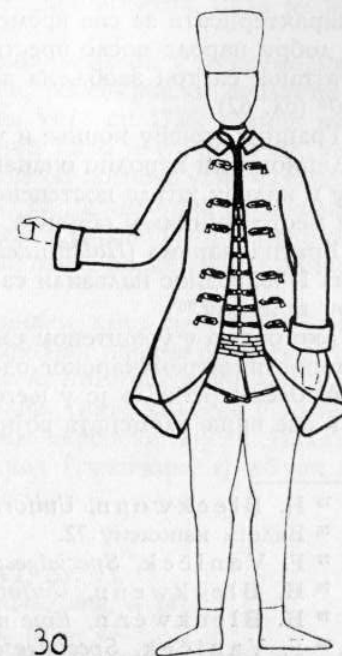
⁷⁴ Видети напомене 56 — 63, 67.

28

29

30

Сл. 28 — Долама (*Jaske*) Граничара, 60-те године XVIII столећа (H. Bleckwenn, »Eine neue österreichische-Bilderhandschrift aus dem Siebenjährigen Kriege«, Zeitschrift für Heeres und Uniformenkunde, Hamburg 1963)

Сл. 29 — Војничка блуза (*Röckel*) Граничара, 60-те године XVIII столећа (H. Bleckwenn, op. cit.)

Сл. 30 — Војнички капут (*Rock*) Граничара, 60-те године XVIII столећа (H. Bleckwenn, op. cit.)

се да је народни, сукнени гуњац послужно као прелазни облик ка тој новој пешадијској униформи. Док се у белој или тамномрској боји, уз незнатна преиначења, овај хаљетак задржао као неопходни део домаће одеће, у оквиру ратне одеће претрпео је знатније промене. Осим пуковских ознака у боји на посуврацима и нарукављима, добио је подигнути или спуштени оковратник и нараменицу. Поред ових типолошких допуна, војничка блуза стекла је и сасвим нове, дотада непознате украсе у пределу груди, који су заменили раније гајтане на долама, а састоје се од водоравно постављених трака, које су у опречној боји од боје саме блузе.⁷⁵ Тако обликовани „рекељ“, према свим савременим ликовним представама, обично се није закопчавао, да би се видео хаљетак који се облачио испод њега, а био је богато украшен гајтанима⁷⁶ (сл. 29).

У граничарску одећу тога времена убрајао се још један горњи хаљетак, такозвани *рок* (*Rock*), у основи истоветан претходном, само дужи и претежно беле боје. Уведен 1757. године, овај део одеће, који је имао линију фрака, био је намењен првенствено вишим чиновима. Граничари га нису масовно прихватили, вероватно и због његове непрактичности, тј. дужине и беле боје⁷⁷ (сл. 30).

Када је реч о чакширама Граничара из овог периода, тешко је прецизније одговорити где престаје ношња, а где почиње униформа. Реч је о уским чакширама, које су по кроју остале готово исте као што су биле и оне омиљене чакшире из граничарске шарене одеће у првој половини XVIII столећа. Међутим, важно је нагласити да се управо у овом периоду на њима први пут јавља један детаљ који ће их карактерисати за све време Крајине, а задржаће се и у фолклорном добру народа после престанка крајишке установе. То су украси од гајтана, са три заобљена завршетка, постављени око разреза цепова⁷⁸ (сл. 62).

Граница између ношње и униформе јасније се оцртава на обући. Традиционални народни опанак, који се до 50-тих година носио уз доламу и калпак, отада постепено нестаје из граничарске одеће, уступајући место војничкој обући.⁷⁹

Вратна марама (*Halsbindel*), коју смо у првој једнообразној одећи из 1746. године налазили само појединачно, од 1755. године добија ширу примену.⁸⁰

Ако бисмо у уопштеном смислу желели да истакнемо основне карактеристике граничарског одевања до 70-тих година XVIII столећа, могли бисмо рећи да је у његовој структури све мање народне ношње, а све више елемената војног карактера.

⁷⁵ H. Bleckwenn, *Uniformen und Ausrüstung*, с. 147.

⁷⁶ Видети напомену 72.

⁷⁷ F. Vaniček, *Specialgeschichte*, II, с. 68.

⁷⁸ H. Bleckwenn, *Uniformen und Ausrüstung*, таб. II/3, III/3, V/3.

⁷⁹ H. Bleckwenn, *Eine neue österreichische Bilderhandschrift*, с. 54.

⁸⁰ F. Vaniček, *Specialgeschichte*, II, с. 68.

Посебно наглашавамо да почеци униформисања граничарских група падају у време увођења униформе у европске војске, тако да су први војнички хаљеци, тј. делови одеће тадашњег грађанског друштва, прилагођени војним потребама, предвиђани за граничарску војску скоро истовремено када су их понели немачки, француски или руски војници. Наиме, у време седмогодишњег рата (1756 — 1763) у Европи се на подручју развоја униформе много експериментисало, при чему ни Аустрија није заостајала. Међутим, с обзиром на вишеструки састав својих поданика, она је, бар у тим првим фазама униформисања, била принуђена да чини уступке. На тај начин и објашњавамо чињеницу о нешто споријем ритму усвајања свих предвиђених хаљетака војничког кроја међу Граничарима, нарочито до 70-тих година XVIII столећа, када је одевање наоружаног људства у Крајини још увек имало традиционални колорит.

Прве промене у граничарском одевању уследиле су по угледу на мађарске јединице, што не представља нови моменат, јер смо угарске утицаје у граничарској одећи, нарочито оној виших слојева, већ истакли у претходним периодима развоја Крајине. Наиме, познато је да је мађарска пешадија 1762. године, уз уске плаве или црвене чакшире, украшене гајтанима око разреза за цепове, носила кратке хаљетке истих боја.⁸¹ Слично је било и са Граничарима. Неки писци баш те украсе на граничарским *рекељима*, блузама, доводе у везу са таквим детаљима на мађарским хаљецима ове врсте.⁸² Тако и Ваничек граничарске чакшире назива „унгарише хозе“, вероватно због шара око цепова, за које се сматра да су мађарског порекла, мада је овај хаљетак од старине био познат у народу⁸³ (сл. 31).

На сличност граничарске и мађарске војне одеће, у то време, указују и неки савременици, као, на пример, венецијански посланик у Бечу. Посматрајући граничарске војнике, који су 1756. године промарширали улицама Беча, овом Венецијанцу пало је у очи да су „абустирани као мађарска пешадија“. При томе он помиње уске чакшире, црне получизме и један кратак *камизол*, са „шнираним гајтанима“, под којом подразумевамо доламу или прслук украшен на исти начин као и долама.⁸⁴ Вероватно су га ови делови одеће подсетили на слично одевене мађарске војнике.

За разлику од доламе, калпака и опанака, који су и код Граничара и код Мађара доприносили слици народног начина облачења, изгледа да краће и дуже војничке блузе (*Rock*, *Überrock* и *Röckel*), Граничари нису примили искључиво од Мађара. Такве хаљетке у то време носиле су и друге пешадијске јединице европске војске. Налазимо их код Немаца, у исто време када и код Граничара, тј. 60-тих до

⁸¹ R. Knötel, *Uniformenkunde*, Bd. VI, Nr. 13.

⁸² H. Bleckwenn, *Uniformen und Ausrüstung*, с. 147.

⁸³ F. Vaniček, *Specialgeschichte* II, с. 62 — 63.

⁸⁴ H. Bleckwenn, *Eine neue österreichische Bilderhandschrift*, с. 53.

Сл. 31 — Униформе мађарске пешадије, 1762. година (R. Knötel, »Uniformenkunde Lose Blätter zur Geschichte der Entwicklung der militärischen Tracht«, Hamburg 1890 — 1911, Bd. XVII/15)

70-тих година XVIII столећа.⁸⁵ Отуда, ваљда, потиче и Ваничекова констатација о њиховом немачком пореклу.⁸⁶

Значи, новине које су мењале граничарско одевање у тим првим периодима униформисања нису проистикале из једног извора. То је, изгледа, било мање важно од основне тенденције да се граничарске јединице не оставе по страни од општег униформисања свих трупа Монархије, што је представљало прве знакове њиховог, за оно време савременог, војног уређења и дисциплине. С друге стране, извесна толеранција према традиционалном наслеђу у одевању Граничара изражавала се подстицањем „домаће монтуре“, која је чинила последњу везу са ношњом, коју ће наоружани народ са ових подручја сачувати током читавог XVIII столећа.

За одећу коњаника, хусара, може се такође рећи да се до 1770. године, уз задржавање одраније познатих хаљетака, обогаћује и новим комадима. Међутим, за разлику од пешадијског униформисања, нови и наслеђени делови одеће хусара чине складну целину једног, по бојама и украсима, декоративног а стилски уједначеног одевања, својственог само такозваној лакој коњици разних земаља Европе. Ова се одећа спорије мењала, али је дуго представљала идеал сваког војника, па и нашег Граничара.

⁸⁵ R. Knötel, *op. cit.*, Bd. IV, Nr. 11.

⁸⁶ F. Vaniček, *op. cit.*, c. 62 — 63.

II

ВОЈНА КРАЈИНА И ЊЕНО СТАНОВНИШТВО
КРАЈЕМ XVIII СТОЛЕЋА

Већ смо истакли да се Аустрија у XVIII столећу развијала у моћну државу, а око 70-тих и 80-тих година истогa столећа достигла је свој зенит, у време владавине Марије Терезије и њеног сина Јосипа II. Оба ова владара, надахнути идејама просвећеног апсолутизма, предузимали су бројне реформе ради подизања економског потенцијала земље, њеног политичког престижа у свету, а и ради преображавања ове многољудне сталешке државе у јединствену, чиновничку, строго централизовану монархију.¹

Све те реформе које су потицале из царске престонице имале су снажног одјека на материјални и духовни живот Граничара. Војна крајина је већ тада чинила део те амбициозно настројене апсолутистичке државе, а изграђивале су је сељачке масе, које су царским повељама постале привилеговане, али су зато биле животни везане за војнички позив. При томе се јавља један парадокс. Насељавајући аустро-турску границу, балкански дошљаци доносили су са собом свој селилачки, борбени дух и косовску традицију. Међутим, снага државности у новом завичају, претапала их је, постепено, у верне поданике, али су и даље остајали добри и срчани војници и заклети непријатељи Турака и сваке друге неправде, макар она потицала и од аустријских власти.²

Процес њиховог прилагођавања новом крају, започет још у првим деценијама XVIII столећа, долази до пуног изражаја од 70-тих година истогa столећа, откада граничарско становништво доживљава многе промене. Наредбе власти, једна за другом, иду за тим да се регру-

товани мушкарци стално усавршавају у ратним вештинама, а када нису у служби да се везују за седелачки начин живота, да се баве уређењем својих кућа и окућница, унапређењем имања, оплемењивањем и интензивним сточарством. Да би их везале за земљу, власти су вршиле притисак при избору занимања, не одобравајући масовно одавање занату, а чак су забрањивале пресељавања из једне компаније у другу.³ Некада покретљиви, бунтовни сточар постаје стално настањени ратар нових, омеђених насеља, што је веома важан момент у процесу његовог привикавања на нову природну и друштвену средину.

Све то доводи до постепеног раскидања са патријархалном балканском културом, а културни утицаји царске престонице допиру до Крајине, доносећи владајући барокни стил у уметности, архитектури, у материјалним добрима, а посебно у одевању. Јавља се такозвани граничарски барок, условљен полувојничким животом Граничара, тега из Беча у Крајину најчешће преносе припадници војске.⁴ У таквој духовној клими, у којој војска има прворазредни значај, униформисање Граничара стиже све више црта европског барокног одевања и све је ближе облачењу такозованих линијских трупа Монархије. О томе ће касније бити више речи.

Међутим, погрешно би било сматрати да су, званичним путем, заувек нестајали сви облици народне културе на граничарском селу. Тачније је да су они разним мерама ограничавани и прилагођавани војним потребама. У томе, чини нам се, и леже корени специфичне обојености традиционалног живота у Крајини. Кад то кажемо, посебно мислимо на установу кућне задруге. На њој је умногоме почивао свеколики живот граничарског народа, па је, унеколико и сачувала крајишку институцију, подмирујући своје чланове храном и одећом, заступајући их пред властима, а изнад свега, припремајући своје мушке укућане за чување Границе и ратовање у Европи.⁵

У коликој је мери заједничка, задружна својина, по мишљењу просвећеног дела крајишке интелигенције, представљала природну основу живота и напретка на граничарском селу, налазимо потврде у стиховима Рељковићевог *Сатира*, а посебно у студији Душана Недељковића, који, коментаришући те Рељковићеве критичке описе задружне куће у Славонији, исказује једну истину о крајишкој задрузи уопште. Ево тих речи: „Хабзбуршка монархија озаконила је и учинила обавезном патријархалну задругу дајући земљу њој као недељиви и неотуђиви комун, јер је једино она могла и обрадити је и из

³ Josip Matasović, *Kompanija kapetana Relkovića*, Narodna starina II, sv. 4, br. 1, Zagreb 1923, c. 56.

⁴ Дејан Медаковић, *Путеви српског барока*, Београд 1971, c. 49.

¹ Душан Кашић, *Српски манастири у Хрватској и Славонији*, Београд 1971, c. 30; Милан Прелог, *Јозефинизам*, Народна енциклопедија II, СХС, Загреб, без г., c. 180.

² Vera Erlih, *Jugoslovenska porodica u transformaciji*, Zagreb 1971, c. 435.

⁵ J. Matasović, *op. cit.*, c. 49; Душан Поповић, *Живот у Шајкашком батаљону почетком XIX века*, Зборник Матице српске, друштвене науке 3, Нови Сад 1952, c. 121; М. Семјан, *op. cit.*, c. 89 — 91; M. Martinović, *Povjesne crtice o školstvu Brodske pukovnije*, Slavonski Brod 1912, c. 46.

своје средине дати вишак радне снаге у граничарске регименте увек на терену спремне да монархију бране од турских упада".⁶

За нашу тему је посебно значајан удео жена у задружној, кућној радиности, јер је познато да је Граничарка одевала свога човека, војника, израђујући му делове *домаће одеће*.

СНАБДЕВАЊЕ ДОМАЋОМ ОДЕЋОМ

Како су Граничари били дужни да се о домаћој одећи сами старају, нису је добијали из војних магацина, већ су основни извори њене набавке били: сопствена израда, у мањој мери занатство, а извесно време и мануфактура, тј. серијска ручна производња, која се крајем XVIII столећа развила на самом крајишком тлу.

Домаћа радиност

Друштвено-економски односи, изражени кроз натуралну економију, стварали су погодне услове за домаћу радиност. У самој кући, патријархалној, граничарској задрузи, израђивало се готово све што је укућанима било потребно, а посебно оним члановима задруге који су били активни у војној служби. Да би Граничаре заинтересовали за сопствену производњу, која би их сама издржавала, а тиме смањила трошкове државне благајне, власти су је не само подржавале већ и подстицале административним мерама, што је допринело унапређивању извесних привредних грана.

Издаване су наредбе у којима се налаже да *домаћа монтура* треба да буде производ властите израде граничарских жена.⁷ Ваничек истиче да је текстилна кућна радиност у Крајини била напредна и да се у њеним оквирима производило сукно потребно за граничарску, кућну монтуру.⁸

Сировину за израду сукна, тог најважнијег производа, Граничари су добијали од оваца, које су, негде мање, негде више, гајене на целој крајишкој територији. Већ од 60-тих година XVIII столећа, ради побољшања сточарства у Монархији, покушало се са оплеменивањем оваца.⁹ Лош смештај и исхрана, а често и неповољне климатске прилике, ометали су бржи развој сточарства.¹⁰ Тако се о овчарству на Граници може говорити више са становишта количине, а мање доброг квалитета. Но, и поред тога, Граничари су на овај начин умногоме подмиривали своје потребе за вуном.

⁶ Душан Недељковић, *Пионир критичке етнологије, просветитељ реформист и утопист Матија Релковић*, *Летопис Матице српске*, јуни, књ. 389, св. 6, Нови Сад 1962, с. 345.

⁷ F. Bach, *op. cit.*, с. 54.

⁸ F. Vaniček, *op. cit.*, II Bd., с. 635; III Bd., с. 16.

⁹ C. B. Hietzinger, *op. cit.*, II, 1, Wien 1820, с. 176.

¹⁰ *Ibid.*, с. 180.

Према Хицингеру (C. B. Hietzinger), обрада вуне обављала се „на прастари начин“.¹¹ Вуна од оваца, које су стрижене једанпут или двапут, после испирања, несортирана, смештена је у цакове. Вуна је предена у једној или две нити. Жене су овај посао обављале претежно зими. Сукно се ткало на разбојима „којих је у свакој кући било онолико колико је било жена“.¹²

Као врсте произведеног сукна извори најчешће помињу *даровац* и *халину*. Грубље сукно *зуба* дорађивало се у ваљавицама, којих је највише било у Карловачкој крајини (43), нешто мање у Банату (35), а најмање у Банској и Вараждинској крајини (по 6).¹³

У неким деловима Крајине користило се необојено сукно. Много чешће преба се бојила пре ткања, осим бојења у плаво, што се вршило после ткања. Више савременика говори о томе да је бојење тканина било посебна специјалност граничарских жена, па су оне биле познате по томе да „вуни и платну дају лепе и жељене боје“.¹⁴ У ту сврху употребљавале су, углавном, природна средства, пре свега *домаће биљке* и *дрвеће* из обилних шума, нарочито славонских.¹⁵ Тако се, на пример, мрка боја, потребна за гуњце, добијала у Банату продуженим бојењем у броћу, који се иначе користио за добијање црвене боје. Црна боја, пак, добијала се од кора различитог дрвећа и шисарки.¹⁶

Осим израде гуњаца и кабаница, на гласу је било и ткање торби, а и тканица. У војвођанском делу Крајине, од вуне и памука израђивали су се и обојци, и то највише у Шајкашком батаљону и Немачко-банатском пучу.¹⁷

Од вуне или кострети Граничарке су плеле чарапе и рукавице, са једним прстом или са пет прстију.¹⁸

Сејан је лан, а и конопља. Мада њихова производња у Војној крајини није достигла ниво и количину земљорадничких народа, Хицингер сматра да је вредна пажње. Сам начин добијања платна није се разликовао од таквих послова у крајевима изван граничарске територије. Од готових производа, у Банској крајини било је познато пругасто платно, док су у регионима сремског и банатског дела Крајине у основу уткивали памучне траке. У славонским областима Границе знало се и за ткање у „чипкарској техници“. Све ове врсте платна користиле су се за шивење рубља.¹⁹

¹¹ *Ibid.*, с. 259.

¹² J. Čaplović, *op. cit.*, с. 111.

¹³ C. B. Hietzinger, *op. cit.*, II, с. 260.

¹⁴ C. B. Hietzinger, *op. cit.*, с. 269 — 270; Војин Ивановић, *Наше народно бојење*, Гласник Етнографског музеја, Београд 1953, с. 210 — 212; Isidor Kršnjavi, *Listovi iz Slavonije*, Zagreb 1882, с. 20 — 22.

¹⁵ I. Kršnjavi, *op. cit.*, с. 20 — 22.

¹⁶ S. Mileker, *op. cit.*, с. 114; I. Kršnjavi, *op. cit.*, с. 22.

¹⁷ Hietzinger, *op. cit.*, с. 262.

¹⁸ *Ibid.*, с. 264.

¹⁹ Да би платно избелили, квасили су га водом и простирали по трави, што је у већем делу Крајине био уобичајени поступак. Међутим, у Карло-

За разлику од поменутих, углавном женских послова, обућу, тј. опанке и кожне делове за *домаћу монтуру* радили су мушкарци посебно вични овим пословима. Тако су се у Срему, на подручју компаније Моровић, сељаци, Граничари, нарочито оспособили да од „учињене“ коже праве *торниестере* (*Torniester*), тј. ранце и телећаке, па и ремење, што се прочуло у готово целој Крајини.²⁰

Занатство

Занатске производе Граничари су релативно мање користили, јер се занатство, у односу на пољопривреду, развијало у Граници нешто спорије него у областима које су биле под грађанском влашћу.²¹ Природа војничког позива и живот на селу, ограничен патријархалном задругом, нису у XVIII столећу поговали интензивнијем процвату занатства, утолико пре што је ова грана привређивања трпела знатни притисак војних власти.²²

И поред тога, за *домаћу одећу* требало је користити и неке занатске производе. Од занатлија, који су били потребни Граничарима, помињемо такозване „турске кројаче“, који су, судећи према изворима, били нарочито бројни у сремском делу Крајине. Бавећи се израдом сукнених и чоханих делова народне ношње, ове занатлије су, највероватније, радиле и граничарске гуње, кабанице, чакшире.²³

Мануфактура

Увидевши знатне предности граничарске домаће радиности, власти су, 80-тих година XVIII столећа, покушале да на тим основама изграде мануфактуре сукна. Таква текстилна производња настала је најпре у Панчеву, а затим у Бановцима, насељу Петроварадинског пука. Године 1785. обе ове радионице су се ујединиле, а следеће године преселиле су се у Госпић, па у Турн (Карловачка крајина).²⁴ Посеђујемо податке да је у турнској радионици ове врсте, 1799. године, радило сто тридесет осам људи, и то на дванаест разбоја, ткајући сукно средње и грубе каквоће. Филијала те „фабрике“, која је почивала

ваквој крајини претходно су га покривали земљом, па тек онда поливали. После тога су га бојили. — С. В. Hietzinger, *op. cit.*, с. 266.

²⁰ Rudolf Bičanić, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750 — 1860*, Zagreb 1951, с. 28.

²¹ *Историја народа Југославије* II, с. 1007.

²² R. Bičanić, *op. cit.*, с. 34, 37, 78.

²³ Под „турским кројачима“ (кабаничари, абадије, сукнари) подразумевали су се, углавном, досељеници из области под Турском, већином из Србије, који су у Срем прелазили 80-тих и 90-тих година XVIII столећа. — ИАБ, З. М. Rats Protocoll, 1776, бр. 1818; кут. 105, 1795; фасц. XIII, бр. 38; кут. 148, 1799, фасц. XIII, бр. 46, 68.

²⁴ С. В. Hietzinger, *op. cit.*, с. 250.

на ручном раду, постојала је тада и у Карловцу. Наиме, већ 1787. године барон де Винс објавио је њено отварање, наглашавајући да јој је потребна квалитетна вуна. Зато он у истом акту даје потребна упутства о гајењу оваца.²⁵

Неколико година касније дошло је до проширења ових текстилних радионица. Тако су турнском погону припојене: једна шеширцијска радионица за израду војничких капа, једна радионица за израду готових *мондура*, у којој је био запослен један мајстор, кројач из Карловца, са тридесет шегрта, а придодата је и једна кожара, са два штавиоца, који су карловачке обућаре снабдевали сировинама за израду граничарске обуће.²⁶

Све те „фабрике на ручни погон“, које је основала држава, имале су знатне губитке, јер нису могле да издрже конкурентски притисак страних фабрика. Последњих година XVIII столећа престале су са радом, потпуно се угасивши 1799. године.²⁷

СНАБДЕВАЊЕ РАТНОМ ОДЕБОМ

Фабричка израда

Ратна граничарска одећа није се у већој мери израђивала у самој Крајини. Војно-феудални карактер крајишке институције ометао је развој капиталистичких односа, на којима се заснивала и серијска производња војне одеће. С друге стране, економска политика Хабзбурга ишла је за концентрацијом капитала у наследним земљама као „централи своје моћи“. ²⁸ Тако су се у XVIII столећу у аустријским и моравским областима развила текстилна предузећа, чији су се производи користили у војне сврхе целе Монархије, укључујући и Војну крајину. Према томе, на крајишку територију уносила су се, углавном, готове униформе, намењене сталним граничарским јединицама у оквиру припрема за рат.²⁹

Серијска производња одеће војног кроја и њено коришћење у Крајини условили су изграђивање читавог система снабдевања. Према Ваничеку, већ 1756. године војна одећа смештала се у магацине такозваног „Montur oekonomie comission“-а, који би у слободном преводу означавао Центар за снабдевање војном одећом и опремом, а одакле су се Граничари снабдевали потребним деловима одеће.³⁰ И Крчелић истиче постојање „краљевског складишта за униформе“, које

²⁵ F. Bach, *op. cit.*, с. 72.

²⁶ R. Bičanić, *op. cit.*, с. 144.

²⁷ С. В. Hietzinger, *op. cit.*, с. 250.

²⁸ R. Bičanić, *op. cit.*, с. 9.

²⁹ Крчелић напомиње да многи Чеси „који су у Бечу на кормилу државе и као такви први дворски министри, примају знатне приходе од фабрика сукна“. — В. А. Krčelić, *op. cit.*, с. 401.

³⁰ F. Vaniček, *Specialgeschichte der Militärgrenze* II, с. 110.

је, 1760. године, било смештено у Бечу.³¹ Међутим, тек од 70-тих година XVIII столећа, када је завршено војно-територијално уређење Крајине и њених јединица, ради спровођења униформисања целокупне граничарске војске, порасле су потребе и за масовном израдом и чувањем готових униформи, а то је повукло за собом развијање снабдевачке службе, која би се бавила само питањима опремања војске.

Процес снабдевања униформама, испланиран у самим врховима војне хијерархије, одвијао се по строго утврђеном редоследу, који је до танчина био разрађен. Први нама познати документ, који је озаконио ову службу, потиче од 16. априла 1769. године, када су, одлуком Дворског ратног савета, одређени снабдевачки центри у: Штокерау, Јуденбургу и Араду. Славонска и Вараждинска крајина упућене су на Штокерау, а Карловачка и Банска — на Јуденбург. Из Арада је требало да се снабдева граничарска коњица. Снабдевачки центри (Montur oekonomie comission) у тим местима старали су се о изради одеће, њеном магационирању и слању појединим граничарским јединицама.

После претходног најављивања наручене одеће, што се најчешће обављало једанпут годишње, граничарске команде су биле дужне да узорке (Mustren) од раније постојећих, тј. старих делова одеће, уз цену сваког комада, пошаљу на сагласност Генералној команди. Према одобрењу Команде, снабдевачке службе појединих центара преузимале су на себе даље старање о изради делова одеће, на тај начин што су ангажовале потребне мајсторе или су ступале у контакт са радионицама и фабрикама у Монархији. Тако се у поменутом документу препоручује да се снабдевачки центар у Штокерау обрати „Пештанској инвалидској робној кући“, а јуденбуршки центар за снабдевање да се споразуме са Љубљанском фабриком ради израде чоје, али да одговара „таквом квалитету и цени да би ерар добро прошао а фабрика могла постојати“.³²

За арадски снабдевачки центар се на једном месту напомиње да треба да се задовољи „сопственом израдом Центра“, али, на жалост, без детаљнијих објашњења.³³

Уколико се готова одећа није одмах слала граничарским пуковима, задржавана је у магацинима снабдевачких центара, па би се, уз потребну документацију, накнадно издавала, и то углавном преко официра, који су, после обављеног посла, били дужни да о томе извеште своје старешине.

Осим приказа саме организације снабдевачке службе, савремена документација указује на још један момент, а то је инсистирање на стварању резерви, које „треба што више повећати у стварну издвојеност, а издавању се не може приступити без наређења Дворског ратног савета“. Уколико би такво наређење и било донето, у истом тек

³¹ В. А. Krčelić, *op. cit.*, с. 401.

³² KAW, Hofkriegsrath, doc. br. 1769 — 74 — 101, од 16. априла 1769.

³³ *Ibid.*

сту се захтева да „Снабдевачки центар сваки пут састави попис издатих комада, уз цене“.³⁴

Снабдевачка служба, организована 1769. године, заснивала се на прецизној евиденцији, која се нешто касније још више разгранала и појачала, уз увођење обимног књиговодства.³⁵ То видимо и из следећег примера, по коме се 1774. године Дворски ратни савет обраћа Славонској генералној команди да створи већу залиху ципела, обавештавајући је „да ће ускоро бити одштампани и посебни табаци за књигу о евиденцији мондуре, о чему је већ издат и правилник“.³⁶

Такав систем снабдевања предвиђао је максималну економичност.³⁷ Штедња се спроводила на разне начине. Пре свега, вршио се надзор над магационираном одећом, а да не би дошло до неисправности, у томе су учествовали и официри генералског чина. Прегледани делови одеће разврставани су у неколико категорија, при чему су се стари, али још употребљиви комади, који нису били потребни регуларним трупам Аустрије, делили Граничарима.³⁸ Неки подаци из 1776. године указују на то да се са штедњом ишло дотле да су Граничари и у служби носили делове одеће за које је комисија установила да им је прошао рок употребе.³⁹ Највећи број дотрајалих ствари конзервирао се и прерађивао, па би се поново издавао граничарској војсци. Тако, када је 1797. године дошло до извесних промена у одевању Граничара, Снабдевачки центар у Штокерау је прерађивао старе комаде униформе и прилагођавао новим „мустрама“.⁴⁰ При свим тим мерама власти, из извора се сазнаје да треба „да се има у виду корист ерара“.⁴¹

³⁴ *Ibid.*

³⁵ Архивска грађа Банатске крајине садржи такве књиге са више рубрика, у које су се уписивала требовања појединих делова одеће, уз наведене цене сваког комада. Из њих су настајале, за сваку годину, посебне „монтур табеле“; у оквиру мањих јединица, батаљона и компанија, водили су се „монтурни дневници“ (Journal), који су такође служили за евиденцију службе снабдевања. — ИАВ, 1787—1792, Intendanture Pancsova, Nr. 96, с. 1—307, 1791—1793, Cassa Journal, Reg. Nr. 12, Pancsova, бр. 97.

³⁶ DАH, Protocoll Exhibitarum in oeconomies, Hofkriegsrath, бр. 848, 22. јуни 1774.

³⁷ Године 1773. Дворски ратни савет враћа захтев славонске Генералне команде за набавку делова одела Бродском, Градишканском и Петроварадинском пуку и Славонском хусарском пуку — да их не треба набављати „јер се налазе код сваке колоне у залиху, а нови се могу требовати тек када постојећи истрају“. — DАH, Protocoll Exhibitarum, бр. 330, од 27. марта 1773. године.

³⁸ То се најчешће односило на чојане и платнене ствари. У извесним случајевима Граничари су за себе лично могли да задрже и неке кожане делове („торнистер“ — телећак, ранац), које су користили и ван службе. — DАH, Protocoll Exhibitarum, бр. 840 од 4. јуна 1774, бр. 1209 од 27. јула 1776, бр. 1282 од 31. јула 1776.

³⁹ DАH, Protocoll, бр. 1209 од 21. јула 1776.

⁴⁰ О. Teuber, *op. cit.*, с. 275 — 276.

⁴¹ DАH, Protocoll Exhibitarum, бр. 1208 од 5. јула 1776; бр. 1166 од 14. јула 1776.

Сва ова изворна грађа наводи на закључак да се од 70-тих година XVIII столећа снабдевање Граничара војном одећом заснивало на централистичком принципу, јер је, преко неколико снабдевачких центара, њиме руководио Дворски ратни савет. У томе му је помагала педантна и обимна администрација нижих органа власти. У основи, тежило се да Граничари буду прописно одевени, али да се штедњом државни трошкови сведу на минимум.

Занатска израда

У систему снабдевања Граничара ратном одећом, у извесној мери су имале удела и такозване војне занатлије. Међутим, с обзиром на постојање војних магацина са готовом одећом, они су мање коришћени за израду целе одеће, а знатно више за преправке и ситније радове. Али њихово присуство у појединим граничарским јединицама архивска грађа богато илуструје. Тако је кројач Антон Ташнер, године 1791, боравећи у Славонској граници, „радио код Армије“.⁴² Исти је био случај и са једним шеширцијом, кога је 1791. године тражила од Магистрата региментска команда у Митровици.⁴³

Насупрот занатлијама које су се бавиле текстилним израђевинама, кожари су одлазили са војним јединицама и ван места сталног боравка, чак и на дуже време.⁴⁴ Бавећи се израдом и оправком обуће, а и коњске опреме, ове занатлије су у сремском делу Крајине биле нарочито потребне хусарским пуковима.⁴⁵

СПРОВОБЕЊЕ УНИФОРМИСАЊА УВОБЕЊЕМ ЈЕДИНСТВЕНЕ БОЈЕ ОД 1700. ДО 1808. ГОДИНЕ

Ратна одећа (*Feldmontur*)

Постављање и разрађивање система за снабдевање одећом од 70-тих година XVIII столећа чинили су важан предуслов да се типолошке промене у одевању сталних граничарских јединица, које је законодавац предвидео, отада нешто успешније спроводе него што је то било раније.

Основна новина у униформи Граничара из 1700. године састојала је у увођењу беле боје за пешадију, а зелене за коњицу.

Према документу од 16. априла 1769. године, делове ратне одеће целокупне граничарске пешадије чинили су:

- „1 качкет (*Casquet*)
- 1 горњи капут (*Mantl*)

- 1 војничка блуза (*Rökel*)
- 1 прслук (*Leibel*)
- 1 пар чојаних чакшира (*Beimhose*)
- 1 пар кратких гаћа
- 1 црна кравата од коњске длаке постављена свилом
- 1 кошуља
- 1 пар ципела
- 1 летња блуза од „цвилиха“ (*Kittel*)
- 1 телећак са кожним каишем и шиладом“.⁴⁶

Савремени ликовни извори употпуњују представу о тој новој одећи граничарских пешака. Према збирци графика *Militär Schematismus aus der Zeit M. Teresias*, Граничар је на глави имао капут, облика качкета, са подигнутим сунцобраном. Војничка блуза (*Rökel*), скројена у струк, својом дужином је допирала до половине бутина. Оно што пада у очи јесте њена бела боја. Имала је само обојени оковратник. Преко рамена су укрштена два каиша, од којих је један служио за ношење фишеклије, а о другом је била обешена сабља (таб. IV).

Да би се припадници појединих пукова међусобно разликовали, по два пука су имала ознаке исте боје на блузи. Светлоплаву боју имали су Личани и Оточани, а сивозелену Огулинци и Слуњани; два пука Вараждинске крајине (Крижевчани и Бурђевчани) носили су оранж-црвене ознаке, док је светлољубичаста боја карактерисала Градишканце и Бробане; Шајкаши су били са јасно црвеним ознакама, за разлику од два банијска пука, који су се распознавали по тамноцрвеној боји својих ознака; Петроварадинци су за себе задржали дистингције у тамније плавој боји, а банатско-илирски Граничари имали су мрке ознаке (таб. IV, 1 — 12).

Судећи по овим илустрацијама, Граничари су испод војничке блузе носили прслук, такође беле боје, а од доњих делова одеће — уске беле чакшире. Обућа црне боје одговарала је врсти војничких ципела, које су допирале до изнад зглавака. На неким се виде и високе „камашне“, које ногу обавијају од изнад колена, до преко ципела.⁴⁷

Што се тиче граничарске коњице, документ из 1769. године предвиђао је:

- „1 чако
- 1 капут
- 1 крзно
- 1 прслук са рукавима и цеповима
- 1 пар постављених чакшира
- 1 пар пресвлака за чакшире
- 1 округли пачић за капут
- 1 блузу летњу
- 1 пар чизама по немачком узору

⁴² ИАБ, З. М. кут. 62, 1791, фасц. XVIII, бр. 126.

⁴³ ИАБ, З. М. кут. 56, 1791, фасц. XIII, бр. 75.

⁴⁴ ИАБ, З. М. кут. 4, 1769, фасц. II, бр. 75.

⁴⁵ ИАБ, З. М. кут. 4, 1768, фасц. I, бр. 86; кут. 22, 1784, фасц. III, бр. 311.

⁴⁶ KAW, доц. бр. 1769 — 74 — 101.

⁴⁷ ДАН, Граfiчка збирка kol. graf., инв. бр. 1074.

⁴⁸ KAW, Hofkriegsrath, бр. 1769 — 74 — 101.

- 1 кошуљу
- 1 пар ланених гаћа
- 1 мабарску кравату⁴⁸

За Шајкаше је нова одећа утврђена одлуком од 3. априла 1772. године, по којој је плава боја униформе била коначна, а таква је остала и као одећа Шајкашког батаљона, све до његовог расформирања.⁴⁹

Ове наређене измене у боји граничарског одела, у већем делу Крајине, спроводиле су се већ следеће године. Тако је, према речима Луке Илића Ориовчанина, 1770. године у Бродском пуку Славонске крајине „модро одјело забацито, а посве бјело уведено“.⁵⁰ И у Личкој пуковнији је исте године уместо плаве одеће заведена одећа беле боје.⁵¹ Исто је било и у граничарском делу Баната.⁵²

Према писаним и ликовним подацима из 1772. и 1774. године, нова хусарска одећа садржавала је капутић зелене боје, опточен крзном, уз који су ишле уске црвене чакшире и црне чизме.⁵³ Из тога закључујемо да су пропис из 1769. године усвојили и коњаници, неколико година после његовог објављивања.

Мада је ова бела одећа, силом закона, прихваћена међу Граничарима, она ипак није у потпуности овладала, током дужег низа година, на читавом крајишком простору. Судећи по Личком и Оточком пуку, изгледа нам да се у Карловачкој крајини задржала нешто дуже, јер њену примену можемо да пратимо и после 80-тих година XVIII столећа.⁵⁴ Један од разлога због којих се у овим крајевима дуже носила највероватније лежи у томе што су тада карловачки Граничари ратну одећу добијали бесплатно од државе, па самим тим нису имали права на лични избор, а ова их није коштала. Међутим, у другим деловима Крајине, где је Граничар могао слободније да одлучује о одећи, коју је сам и плаћао, ова непрактична бела боја униформе раније се изгубила из употребе. Тако је прилично рано нестала у Банату и Славонској крајини. Банатски граничари су већ 1774. године променили боју своје блузе, од беле на мрку, коју су задржали све до укидања Војне крајине 1872. године.⁵⁵

У Славонској крајини је, у том смислу, дошло до прилично опречних и наглих промена. Документа из 1780. и 1786. године, наместо де-

⁴⁹ Аврам Буквић, *Шајкашки батаљон I*, Шајкашка, Нови Сад 1975, с. 193.

⁵⁰ L. Ilić Oriovčanin, *op. cit.*, с. 46.

⁵¹ R. Horvat, *Lika i Krbava I*, Zagreb 1941, с. 51.

⁵² S. Mileker, *op. cit.*, с. 40.

⁵³ DАH, Grafička zbirka, C. Allemend, *Die K. K. österreichische Armee, National Gränztruppen*, Nr. 19, кол. лит., инв. бр. 1187; F. Bach, *op. cit.*, с. 46.

⁵⁴ F. Bach, *op. cit.*, с. 94; 3. III 1779. године маршал Хадик (Hadick) наредио је да Граничари Оточког пука, који се налазе на бојишту, остану у својој белој одећи. Десет година касније, пуковник Кулпек је командовао Оточанима, који су били снабдевени „белим мунтурама“. — F. Bach, *op. cit.*, с. 78.

⁵⁵ S. Mileker, *op. cit.*, с. 44.

лова одеће беле боје, помињу мрке, плаве или, чак, зелене хаљетке.⁵⁶ Нарочито је било лутања при устаљивању боја за чакшире. Тако, док су се у Петроварадинском пуку 1778. године носиле беле чакшире, у то време други пукови Славонске крајине настојали су да ту боју измене.⁵⁷ Бројани су, на пример, носили плаве чакшире, али се на томе нису зауставили, већ су и друге делове своје униформе заменили од белих на плаве.⁵⁸

После таквих локалних одступања, тек 90-тих година XVIII столећа дошло је до извесног уједначавања и у боји и у кроју, када се, докле, утврдила униформа јозефинског времена, објављена Граничарима 1797. године. Ликовни извори из те године потврђују у граничарској одећи: капу типа качкета, а и варијанту калпака, који је прерастао у такозвани чако, затим белу блузу и плаве чакшире, уз неколико врсти горњих огртача.

Од покривала главе, најраспрострањенији — качкет, још године 1773. добија сунцобран од коже, док се пет година касније мења и материјал за израду читавог качкета, па се наместо филца уводи кожа⁵⁹ (сл. 32).

Извесне промене претрпео је и калпак из 50-тих година. Ова капа код хусара под називом „чако“, осим кокарде, добила је и розету са перјаницом, а богато су је украшавали и гајтани. Славонска генерална команда, 1773, 1774. и 1775. године у својим књигама прослеђује интензивну употребу хусарских чакова⁶⁰ (сл. 33).

Војничка блуза, претежно беле боје, према униформисању из 1797. године, претрпела је највише промена у кроју. Мада се ради о детаљима, вредно их је поменути, јер су утицали на промену основне линије овога хаљетка. Наместо обореног оковратника („крагна“), јавља се усправна „јака“, високо подигнута уз врат, а водоравне цепове заменили су косо усечени цепови. Рекли бисмо да су предњи посувраћени скути мало померени у страну, тако да су више откривали доњи хаљетак, прслук, који се облачио испод блузе⁶¹ (сл. 34).

За прслук (Leibel) нисмо у могућности да утврдимо у којој мери су се променили, у односу на 50-те и 60-те године XVIII столећа. Ваничек каже да је боја официрских прслука одговарала колористичким ознакама на посувраћеним деловима.⁶² Међутим, према ликовним изворима, на којима се ови делови одеће виде само делимично, изгледа

⁵⁶ ИАБ, 3. М. 1771, фасц. II, бр. 57, 1786, фасц. V, бр. 171.

⁵⁷ L. Ilić Oriovčanin, *op. cit.*, с. 46.

⁵⁸ J. Matasović, *op. cit.*, с. 51.

⁵⁹ DАH, Protocoll Exhibitarum, 1773, бр. 28 од 24. децембра 1773; 1778, бр. 295 од 16. II 1778.

⁶⁰ DАH, Protocoll Exhibitarum, 1773, бр. 903, од 8. августа 1774; бр. 840 од 20. јуна; бр. 848, од 22. јуна; бр. 898 од 3. јула; бр. 1399 од 19. октобра; 1775, бр. 501 од 12. октобра.

⁶¹ O. Teuber, *op. cit.*, с. 274; у овом периоду се први пут јавља и летња блуза од „цивиља“ (Kittel), која је 1774. године ушла у спискове снабдевачких центара. — DАH, Protocoll Exhibitarum, 1774, бр. 220, од 21. II 1774.

⁶² F. Vaniček, *op. cit.*, Bd. II, с. 252.

да су били беле боје и да су се закопчавали на један ред дугмади, око којих није више било срмених гајтана као раније.

Од горњих делова граничарске одеће, већ од 1769. године извори помињу *Mantel*,⁶³ док се касније за ове хаљетке чешће наилази на изразе: *Rosquileurs* и *Kaputs*. У основи истог кроја као и блуза, само дужи, служили су као заштита Граничара од невремена, у којима, у ствари, видимо претече каснијих војничких шинела.⁶⁴

Судећи према расположивој грађи која се односи на чакшире, рекли бисмо да су по кроју остале исте као раније, али да је, као што је наглашено, било варирања у боји, од беле према плавој. Може се запозити да беле чакшире нису имале украсе око разреза за џепове, док се на плавој варијанти чакшира они опет појављују, мада нешто скромнији у односу на официрске хаљетке ове врсте⁶⁵ (сл. 35).

Обавезну обућу граничарске пешадије чиниле су војничке ципеле од црне коже, док је коњица носила чизме као типични коњанички реквизит.⁶⁶

У таквој одећи Граничари су дочекали нову, темељиту промену свога одела 1808. године.

Иако до 1808. године није било типолошких промена на самој одећи, вредне пажње су неке новине, и то врло амбициозне, из првих година XIX столећа које се односе на измене фризура граничарског људства, а и на тада популарни шлем који је уведен и код Граничара.

Међутим, шлемови у Крајини нису били дугог века. Уведени су 1800. године, али су већ следеће године укинута и, како Ориовчанин за Бробане наводи, да су „опет клобуке попримили“.⁶⁷

Власти су имале више успеха са укидањем перчина. Наиме, наредбом од 30. јула 1805. године, дужина косе на целој глави требало је да буде једнака: код обичног људства без мазања и „пудрања“, док су официри своју ошишану косу и даље морали да посипају пудером и да је мажу.⁶⁸ Одјек ове наредбе био је врло широк. Већ исте године крајишка управа у Лици преузела је шишање косе себи потчињеног људства, па је то у овом крају овладало „као мода“.⁶⁹ И у Оточком пуку перчини су одсечени 1805. године.⁷⁰ У Бродском пуку, пак, овој наредби из 1805. године морали су да се подвргну не само војници не-

⁶³ KAW, Hofkriegsrath, бр. 1769 — 74 — 101.

⁶⁴ DAN, Protocoll, 1773, бр. 682 од 30. јуна; 1774, бр. 220 од 21. фебруара; бр. 708 од 18. марта; 1778, бр. 3 од 30. децембра; 1773, бр. 1052, од 6. октобра; 1775, бр. 200 од 12. фебруара; бр. 1202 од 31. августа, бр. 1170 од 24. августа; 1779, бр. 1794 од 13. октобра.

⁶⁵ F. Vaniček, *Specialgeschichte*, II, с. 251; 252; А. Букић, *op. cit.*, илустрација: Шајкашки официр; Граfiчка збирка DAN, *Militär Schematismus aus der Zeit Maria Theresias*, inv. br. 1074; *Militärisches Taschenbuch aus das Jahr 1779*; *Genaue Darstellung*, с. 169 — 251.

⁶⁶ KAW, Hofkriegsrath, бр. 1769 — 74 — 101.

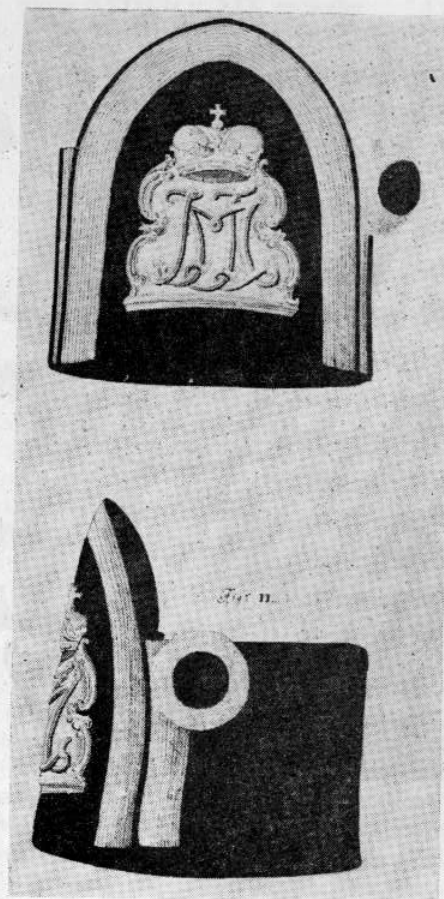
⁶⁷ F. Bach, *op. cit.*, с. 113; L. Ilić Oriovčanin, *op. cit.*, с. 46.

⁶⁸ O. Teuber, *op. cit.*, с. 276.

⁶⁹ R. Horvat, *op. cit.*, с. 58.

⁷⁰ F. Bach, *op. cit.*, с. 149.

Сл. 32 — Војничка капа (*Grenadiermütze, casquet*) аустријске војске и Граничара, 70-те године XVIII столећа (Збирка НМВ)

Сл. 33 — Капа чачо аустријских и граничарских хусара, 70-те године XVIII столећа (Збирка НМВ)

го и „Граничари-рабадије“, што је, вели Ориовчанин, „много труда задао“.⁷¹ Забрана ношења перчина учинила је велики преображај у изгледу Граничара, а много је значила не само за службу у војсци већ и за здравље ових људи.⁷²

Домаћа одећа (Hausmontur)

Своју кућну, или домаћу одећу (коју је Граничар, као што смо констатовали, сам набављао, ослањајући се, претежно, на производе женске радиности, нешто мање на занатске и мануфактурне продукте), и у овом периоду носио је у мирно доба, обављајући службу на самој граници или у гарнизонским логорима. Од државе је, једанпут годишње, добијао пар војничких ципела и сировину за горњи војнички капут, и то уз наплату, уколико се у том крају није израђивао потребни материјал.⁷³ Међутим, по документу из 1795. године, уколико граничарске куће „своје уписане пошаљу са својим сопственим мондурама на марш“, имале су право на извесну новчану одштету од стране снабдевачких центара.⁷⁴ Према томе, 90-тих година XVIII столећа још увек је постојала оштра разлика у третману одеће за рат и оне за мирнодопску службу.⁷⁵

Према расположивој грађи, у домаћу одећу једног Граничара, спремног за „кордонску“ службу, спадали су: две кошуље и гаће, капа чак (czako), оковратник, трака за перчин, чакшире и прслук (kamizol) од белог домаћег сукна, војничка блуза од црног домаћег сукна, тј. гуњац, са пуковским ознакама друге боје, и војничке ципеле⁷⁶ (таб. III). Како је, у ствари, изгледала тадашња домаћа монтура у сремском делу Крајине најбоље нам сведочи једна потерница из 1778. године, у којој су детаљно описани делови одеће три војна дезертера из компаније Прогар, која је била у саставу Петроварадинског пука.

⁷¹ L. Ilić Oriovčanin, *op. cit.*, с. 99.

⁷² У војним извештајима из 1768. године наглашава се о тешкоћи одржавања дуге косе. Да би стајала чврсто, неки Граничари су је квасили и лепили, а други су, испод своје косе, стављали појачања од дрвета. Посебним прописима одређивала се дужина перчина. Тако се 1798. године напуђована коса морала смотати у перчин дуг 5 цола. Он није смео да буде искривљен, што се најчешће дешавало ако коса нема довољну дужину. Ко је, пак, имао кратку косу, морао ју је напуђовати и од ње направити три перчина. — O. Teuber, *op. cit.*, с. 276 — 277.

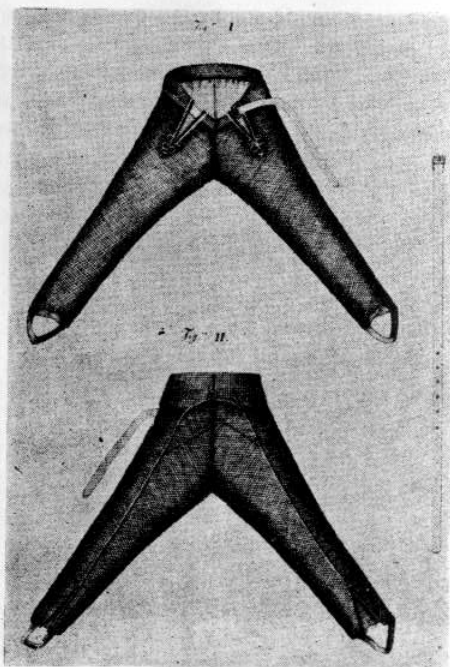
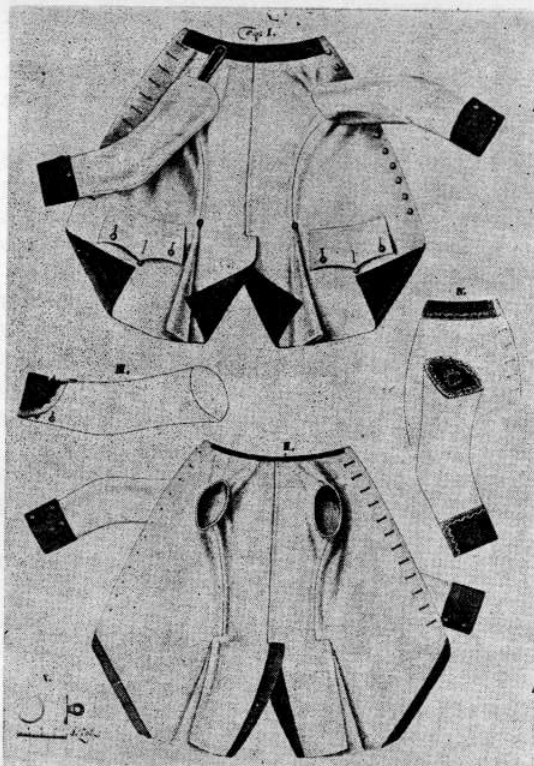
⁷³ F. Vaniček, *op. cit.*, III Bd., с. 16.

⁷⁴ IAV, Exhibiten Protocoll, Pancsova, Reg. Nr. 12; 1795, бр. 114.

⁷⁵ Изузетак чини шајкашко људство, за које је Дворски ратни савет одлучио да, с обзиром на то што „своје задатке обавља на води, носи ону униформу која је недавно одређена за стајаћу опрему у миру, па је на тај начин укинута разлика између стајаће и пољске униформе“. — A. Бук ић, *op. cit.*, с. 189 — 190.

⁷⁶ F. Bach, *op. cit.*, с. 87; F. Vaniček, *op. cit.*, II Bd., с. 16; H. Kerhnavé, *op. cit.*, с. 42.

Сл. 34 — Војничка блуза (Röckel) аустријске војске и Граничара, 80-те године XVIII столећа (Збирка НМВ)

Сл. 35 — Чакшире мађарске војске и Граничара, 90-те године XVIII столећа (Збирка НМВ)

Описујући ове одбегле Граничаре, крајишка администрација је забележила:

„Коста Пуцаровић. — Он носи клобук са плавом вратном марамом, кратки турски гуњац, беле сукнене чакшире, ципеле и опанке, имао је и један војнички капут, наоружан са пушком и 4 пиштоља.

Радоица Станојевић. — Он носи клобук, без вратне мараме, кратки турски гуњац, плаве чакшире, обојке, опанке и 1 пиштољ.

Секула Вуковић. — Он носи клобук без мараме око врата, стари турски гуњац, плаве изношене чакшире, ципеле и опанке, жуто оковану турску пушку и два пиштоља.“⁷⁷

Домаћа униформа Шајкаша утврђена је одлуком Дворског ратног савета, од 12. XII 1783. године, којом се „супернумерирани“, тј. оно људство које је обављало службу у оквиру земље обавезује да из сопствених средстава набави „грудњак од белог домаћег сукна, прављеног по узору на рекле, чакшире по мађарском кроју од белог домаћег сукна и без украса, морнарске чакшире и блузе од домаће чоје и оковратник као и код осталог људства“.⁷⁸

Из ових података сазнајемо да су власти 80-тих година XVIII столећа подржавале домаћу одећу. У том смислу ишло се чак и дотле да се препоручивало искоришћавање старих, али још недотрајалих ствари из ратне одеће, које би се преправком прилагодили за свакодневну службу. Тежило се, као уосталом и раније, да се мерама штедње избегну већи издаци око израде нових делова домаће одеће.⁷⁹

Таква обазривост при увођењу новина показала се и 1797. године, приликом анкетирања Граничара о даљем опстанку домаће одеће. Један део њих изјаснио се за напуштање гуњца и прихватање војничке блузе. Како то, ипак, није била жеља свих Граничара, а и властима је, ради штедње, више одговарао *status quo* у том погледу, домаћа одећа се у Војној крајини задржала све до 1808. године.⁸⁰

КАРАКТЕРИСТИКЕ ОДЕВАЊА ОД 1700. ДО 1808. ГОДИНЕ

Као што смо на основу извора утврдили, промена у боји униформе чини основну типску одлику граничарског војног одевања у овом периоду. Различито обојени делови одеће из 50-тих и 60-тих година XVIII столећа, од 1700. године па надаље, требало је да буду замењени јединственом белом одећом, којом би заувек нестале разлике у бојама униформи између појединих пукова. То је истовремено значило тенденцију ка ишчезавању сваке друге локалне обојености унутар пукова, као војно-територијалних целина. Иако се та нефункционална бела униформа није дубље укоренила међу Граничарима, она, већ својом појавом, обележава нову фазу у развоју војног одевања ових чу-

вара Границе, која је водила изједначавању спољног изгледа граничарске војске са аустријским регуларним јединицама, у којима се бела униформа користила већ од 60-тих година XVIII столећа.⁸¹

Међутим, видели смо да се са копирањем аустријске војске у том погледу није сасвим успело, па се бело-плавим колорит граничарске одеће опет приближио истом таквом склопу боја униформе мађарских јединица, као што је и раније био случај⁸² (таб. V, 1 — 17).

Што се тиче домаће одеће, задржали су се исти односи у бојама као и до 70-тих година XVIII столећа. Уз мрки, бели или црни гуњац, ношене су беле, а чешће плаве чакшире. Шајкашима је, пак, коначно утврђена плава одећа.⁸³

У гиздавој одећи коњице дошло је до промене боје неких хаљетака у зелено, али су они и даље били украшени гајтанима и крзном, као и раније.

У погледу основне линије кроја одеће и овај период се, као и претходни, карактерише мањим допунама на већ постојећим хаљецима, а уводе се и неки нови, од којих се, истина, нису сви одржали, али указују на перманентне покушаје изједначавања граничарског одевања са одевањем осталих трупа Монархије.

Наводимо први пример. Шлем се није могао уврежити у униформи крајишке војске из више разлога, од којих један свакако лежи у природи ових људи. С друге стране, капе типа качкета, знатно спретније и лакше, на које су се Граничари већ навикли, уз мале коректуре, срећемо током читавог XVIII столећа. Код коњице је и даље као покривало главе употребљаван калпак, који ће Граничари, у виду такозваног *čako*, у XIX столећу носити док год буду били у граничарској униформи.

Основни део одеће и у овом периоду чинила је војничка блуза (*Rökel*), која је, са малим изузецима, остала као једини траг беле униформе, све до 1808. године. Промене у детаљима кроја, које је претрпео овај хаљетак у јозефинској униформи 1797. године, део је општих измена у тој јединственој војничкој блузи свих јединица Монархије.⁸⁵

Овом делу одеће одговарао је гуњац из домаће мондуре, који се, према нашој грађи, није мењао све до 1808. године, када ће га нестати из граничарског одевања.

У погледу чакшира пропратили смо, према изворној грађи, извесна колебања у боји, док се за крој ових хаљетака то не би могло рећи. У погледу узора, на овом делу одеће уочава се извесно смењивање немачког и мађарског утицаја. Наиме, беле, уске чакшире, без украса око разреза за цепове, Граничари су носили у исто време када су такве хаљетке имале и немачке јединице, тј. 70-тих до 80-тих година XVIII столећа. Међутим, плаве чакшире, са украсима од гајтана око

⁷⁷ ИАБ, З. М. 1779, фасц. 1, бр. 97.

⁷⁸ А. Букић, *op. cit.*, с. 192.

⁷⁹ О. Teuber, *op. cit.*, с. 204.

⁸⁰ *Ibid.*

⁸¹ S. Mileker, *op. cit.*, с. 40.

⁸² R. Knötel, *op. cit.*, Bd. III, Nr. 37; Bd. VI, Nr. 13.

⁸³ Видети напомену бр. 49.

⁸⁴ Видети напомену бр. 53.

⁸⁵ KAW, Militair oekonomie, Infanterie Röckel.

разреза за цепове, из 90-тих година XVIII столећа, идентичне су оваквим деловима одеће мађарских војника.⁸⁶

Од горњих хаљетака, крајем XVIII столећа појављује се неколико облика огртача, који су се носили и у аустријској војсци, а значили су дефинитивно повлачење старе кабанице, и то не само из ратне већ и из домаће одеће граничарског људства.⁸⁷

Војничка обућа из ратне мондуре такође је била мађарског порекла,⁸⁸ док су, судећи по изворима, опанци бројали своје последње дане, јер ће их нестати заједно са домаћом одећом 1808. године.

Значи, адекватно претходном периоду, ни сада у променама при униформисању граничарске војске војни утицаји нису струјали из једног извора. С обзиром на употребу разних покривала главе, неоследност у бојама, истовремено трајање двеју категорија одеће — оне за рат и за мирнодопску службу — може се прихватити добро запажање О. Тојбера (Oscar Teuber) да је током читавог XVIII столећа и у почетку XIX столећа граничарска војска „наступала у шареном абустирунгу“.⁸⁹

Међутим, у овом периоду прилагођавање Граничара војничком начину живота прилично је узело маха, а испољило се како приликом укидања перчина, које је прошло без отпора, тако и нејединственим ставом Граничара о даљој судбини домаће монтуре. Неколико десетина година раније, међутим, они су се грчевито борили да је одрже јер их је везивала за њихово традиционално одевање.

Разлоге за овакво преображавање Граничара, између осталог, требало би потражити у знатним променама у животу на граничарском селу. Прогрес у култури становања, а и у другим видовима материјалног живота и егзистенције, који се осећао у целој Крајини, мада уз интензивни притисак власти, доводио је до почетака њиховог еманциповања у духовној сфери живота, које је подразумевало и лакше примање новина у одевању.

С друге стране, васпитачи Граничара, углавном образованији официри, као, на пример, Матија Рељковић, задојени моралистичким принципима просветитељства, поучавали су их раду, дисциплини, послушности. Као еквивалент за примање особина доброг војника, истичан је њихов граничарски статус, економски нешто сигурнији него што је био у „паорији“, а нарочито супериоран у друштвеном погледу. Ови људи, који тада још нису потпуно раскинули са својом духовном традицијом, која се заснивала на балканској цивилизацији, косовском епу и осветничкој мржњи према Турцима, ипак су се поступно претварали у „цару одане војнике“. Намеће нам се мисао да су приврженост војном позиву идентификовали са својим изгледом, па су и нехотице постали носиоци, условно речено, барокне војне мо-

⁸⁶ F. Vaniček, *op. cit.*, II, с. 252; R. Knötel, *op. cit.*, II, Bd., Nr. 37; XV, Bd., Nr. 40; Павле Васић, *Одело и оружје*, с. 166.

⁸⁷ F. Vaniček, *op. cit.*, III Bd., с. 16.

⁸⁸ F. Vaniček, *op. cit.*, II, с. 252.

⁸⁹ O. Teuber, *op. cit.*, с. 276, 277.

де, која је пристизала из Беча. Своју локалну, традицијски обојену варијанту немачко-мађарског војног костима, на коју су се привикавали, умели су да носе, као и раније „шарену мондур“, чијих је трагова у одевању граничарске војске било све до прве деценије XIX столећа. Чини нам се да су били свесни колико их је одело и красило, чинећи оквир њиховог граничарског имена, јер се у лирским стиховима једне граничарске хроничарске песме с краја XVIII столећа управо истиче дивљење жена овим врсним јунацима, обученим у шајкашку униформу:

„Збор збориле Земункиње младе,
Збор збориле, пак су говориле:
Лепа секо града Београда
Јошт је лепша шајкашка парада.
Лепо ти је у њих погледати,
Да камоли шњима војевати.
Првен ауфшлог, плаветни мундири,
Сви једнаки шњима официри,
.....
Да мош' секо секи позор дати,
У шајкаше мало погледати“.⁹⁰

Могло би се рећи да се крајем XVIII столећа у психи тих људи ипак нешто променило, што ће омогућити лакше прихватање новог униформисања у XIX столећу, мада ни ти нови захвати неће проћи сасвим безболно.

⁹⁰ J. Póth, *Eine serbische Liedersammlung*, Studia Slavica, tom. VII, fasc. 4, Budapest 1961.

III

ВОЈНА КРАЈИНА И ЊЕНО СТАНОВНИШТВО
У XIX СТОЛЕЋУ

Као што смо у претходним одељцима наглашавали, образовање Војне крајине и њен институционални развитака као посебно војно-територијалне целине, у XVIII столећу, подразумевали су милитаризацију свеколиког граничарског становништва, без обзира на пол и старосну структуру. Наравно да је при томе наоружано и за борбу способно људство било подвргнуто најјачим деловањима војних власти. Тај процес је у XIX столећу довео дотле да су неки истраживачи Војну крајину тога времена називали „ратном државом“.¹

Основу за војно-политичко уређење Крајине у XIX столећу чинио је *Основни граничарски закон (Gränz Grund Gesetze)*, издат 1807. године. По њему су право на земљу могли да имају само војници који су војну службу вршили бесплатно. Тиме је, у ствари, озакоњена одржање позната пракса да је земља „еквивалент за новац, који би се иначе морао давати за вршење службе“.² На тај начин потврђен је феудални карактер крајишке установе, а војни позив — као стално занимање и извор средстава за живот.

На тим темељима изграђивао се управни систем територијалног карактера, који је, подржавајући такве друштвено-економске односе, административним мерама обезбеђивао спровођење војничког централизма, потеклог у царској престоници. Целокупна управа у Крајини делила се на цивилну и војну. Док је цивилна управа, са разним одељцима (политички, камерални, полицијски, санитарски, просветни, црквени), каналисала друштвено-политички живот у Крајини, војна уп

¹ М. Семјан, *op. cit.*, с. 1.

² Основни граничарски закон из 1807. године имао је седам поглавља: 1. О правима на непокретна добра (пар. 1 — 41); 2. О праву Крајишника да се посвете занату, трговини и наукама (пар. 42 — 54); 3. О кућним комунама (пар. 55 — 90); 4. О војничком позиву Крајишника (пар. 91 — 104); 5. О државним и општинским радовима (пар. 105 — 138); 6. О земљишном порезу (пар. 139 — 146); 7. О индустрији и заштитном порезу (пар. 147 — 154); — М. Семјан, *op. cit.*, с. 81, 82 — 86.

рава је руководила искључиво наоружаним формацијама пограничних трупа.³ У коликој мери је Војна крајина била везана за Беч, сада више него икада раније, види се по томе што је при Земаљској генералној команди у Бечу, посебно одељење (*Grenzabteilung*), водило само оне послове који су се односили на Крајину и њено људство, јер се она тада сматрала „саставним делом наследне аустријске монархије“.⁴ Самим тим, граничарске јединице нису се много разликовале од осталих трупа Аустрије, ни по извежбаности, а ни по опреми и наоружању.

Осим краткотрајне владавине Француза над једним делом граничарске територије, о чему ће касније бити више речи, крајишко XIX столеће одликује се, углавном, грчевитим покушајима Аустрије да Крајину задржи под својом потпуном контролом, што јој је успевало још само у првој половини столећа. Међутим, после револуционарних дана 1848/49. године, аустријска стабилност је пољуљана настојањима Илираца за уједињењем већег дела Јужних Словена, укључујући и народ Крајине, као и политичким притисцима Хрватског сабора за прикључење Крајине банској Хрватској. Све је то најјачало могућности тадашње аустријске политике, па је, и сама притиснута сопственим супротностима, у време Фрање Јосипа у тој мери попустила да се Крајина само формално одржавала као одбрамбена снага Монархије, а суштински је већ била саставни део Хрватске. Ова новија друштвена, политичка и културна струјања указала су на анахронизам крајишке институције, за којом више није било правих потреба. Њено постепено гашење трајало је од 60-тих до 80-тих година XIX столећа, да би 15. VI 1881. године било коначно проглашено њено присаједињење Хрватској.⁵

Таква друштвено-политичка кретања у XIX столећу посебно су се оцртавала на одевање граничарских јединица, за чији је еволутивни пут у то време типично да су изрази одећа и униформа, у правом смислу, постали синоними. Мада се већ прва једнообразна одећа у Граничара XVIII столећа развијала под војним утицајима, она је у XIX столећу повојничена до те мере да је постала јединствена за све пукове у Крајини, који су били нумерисани по угледу на остале трупе Монархије.⁶

СНАБДЕВАЊЕ ОДЕБОМ У XIX СТОЛЕЋУ

У систему снабдевања Граничара одећом није било битних промена до 50-тих година XIX столећа.

Током читаве прве половине XIX столећа, као и раније, регуларни граничарски војници добијали су одећу за рат бесплатно од држа-

³ Joseph Hostinek, *K. K. Militär-Grenze ihre Organisation und Verfassung I*, Wien 1864, с. 46.

⁴ *Ibid.*, с. 138.

⁵ М. Прелог, *Војна крајина*, Народна енциклопедија СХС I, Загреб с. 396 — 398.

⁶ J. Hostinek, *op. cit.*, с. 46.

ве.⁷ Са одећом одређеном за мирнодопску службу било је нешто другачије. Како се до ње долазило обавештава нас у другој десетини XIX столећа Чапловић, пишући да је Граничар у време мира „из пуковске касе сваке године добијао пар ципела, израђевине од коже, наоружање и муницију. Остале делове монтуре морао је да плати сам“.⁸ Да би му се надокнадили ти трошкови, следовало му је, као и у претходном столећу, годишње дванаест форинти.⁹

Од тога новца Граничари су могли, слободно се опредељујући, да делове одеће набављају на више начина. Један од њих јесте Снабдевачки центар (Montur oekonomie commission), из кога су могли „комаче монтуре да добављају плаћањем у готовом новцу, и то по просечној цени коштања“. Исто тако дозвољавало им се да одећу купују у граду од трговаца и лифераната, или, пак, да је сами израђују и дотерују, али под строгим контролом пуковских команданата.¹⁰

Судећи према изворима, добија се утисак да снабдевачким комисијама, из економских разлога, није одговарало да све своје залихе троше на граничарску војску. Под видом заштите граничарских кућа, које би се честим куповинама материјално штетиле, власти су нарочито апеловале на кућну радиност, чији би производи и сада требало да подмирују потребе одевања. Међутим, у пракси то није могло увек да се спроведе. Већ самим тим што се према ратној одећи изменила и она за мирнодопску службу, домаће сукно је истиснуто из употребе, а то значи да ни рукотворине домаће израде нису више могле да одговоре захтевима прописане униформе. Стога су Граничари, осим рубља и кожних делова, за све остало првенствено били упућени на снабдевачке центре, од којих су добављали: капу, вратну мараму, војничку блузу, горњи капут и чакшире.¹¹

Да би, ипак, донекале ограничили набавку текстилних реквизита из својих магацина, снабдевачки центри су им одредили рок трајања. Време важности мирнодопске одеће било је два пута дуже, јер се мање хаба, од времена које је прописано за мобилне трупе.¹² У оквиру тих рокова нису се одобравала никаква друга требовања, а уколико је и долазило до тога, такву изузетну потребу морала је да потврди команда пука.¹³ И редовну набавку су надгледале пуковске старешине. На основу договора са представницима кућних задруга, поверавали су испоруку одеће појединим снабдевачким центрима, о чему су касније извештавали Генералну команду. Изворна документација из 1827. године илуструје такав начин снабдевања Граничара одећом, који се није

⁷ C. B. Hietzinger, *op. cit.*, II, c. 93.

⁸ J. Csaplovics, *Slavonien und zum theil Croatien* II, c. 315.

⁹ *Ibid.*; R. Bičanić, *op. cit.*, c. 200.

¹⁰ KAW, *Verordnung der kaiserl. königl. General-Gränz Direction an die fünf Gränz-General-Commanden*, Wien, 24. August 1808, Sign. 592, 1.

¹¹ KAW, Mathias Stopfer, *Erläuterungen der Grundgesetze für die Carlstädter Warasdiner Banal Slavonische und Banatische Militär-Gränze*, Wien 1831, c. 255, Sign. AE 459.

¹² *Ibid.*, c. 256.

¹³ *Ibid.*

разликовао од устаљеног система, израђиваног у претходном периоду.¹⁴ Ни у погледу економичности није било одступања у односу на XVIII столеће. Команданти пукова и компанија строго су водили рачуна о чувању додељених униформи, па су и у XIX столећу водили посебне роковнике, као и раније, у којима су прецизно назначавани рокови трајања сваког комада униформе, уз основне податке о њиховом носиоцу, Граничару, из које је куће и у којој компанији служи војску.¹⁵ По истеку трајања униформе, Граничар ју је могао добити у трајно власништво, што је веома значајна чињеница за дуже задржавање извесних војних елемената у одевању граничарског становништва.¹⁶

И поред административно утврђених односа у снабдевању Граничара униформама, они за Граничаре у суштини нису били повољни, тако да је дошло и до побуне, када су 20-тих година XIX столећа морали да набављају нове делове униформе. Наиме, од дванаест форинти, које је сваки Граничар годишње примао, половина је одлазила на дуговања граничарској управи, тако да је, у ствари, он сам морао из својих средстава да прибавља делове прописане војничке одоре.¹⁷ Када се томе дода чињеница да су га пуковски и четни команданти, под изговором бољег квалитета и трајности, присиљавали да такве куповине обавља често, и то уз високе цене, чак и онда када Граничар, по закону, на то није био обавезан, јасни су и разлози његовог незадовољства, које се нарочито испољило у Банској крајини.¹⁸

Из овог сукоба са војним властима Граничари су тренутно изашли као победници, изборивши се против прекомерних набавки, а за слободнији избор при опскрбавању одећом. Тако им је било дозвољено да се користе и услугама лифераната. На страницама савремене штампе из 40-тих година XIX столећа наилазимо на бројну грађу, из које се сазнаје о купопродајним односима између Граничара, лифераната и војних власти.

Према таквим новинским текстовима из 1838. до 1842. године, које су доносиле „Илирске народне новине“ са терена Карловачке и Банске крајине, сазнајемо да је самој набавци претходила лицитација, коју је, за потребе граничарског одевања, покретала Команда бригаде. У њој се наводио списак потребних одевних делова које је требало израдити, затим услови под којима се прихватало лиферовање одеће и, на крају, права и дужности и наручилаца и лифераната.¹⁹

Наручени делови одеће морали су да буду израђени према прописима и наредбама Генералне граничарске команде за ту годину. Да

¹⁴ ИАВ, 1827, *Deutsche banater Gränz Regiment* No. 12, Exhibiten Protocol Glogoner Comp. No. 4, No. E 1428/188.

¹⁵ M. Stopfer, *op. cit.*, c. 263.

¹⁶ Граничар је могао да добије униформу у власништво и пре одређеног рока само ако се без своје воље отпусти из војске или уколико из своје задруге нађе заменика. M. Stopfer, *op. cit.*, c. 263.

¹⁷ R. Bičanić, *op. cit.*, c. 260.

¹⁸ F. Vaniček, *op. cit.*, III, c. 313 — 314.

¹⁹ Илирске народне новине VII, br. 103, Zagreb, 25. prosinac 1841.

би се то постигло, заинтересовани лиферанти су били дужни да на дан лиценције понесу узорке тражених делова, а ови су се упоређивали са узорцима снабдевачких центара, „израђени према најновијем пропису о абустирању“.²⁰

Као новчана основа узимала се задња цена Снабдевачког центра. Она се могла положити у државним облигацијама и другим вредносним папирима, или, пак, у текућем новцу од 200 гулдена, који је заинтересовани лиферант полагао у готовом.²¹

Рок испоруке израђене одеће био је негде два месеца, а негде пет месеци од дана потписивања уговора. Испорука се вршила у штабском месту, о трошку лиферанта. Преузимање робе обављало се у присуству испоручиоца или његовог опуномоћеног заменика и комисије. Приликом тога пријема комисија је детаљно прегледала сваки комад, и то у присуству стручног мајстора.²²

За добијене делове одеће Граничари нису појединачно плаћали лиферантима, него су новац полагали Команди пука, а она је лиферантима достављала укупну суму. Извесне олакшице у плаћању имале су само сиромашне породице, нарочито у Лици, којима је допуштено да уплате новац за одећу и до године дана после испоруке.²³

Мада су лиферанти имали могућности да своја тражења остваре правним путем, по уговору код надлежних судова, обавезе су им биле веће од права. Пуковске команде су их контролисале, тражећи квалитет и задовољавање рокова, али им нису дозвољавале богаћење. Власти нису чиниле уступке ни Граничарима. За себе су задржале апсолутна права и контролу над извршењем обавеза и једних и других. Централистичко уређење Крајине потврдило се и у овим случајевима, као уосталом и у свим другим манифестацијама народног живота у овом делу земље у XIX столећу.

Граничари су у првој половини XIX столећа могли да се снабдевају појединим деловима одеће и од занатлија и трговаца у градовима. Поменућемо неколико таквих занатлијских и трговачких центара. У Петрињи су били нарочито на гласу кројачи и обућари.²⁴ Посебно истичемо Карловац као средиште за снабдевање Граничара Карловачке крајине.²⁵ У Ковину, Белој Цркви и Панчеву, варошима банатског дела Крајине, била је развијена израда шешира.²⁶ И у сремским градовима Војне крајине занатлије су чиниле бројну групу грађана. У том погледу нису изостајали ни Сремски Карловци, а и нека друга места.²⁷

²⁰ Ibid. IV, br. 95, Zagreb, 1. prosinac 1838.

²¹ Ibid. IV, br. 3, Zagreb, 13. siječnja 1838.

²² Ibid. VI, br. 35, 2. svibnja 1840; VIII, br. 8, 25. siječnja 1842; VIII, br. 17, 26. veljače 1842.

²³ Ibid. VIII, br. 17, 26. veljače 1842.

²⁴ R. Bičanić, op. cit., c. 49.

²⁵ Ibid.

²⁶ S. Mileker, op. cit., c. 115.

²⁷ Коста Петровић, Карловци и карловачко друштво за време Бранковог школовања, Питања књижевности и језика I, Сарајево 1954, c. 119.

Развитак трговине и робноновчаних односа у Крајини у XIX столећу довео је дотле да се тржиште испунило бројним продавницама текстилне робе, чији су власници, претежно странци, задовољавали појачане потребе не само грађанског staleжа већ и војске. Савремена штампа 30-тих и 40-тих година XIX столећа доносила је, скоро свакодневно, огласе појединих трговачких фирми, али које су, с обзиром на цене, биле доступне углавном вишим, официрским слојевима Крајине, него ширим граничарским масама.²⁸

Године 1850. производња текстила за војску поново је пренета изван граница Војне крајине.²⁹ У то време долази и до значајне промене у систему снабдевања Граничара уопште, чиме је учињен крај ранијем, донекле слободнијем начину опскрбљивања деловима униформе из прве половине XIX столећа.

Прописом од 21. септембра 1854. године „сви граничари активних батаљона били су од државе снабдевени комплетном одећом, муницијом и наоружањем“. У добијању униформе и опреме у натури имали су права да учествују од дана свога ступања у војску. Приликом првог уписивања војника, трошкове одевања и опреме новопримљених људи сносила је држава, а даље одржавање и допуњавање одевног фонда покривало се из одређене суме за одевање (Monturprovision).³⁰ Тај пропис је потврђен и допуњен 1860. године, одређивањем висине „монтурпорциона“. Тако је свакој граничарској компанији за једног човека, ако се земља налази у миру, одређено 35 „монтурпорциона“, а ако је у рату, нешто више, тј. 40,5 „монтурпорциона“.³¹

Ова одлука, која је избрисала неједнакости у погледу издржавања и набавке одеће у Крајини, била је на снази све до укидања крајишке институције 80-тих година XIX столећа. Њено спровођење пада у време када су се и у граничарској униформи догађале последње значајније промене да би је што више приближиле одевној структури осталих војних формација Аустроугарске.

НОВИНЕ У ГРАНИЧАРСКОМ ВОЈНОМ ОДЕВАЊУ 1808. ГОДИНЕ

Године 1808. у одевању Граничара наступио је преокрет до те мере значајан да ће изменити изглед људства до краја њиховог крајишког војевања. Наиме, као одјек Основног граничарског закона из 1807. године, већ следеће године „Царско-краљевска генерална граничарска дирекција“ у Бечу донела је наређење о одевању граничарских трупа.³²

²⁸ Ilirske narodne novine IV, br. 39, Zagreb, 19. svibanj 1838; VIII, br. 84, 19. listopada 1842; Нарочито су ратне године 1848/49. пружале трговцима и занатлијама широке могућности за примане наруџбина војних власти. — R. Bičanić, op. cit., c. 146.

²⁹ R. Bičanić, op. cit., c. 146.

³⁰ F. Vaniček, op. cit. IV, c. 367; J. Hostinec, op. cit., c. 250.

³¹ J. Hostinec, op. cit., c. 251.

³² KAW, Verordnung, 24. August 1808, 1 — 12.

Законски текст из 1808. године првенствено је изменио основну боју војничке блузе, од беле на мрку. О тој промени коментарисало је неколико испитивача Војне крајине. Лука Илић Ориовчанин сматра да је та измена уследила из практичних разлога, а да је као директни повод послужило увођење мрког ремења 1805. године, „с којим је“ вели Ориовчанин, „бјело сукно тако гарачено да се бјело одјело није у чистом стаишу уздржавати могло; зато би са заповећу од 23. коловоза 1808. седмо мјењање одјела предузето“.³³ Према Хизингеру, бела боја одеће није била погодна, нарочито извиљачким јединицама, пошто су тако одевени могли да се виде издалека.³⁴ Фрас се придружује овом мишљењу, али додаје да је њена упадљивост била шкољива специјално кад је невреме и у магли.³⁵ Прихватајући све ове наводе, верујемо да би као још један од узрока за промену у колориту граничарске одеће могло да буде и настојање власти да се ипак граничарска униформа донекле издвоји од униформи осталих формација аустријске војске, јер тих разлика у кроју готово да није ни било (таб. VI).

Члан 2. наређења из 1808. године предвиђао је следеће делове новописане одеће Граничара: капу (*Csako*), војничку блузу (*Rökel*) од тамномрке чоје, прслук (*Leibel*) од беле чоје, чакшире (*Beinkleide*) од плаве чоје, каиш за чакшире, два пара доњег и горњег рубља, радну блузу (*Kittel*) од „цвилика“, један пар рукавица без прстију, платнену торбу за хлеб, вратну мараму (*Halsbindel*), капу од платна (*Furagier mütze*) и горњи капут (*Mantel*), који је био обавезан само у ратним приликама.³⁶

За подофицире се, у истом члану овога наређења, каже да осим поменутих делова одеће треба да имају и један пар кожних рукавица а и држач мача (*Porte d' Epée*).³⁷

Што се тиче ознака, власти су 1808. године предвиделе промене само за банатске Граничаре. С обзиром на то што се дотадашње мрке ознаке Банаћана не би могле распознати на војничкој блузи, која је такође била мрка, у немачко-банатске пукове уведене су светлоплаве ознаке. „Остали пешадијски граничарски регименти задржавају своје досадашње боје егализира“³⁸ (таб. VI 1 — 13).

Према овом законском тексту и цртежима Аврама Букића, може се констатовати да је 1808. године дошло до промена и у одевању Шајкаша. Мада су и даље задржали плаву боју одеће, она је допуњена и неким новим комадима. То су, пре свега, капа специфичног облика, називана „татаркас“, а и црни каишеви, који су заменили раније беле.

³³ L. Ilić Oriovčanin, *op. cit.*, с. 47.

³⁴ C. B. Hietzinger, *op. cit.* II, с. 340.

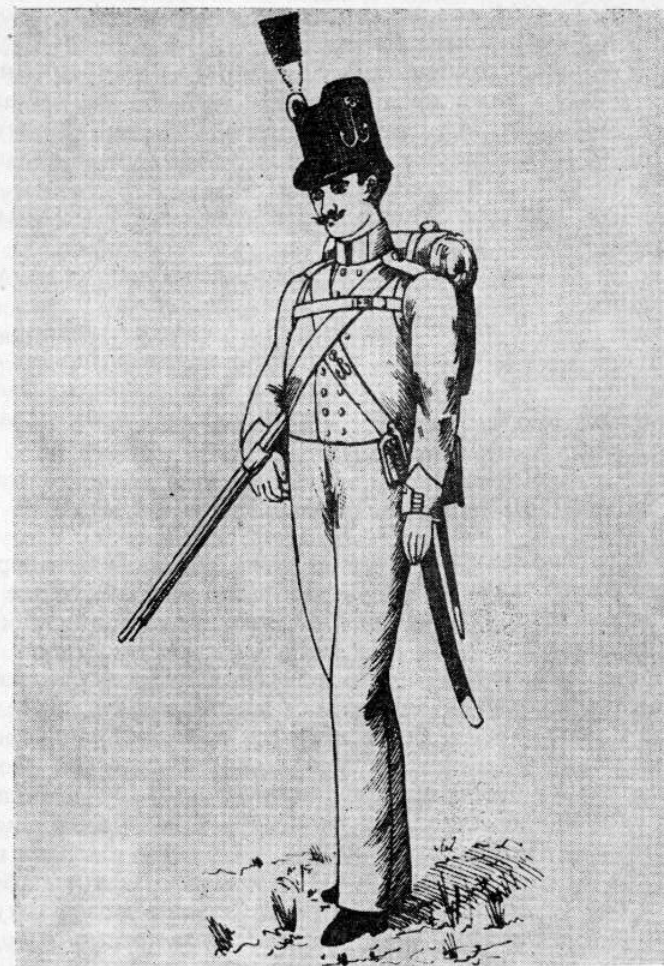
³⁵ F. J. Fras, *Vollständige Topographie der Karlstädter Militär Grenze*, Agram 1835, с. 12 — 13.

³⁶ KAW, Verordnung, 24. August 1808, 2.

³⁷ *Ibid.*

³⁸ *Ibid.*, 4.

Новину представљају и нешто шире чакшире. Напомиње се да би и блузе требало да буду мало лежерније кројене, а испод руке јаче разрезане ради лакшег веслања и осталих радова на броду³⁹ (сл. 36).

Сл. 36 — Шајкаш са капом татаркас, почетак XIX столећа (A. Đukić, »Adjustierungsbilder der bestandenen K. K. Titler Grenz Caikisten (Infanterie) Bataillons«, Prag 1897, Збирка Матице српске у Новом Саду)

Да би се овако замишљено ново униформисање спровело, а мање оштетиле граничарске куће, законодавац је одобрио и извесне правке постојећих делова. Тако су, на пример, прслуци морали стрик-

³⁹ *Ibid.*, 5.

тно да одговарају прописанима једино ако се требају из магацина снабдевачких центара, а иначе се дозвољавало да их Граничари носе и од прекројених а „изношених војничких блуза“.⁴⁰

На овај или онај начин снабдевени, Граничари су ипак били дужни да наредбу из 1808. године спроведу, што потврђује и савремена грађа из разних крајишких региона. Тако су, на пример, Брођани усвојили нову војничку одобру, која се састојала од „модрих чакшира, мрке блузе (*Frak*) и белог прслука“.⁴¹ Ова је одећа међу Славонцима и Сремцима, према Л. Илићу Ориовчанину, трајала, изузев мањих промена, све до 1849. године, а да би се поједини пукови разликовали, допуњавала су је бела или жута дугмад.⁴²

Године 1808. промена од беле на „мрку мондур“ уследила је и у Оточком пуку Карловачке крајине.⁴³

Овакву мркоплаву одећу, установљену 1808. године, наилазимо и на савременим ликовним изворима.⁴⁴

Међутим, ширу примену ове нове униформе не можемо, од 1809. године, да пратимо на читавој крајишкој територији, јер су њени западни делови до 1813. године потпадали под француску власт, која је становништву под оружјем наметнула нове принципе одевања.

КАРАКТЕРИСТИКЕ ОДЕЋЕ, УВЕДЕНЕ 1808. ГОДИНЕ

Од 1808. године униформу граничарског људства посматрамо као јединствену одевну категорију, у коме више нису постојале разлике у односу на рат и мирнодопску „кордонску“ службу, ни у боји, ни у материјалу, а ни у кроју.

За оно време савремена организација граничарских трупа, као последица потпуног потчињавања војним законима Беча, желела се постићи једном, заједничком бојом, везаном само за Граничаре, и кројем одеће, који је у то време усвајала и остала војска Монархије. Тиме је законским путем укинута раније постојећа разлика између „ратне“ и „домаће монтуре“, јер власти 1808. године наређују да „у будуће монтура Граничара у миру код куће, осим телећака и горњег капута, треба да се састоји из истих делова и штофа и да буде исте боје, као и она на бојном пољу“. Домаће сукно, прозвано гуњац, по хаљетку који се израђивао од тог материјала за хаусмонтуру, изашао је из употребе, а на место њега уведени нови одевни делови, требало је да буду од „чоје, која је заведена у целој Армији“.⁴⁵ Но, и поред

⁴⁰ Ibid., 2.

⁴¹ L. Ilić Oriovčanin, op. cit., c. 47.

⁴² Ibid.

⁴³ F. Bach, op. cit., c. 150.

⁴⁴ Grafička zbirka HMW; Edler Bikkessy, Ein Gränz Scharfschütz und Maedchen aus Sluin 1809, col. lit. No. 50; Granzer Wallach. Regiment 1810, kol. lit. No. 21150.

⁴⁵ KAW, Verordnung, 24. August 1808, 1.

тога што је 1808. године мрки гуњац истиснут из граничарске униформе, у мркој боји нове војничке блузе видимо не само тежњу за постизањем функционалности новопрописане одеће већ и изванредан континуитет традиционалног одевања, изражен кроз народну блиску мрку боју, коју су, у претходном столећу, Граничарке изводиле у сукну, припремајући га за кућну монтуру. И овом приликом, изгледа, да су власти морале да учине уступак навикама становништва, утолико пре што је, с обзиром на економичност домаћег, мрког сукна, уследио још један покушај за обновом „домаће монтуре“, који, мада није био дугога века, убедљиво говори о својој сврсисходности, истовремено потврђујући специфичност развоја војног одевања у Крајини.⁴⁶

Право осавремењавање граничарске униформе из 1808. године огледа се првенствено у кроју, по коме су наши људи у Крајини зашли у круг тада модерног војног одевања, који је, по броју хаљетака, био обилнији, а по основној линији — прилагођен тадашњим захтевима развоја ратних вештина. И овај нови модни талас који је заплуснуо Крајину, диктиран је, као и претходни, из Беча, али је био надахнут француском војном модом, која, нарочито у XIX столећу, постаје образац за одевање европских војски, па и аустријске.

То се може потврдити, пре свега на примеру покривача главе, чакоу, високој, црној, чврстој капи са сунцобраном, за коју је дао нацрт сликар Шарл Верније. Ова капа је у Граничара, од 1808. године, добила нешто шире „данце“ (темени део), па је, у својој вертикалној линији, постала мало издубљена.⁴⁷

Најизразитије промене претрпела је 1808. године војничка блуза. Мада је задржала високу јаку и разнобојне ознаке, уочљиво је да је изгубила предње скуте, који су на леђима формирали два крака. Тако се на предњој страни завршавала код струка, док је назад била знатно дужа, допирући својим крацима скоро до половине бутине. Тиме је добила особине правога „фрака“. Мада наређење из 1808. године не помиње фрак као део граничарске одеће, напомена законодавца да мрка војничка блуза треба да буде „према кроју Армије за пешадију“, потврђује претпоставку да су Граничари добили тада савремену блузу, типа фрака, коју су, у то време, носиле и остале европске војске. Војнички облик фрака из 1808. године називао се „спенцер“, који је напред ишао до струка, а назад се спуштао знатно ниже. Овај хаљетак је имао и нешто вишу јаку, испод које је врат обавијала црна марама. Овакве варијанте фрака, иначе популарног у европском грађанском костиму у првој половини XIX столећа, у аустријској војсци су најпре прихватиле немачке и мађарске пешадијске јединице,⁴⁸ а од

⁴⁶ А. Букић, Шајкашки батаљон, с. 194: Наредба Шајкашког батаљона од 14. марта 1815, бр. 166, упућена свим компанијама, у протоколе управне канцеларије Батаљона у Тителу.

⁴⁷ Grafička zbirka HMW, E. Bikkessy, kol. lit. No. 50.

⁴⁸ П. Васић, Одело и оружје, с. 159.

1808. године и Граничари, који су јој дали свој, локални назив *шпен-церица*.⁴⁹

Судећи према савременим илустрацијама, изгледа да су чакшире од 1808. године задржале ранији материјал а и плаву боју. Међутим, што се тиче њиховог кроја, текст из 1808. године предвиђа да буду нешто шире, не одступајући, ипак, од „мађарских плавих пешадијских чакшира“.⁵⁰

Променама у граничарској одећи, које су наступиле у првој деценији XIX столећа, није окончан њен типолошки развитака. Година 1808. је значајна, пре свега, по томе што граничарска униформа улази у последњу фазу свога обликовања, обогаћујући се, као и дотада, елементима европског униформисања, све више напуштајући своја ранија фолклорна обележја.

ОДЕВАЊЕ ГРАНИЧАРА У ВРЕМЕ ФРАНЦУСКЕ УПРАВЕ НАД КРАЈИНОМ 1809. ДО 1813. ГОДИНЕ

У оквиру новоформиране Илирске провинције, под француску власт потпало је шест граничарских пукова, који су дотада припадали Карловачкој и Банској крајини. Том приликом је Наполеоновим војним снагама прикључено око двадесет хиљада наоружаних Граничара из Личког, Огулинског, Слунског, Оточког, Првог банијског и Другог банијског пука. Војном организацијом граничарског људства под Французима обухваћени су и официрски и војнички кадар пешадијских и коњичких јединица, које су служиле како у гарнизонима, ратујући изван куће, тако и оне које су чувале „кордон“ на самој Граници⁵¹ (таб. VII).

Већ у самом почетку француске владавине, 1809. године, организационе мере, које је покренуо маршал Мармонт у тим деловима Крајине, захватиле су и одевање граничарских трупа. И овом приликом је потврђена већ позната истина да је одело један од видних одраза историјских збивања и битно обележје војно-политичке припадности. Тако је у првим акцијама ове врсте, са граничарске униформе требало отклонити аустријске дистингције, тј. жуто-црне украсе, двоглавог орла и царски монограм. Тиме се бави наређење од 28. децембра 1809. године, које је садржавало пет тачака, а односило се само на ознаке. Да би се потврдила нова власт и спољним ефектима, наместо дотадашњих уводе се француске ознаке, кокарде са француским гр-

бом и иницијалом Наполеона. Истом наредбом утврђени су и нови војни рангови, у чијем је хијерархијском реду било такође измена у односу на граничарске чинове под Аустријом.

Следеће, 1810. године дошло је до значајних промена и у самој униформи граничарских јединица. По декрету маршала Мармонта, 22. маја исте године, генерални гувернер области донео је решење о промени основне боје одеће. Према првом члану овога решења, будућа униформа крајишких трупа треба да буде „плаве, народне боје“. На томе се инсистира и у члану 5 поменутог решења, по коме команданти пукова што пре треба да спроведу ту одлуку.⁵²

Од појединачних делова новоприсиле униформе за граничарску пешадију, решење од 1810. године помиње: војничку капу, чако, затим војничку блузу (*habit*) плаве боје, бели прслук (*gilet*), затим плаве чакшире и горњи капут, шињел, „крем“ (*beige*) боје. Дугмета су предвиђена, као и код француске лаке пешадије, са бројем одговарајућег пука. Промениле су се и боје за разликовање пукова. Нове боје, распоређене на јаки, нарукављима и скутовима блузе, јесу следеће: за Лички пук — црвена, за Оточки — вишњева, за Огулински — жута, за Слунски — љубичаста, за Први банијски — светлоплава, а за Други банијски — зелена боја.⁵³

Осим плаве униформе, познато је да су стрељачке граничарске јединице, које су се 1812. године бориле у Русији, у Верони добиле нову „стрељачку мондур“, о којој Хорват пише да је била зелене боје са црвеним „даспулима“⁵⁴ (таб. VII 1 — 7).

Године 1813. дошло је на ред и униформисање хусарског корпуса, који је регрутован од крајишких коњаника. У њиховом војном саставу налазило се шест чета са по стотину људи.⁵⁵ Нова униформа овога људства састојала се из: хусарског чакоа, са челенком, на којој је био угравиран натпис: „1 хусарски хрватски пук“; потом војничке блузе, светлоплаве боје, са гајтанима, јаком и нарукављима у боји длаке дивље козе; затим, црвеног појаса, од уздужно спојених гајтана; сиве доламе, оперважене крзном; сивих чакшира, ојачаних на коленима кожом, и хусарских чизама са мамузама⁵⁶ (таб. VII 8).

Карактеристично је да је у периоду француске Илирије постојала тенденција за потпуним униформисањем чак и људства управе, које је било ван пуковског састава. Таква настојања је регулисала одредба од 17. јуна 1810. године, којом су били обухваћени разни војни и државни службеници.⁵⁷

⁵² *Ibid.*, с. 242, 243.

⁵³ *Ibid.*, с. 244.

⁵⁴ R. Horvat, *op. cit.*, с. 61.

⁵⁵ P. Vorre, *La Croatie militaire*, Paris — Nancy 1900, с. 142.

⁵⁶ B. Белић, *op. cit.*, с. 248.

⁵⁷ Тако су плаву униформу добили: инжењерци, официри Главног штаба, интендантски комесари, бригадни комесари, службеници и школски инспектори. Крој горњег дела њихове одеће био је, према моделу заступљеном и код граничарских пукова, са извесним разликама у ознакама. — P. Vorre, *op. cit.*, с. 179 — 180.

⁴⁹ А. Буквић, *op. cit.*, с. 195.

⁵⁰ KAW, Verordnung, 24. August 1808, 2; R. Knötel, *op. cit.*, VII, No. 59.

⁵¹ Бечким миром, 14. октобра 1809. године, један део аустријских земаља у Хрватској и Истри припао је Наполеону. Из тих области организована је „Илирска провинција“, која је захватала и западне делове Војне крајине, укључујући шест граничарских пукова. — Владимир Белић, *Наполеон и наши граничари*, Гласник ИД 2, Нови Сад 1937, с. 237.

КАРАКТЕРИСТИКЕ ОДЕВАЊА ГРАНИЧАРА ОД 1809. ДО 1813. ГОДИНЕ

Француска управа у Војној крајини, за четири године свога трајања, амбициозним настојањима је успела да одевању наоружаног становништва наметне свој стил одевања.

Желећи да и спољним знацима обележе своју владавину, Французи су оденули Граничаре у своју униформу. Осим зелено обучених стрелаца, плава пешадијска граничарска униформа изгледа да је поникла у највишим врховима француске државе. Један од историчара Војне крајине упозорава да је 6. децембра 1811. године Наполеон наредио да Граничари, с обзиром на то што су добили ранг гардиста, треба да носе униформу француске гарде.⁵⁸ Судећи према тадашњој, а и садашњој гардијској униформи Француза, која, као уосталом у читавој Европи, једина уважава традиционалне обзире, Граничари су добили истога типа.⁵⁹

Већ се за чак у званичним текстовима изричито истиче да треба да буде „облика француског“.⁶⁰ И чакшире нису више онакве какве су Граничари носили дотада, него без украса око џепова, истоветне француским хаљецима ове врсте. Тамноплави фрак, тадашњег европског, за војску прилагођеног кроја, какав су носили Французи, налазимо и у Граничара.

Бројна грађа о изгледу француске војске почетком XIX столећа говори о томе да се, у целини узето, граничарска униформа под Французима може сматрати прилично верном копијом униформе Наполеонове војске⁶¹ (сл. 37).

Међутим, важно је нагласити да и поред подударности између француског и граничарског униформисања тога времена, француске војне власти, у својим наредбама, плаву боју граничарске униформе истичу као народну боју, на чему су инсистирали и аустријски реформатори војног одевања у Крајини.⁶² Ова важна чињеница, коју власти нису могле или нису хтеле да пренебрегну, без обзира на императивне потребе спровођења војних прописа, говоре у прилог не само извесне толеранције према традиционалним елементима одевања већ и њиховом даљем одржавању у званичној војној униформи, што је, свакако, имало и психолошког значаја за Граничаре.

На ову констатацију наводе нас и извесне фолклорне црте сачуване у хусарској униформи Граничара Наполеоновог доба. Хусарска униформа уопште, иначе је конзервативнија од пешадијске, јер поседује више локалних, народних одлика. Овом приликом подсећамо на црвени појас од гајтана, који је задржала и француска власт, а фиксирала смо га у граничарској одори такозваног нерегуларног кра-

⁵⁸ O. Teuber, *op. cit.*, с. 380.

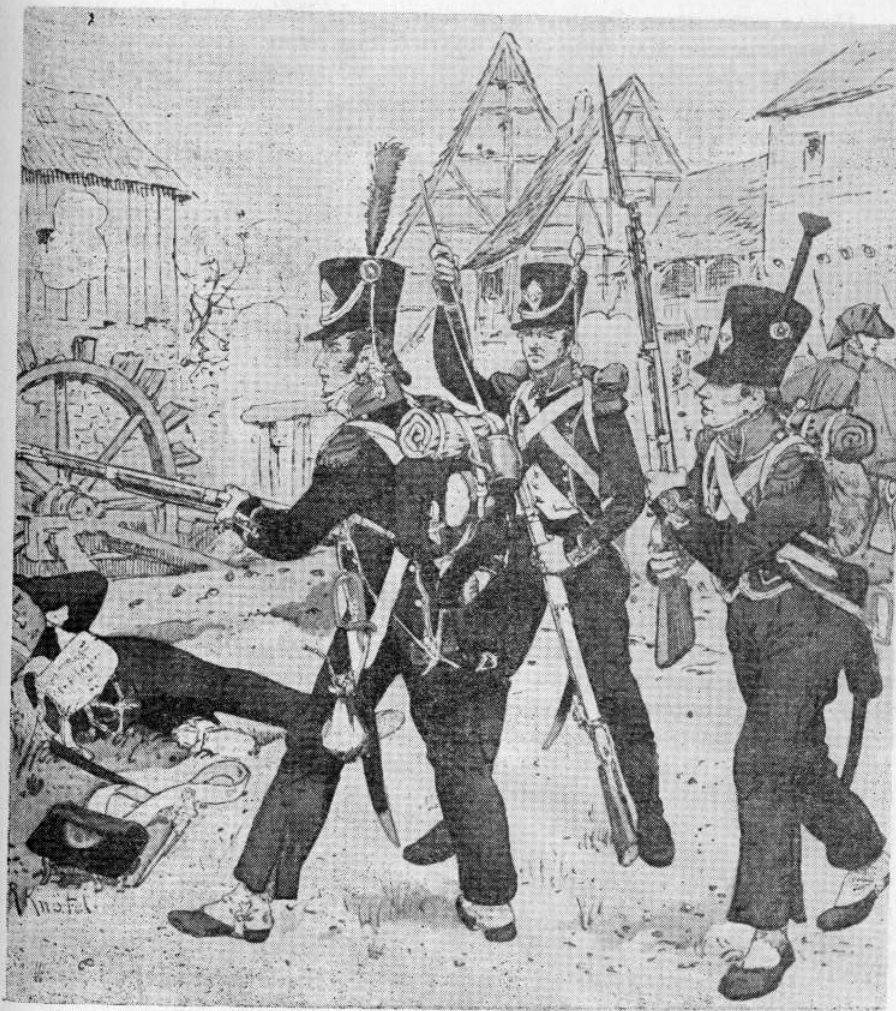
⁵⁹ Preben Kannik, *Uniformen in farben*, Berlin 1967, с. 120.

⁶⁰ В. Белић, *op. cit.*, с. 243.

⁶¹ Martin Lezius, *Das Ehrenkleid des Soldaten*, Berlin 1936, с. 273, 275; R. Knötel, *op. cit.*, Bd. IX, No. 11.

⁶² В. Белић, *op. cit.*, с. 243.

јишког периода, у првој половини XVIII столећа, када смо истакли да је, највероватније, преузет из ношње ширих граничарских маса.⁶³

Сл. 37 — Униформе ловаца француске пешадије, 1806. година (R. Knötel, *op. cit.*)

Значи, француско униформисање у Крајини, мада у погледу развика војне одеће представља корак напред, садржавало је у себи и елементе који су били старији од униформе, која их је асимиловала и још за извесно време у себи сачувала.

⁶³ Видети напомене бр. 92 — 95 (одељак: Војна крајина крајем XVII и у првој половини XVIII столећа).

ГРАНИЧАРСКА ВОЈНА ОДЕЋА ОД 1813. ГОДИНЕ ДО РАЗВОЈАЧЕЊА КРАЈИНЕ

После повлачења Француза са територије Војне крајине, 1813. године, граничарске јединице су се вратиле под аустријску заставу. Пре-станком француске управе нестало је и плаве униформе Граничара. Тако за Оточки пук Ф. Бах каже да је година 1813. „при срећном пре-груписавању регименти уведено раније аустријско униформисање од мрког сукна, са царско жутим ознакама и небо плаве угарске чакши-ре са сребрним бортнама“.⁶⁴

Са црним чаковом, мрком војничком блузом и плавим чакширама, Граничари су обављали своју „кордонску“ службу, а и ратовали у Ев-ропи током читавог XIX столећа, све до гашења крајишке установе 80-тих година XIX столећа.

Наредбе власти у вези са одевањем, које су уследиле током XIX столећа, нарочито оне из прве половине столећа, углавном се могу окарактерисати као допуне или елиминисање појединих детаља.

Прописи о војном одевању Граничара из 1828. и 1840. године, у ствари потврђују основно наређење из 1808. године, тј. мрко-плаву униформу са црним чаковом. Истовремено, нешто опширније опису-ју још два одевна елемента: логорску капу, називану *Lagermütze*, или *Furagier mütze*, од тамномрког штофа, једноставног, практичног кро-ја, и вратну мараму (*Halsflor*), израђену у облику траке, од црне ов-чје вуне.⁶⁵ У текстовима ове врсте може се наићи и на разлике у по-јединостима одевања граничарске „гарнизонске“ одеће и одеће Гра-ничара „кордониста“. У овом периоду јављају се и неке специјалистичке службе у граничарској војсци, са извесним одступањима у њиховој одећи и опреми, у односу на остале, што све указује на осавре-мењавање и разграновање војне граничарске организације.⁶⁶

Чини нам се да, почевши од 1840. године, у читавој наредној де-ценији Граничари нису мењали свој изглед. Спискови за снабдевање одевним деловима крајишке војске из 1832 — 1842. године такође по-мињу чак, мрку блузу, блузу од „цвилика“, вратну мараму, плаве чакшире и црно кожно ремење.⁶⁷ У таквој униформи су Граничари пошли и у рат 1848. године. То потврђује и комплет униформе грани-чарског војника из тих дана, који је изложен у Војноисторијском музеју у Бечу.⁶⁸

⁶⁴ F. Bach, op. cit., с. 184.

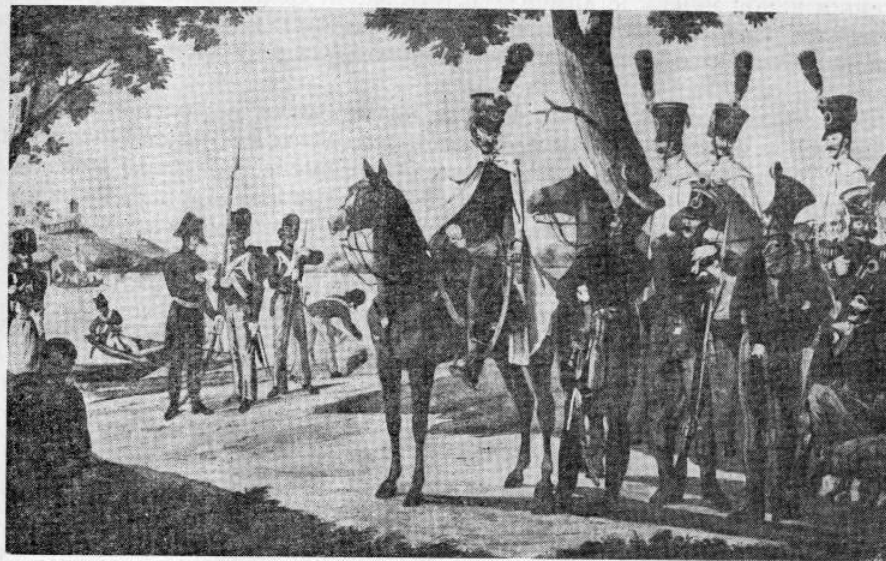
⁶⁵ KAW, *Vorschrift zur Adjustierung der Mannschaft vom Feldvebel und Wachtmeister abwärts der keiserl. königl. Armee*, 16 Julius 1828, E Nr. 2932; *Vorschrift zur Adjustierung der Mannschaft vom Feldvebel und Wachtmeister abwärts der keiserl. königl. Armee vom Jahre 1840*, 22 Mai 1840, Sign. B/VI, Nr. 5.

⁶⁶ Ibid.

⁶⁷ Ilirske narodne novine, V, br. 97, Zagreb, 8. prosinac 1838; VI, br. 35, 2. svibanj 1840; VIII, br. 17, 26. veljače 1842.

⁶⁸ HMW, *Gefreiter des Grenz Regiment, No. 10, Nach Vorschrift v. 1840* — 1849.

Ликовна грађа о Граничарима из прве половине XIX столећа та-кође нам указује на извесну статичност у развојку војног одевања на Крајини.

Сл. 38 — Униформе граничарске пешадије, коњице и Шајкашког батаљона, 20-те године XIX столећа (Stubenrauch, »Die österreichische Armee im Jahre 1820«, Збирка KAW)

Међу најраније нама познате представе о изгледу Граничара по-четком XIX столећа убраја се колорисана литографија Штубенрауха (Stubenrauch) из 1820. године, на којој су приказане, у склопу ком-позиције разних војничких типова, униформе граничарске пешадије, коњице и Шајкаша, и то у различитим војним чиновима. Представ-љена одећа углавном се ослања на наређење из 1808. године, по чему закључујемо да изузев утицаја четворогодишње управе Француза у западним областима Крајине, у том временском интервалу није било неких битних промена у одевању⁶⁹ (сл. 38).

Веома значајне ликовне прилоге о Граничарима из 30-тих година XIX столећа оставио је Јозеф Трентсенски (Joseph Trentsensky). У свом опсежном каталожном издању прегледа аустријске војске, XI свеску те публикације посветио је Граничарима. Одећу ових људи чи-не исти одевни комади које нам дочарава и претходни сликар, с том разликом што Трентсенски уочава и извесне мање типолошке допуне

⁶⁹ KAW, Stubenrauch, *Die österreichische Armee im Jahre 1820*, Sign. B 3 1/5, No. 162.

на покривачима главе, а и на украсима чакшира, које верно преноси у својим обојеним, литографисаним листовима.⁷⁰ У односу на Шајкаше, Трентсенски, осим плаве боје њихове униформе, доноси чакшире равних ногавица, без уобичајених украса око џепова. Његов шајкашки чакон мањих је димензија, што значи да је пратио савремени развитак граничарског војног одевања, који је, као што смо нагласили, тада био обележен мањим допунама (таб. VIII A, 1 — 6; B, 1 — 5).

Слободоумна стремљења народа непосредно уочи ратних година (1848/49) у одређеном смислу су се одразила и на армијске институције. То је довело и до значајне типске промене у одевању сталних граничарских јединица. Тако, већ 1848. године фелдмаршал Радецки за официре оточких Граничара потврђује примену *вафенрока* (*Waffenrock*).⁷¹ То је назив за нову војничку блузу коју су тада почели да носе и граничарски војници, а чија је појава истисла из употребе дотадашњи горњи војнички хаљетак типа фрака.

У Бродском пуку нова војничка блуза заведена је 1849. године, јер Л. Илић констатује: „Мјесто фраковах исте боје капуте добили су“.⁷²

Овај нови део граничарске униформе изменио је и систем разликовања појединих чинова. Они се одсада стављају на оковратнике, јаке, заменивши раније срмене траке на нарукављима. Тако су оточки Граничари на јаци свога „вафенрока“ добили: потпоручник — 1 звездицу, поручник — 2 звездице, капетан — 3 звездице, док су штабни официри стекли на крагни своје блузе златне или сребрне „бортне“ са звездицама, већ према чину који им је припадао.⁷³

Од 1850. до 1855. године извесне допуне на граничарској војној одећи убрајамо у последње важније коректуре (таб. IX, 1 — 15).

Године 1851. nestало је уских чакшира, које су током читавог претходног столећа у граничарској војној одећи трајале готово непромењене. Наместо њих уведене су панталоне, са равним ногавицама, без икаквих украса.⁷⁴ Ове нове облике граничарске униформе потврђује и пропис из 1855. године, по коме су њене основне делове отада чинили: вафенрок и панталоне.⁷⁵

Измењену војничку блузу и панталоне 1850. године усвојили су и Шајкаши, једино што се код њих и даље задржала плава боја.⁷⁶ Такав склоп шајкашке униформе можемо пратити све до 1870. године.⁷⁷

⁷⁰ Joseph Trentsensky, *Darstellung der K. K. oesterreichische Armee mit allen chargin, lith.*, Wien 1823, XI, No. 58 — 63.

⁷¹ F. Bach, *op. cit.*, c. 193.

⁷² L. Ilić Oriovčanin, *op. cit.*, c. 47.

⁷³ F. Bach, *op. cit.*, c. 83.

⁷⁴ L. Ilić Oriovčanin, *op. cit.*, c. 47.

⁷⁵ KAW, Adjustirungs Vorschrift für die Generale, Stabs- und Ober-Officiere feld = Heitlichkeit, das Militär = Gericht = Personale, die Feldärzte und sonstigen Parteien bei kaiserl. königl. Armee, Wien 1855.

⁷⁶ *Ibid.*

⁷⁷ Збирка Матице српске, А. Бук и Ђ, илустрације: *Шајкашки граничар 1852, Музичар и заставник 1854, Поручник Тителског граничарског пе-*

Нова хусарска одећа из 50-тих година XIX столећа задржала је исти број хаљетака, али су некима од њих, у односу на претходну одећу ових лаких крајишких коњаника, измењене боје. Делови ове униформе су следећи: чакон са кокардом, перјаницом и украсима од црвених гајтана; затим два горња дела одеће мрке боје, украшена такође црвеним гајтанима, од којих је један опточен крзном; црвени појас и уске, плаве чакшире, са црвеним украсима, допуњене црним чизмама.⁷⁸

У складу са развојем саме Крајине, средином XIX столећа дошло је до униформисања и људства управних служби, као и администрације.⁷⁹

КАРАКТЕРИСТИКЕ ГРАНИЧАРСКОГ ОДЕВАЊА У XIX СТОЛЕЋУ

Граничарско војно одевање у XIX столећу, у односу на претходних стотину година, било је нешто уједначеније и с обзиром на устаљене боје униформе, а и по мање бурним променама, које су, у ранијим периодима, Граничарима доносиле више узбуђења и тешкоћа у том погледу.

У смислу архитектонике одеће, савремена грађа указује да 1808. година најављује нове одевне облике, који се, у европским размерама, развијају почевши од последњих деценија XVIII столећа, и то у оквирима неокласицистичког стила у уметности. Претеривању барока и китњастим украсима рококоа, које смо могли да запазимо и на европском војном костиму XVIII столећа, „неокласицизам супротставља снагу, чистоту, равнотежу идеје класичности“. У таквим променама укуса, истиче Бина Пискел, „мења се и мода одевања“.⁸⁰ Идеје античке уметности, узете као узор у одевању новог грађанства, које је крајем XVIII столећа повело француску револуцију, обрађиване су на основу нових начела рационалности, сразмере, реда и озбиљности линије. Ти принципи су, од прве десетине XIX столећа, дошли до изражаја и у одевној слици европске војске, којој су припадали и Граничари као део аустријских војних снага.

Романтичарска схватања лепог — која су, у односу на нашу тему мање захватила одевање сталних јединица Крајине, а више помоћне, сержанске трупе, о којима ће касније бити посебно речи, својим револуционарним тежњама, средином XIX столећа — утичу на одбаци-

шадијског батаљона 1861, Шајкаш и граничар 1868, Поручник Тителског граничарског пешадијског батаљона 1870, репр. туш.

⁷⁸ R. Knötel, *op. cit.*, Bd. VII, No. 37.

⁷⁹ Од 60-тих година XIX столећа, униформисани су: председници општина, правни референти, официри који су из пензије враћени у активну службу и војни лекари. Униформе су носили и градски службеници, али са другачијим ознакама него војна лица. Чинови појединих категорија намештеника означавањем су сребрним везом на предњем делу крагне, што је био случај и са војним лекарима. — J. Hostinec, *op. cit.*, c. 127.

⁸⁰ Бина Пискел, *Општа историја уметности 3*, Београд 1969, c. 119.

вање озбиљних и доста крутих неокласицистичких форми у уметности одевања, чиме се утирао пут бржем пробијању упрошћеније и практичније војне одеће, која је, више него претходна униформа, одговарала реалним потребама развитка војске у XIX столећу. Као резултат таквих процеса, од 50-тих година XIX столећа, поједини хаљени европске униформе смањују своје димензије, добијајући све више у својој функционалности.

Кроз такав еволутивни пут прошла је и граничарска униформа у XIX столећу. Гломазни, црни граничарски чак, израђен од чврстог материјала, са почетка XIX столећа, од 40-тих година истога столећа постаје мањи, а самим тим и спретнији за ношење⁸¹ (сл. 39, 40). У исто време све више узима маха и једно ново покривало главе (*Lagermütze*), још лакше и приступачније од чакоа, за обављање логорске, војничке службе, које је у ствари, представљало претечу савремене походне војничке капе.⁸²

Измењен је и крој војничке блузе, *мундира*, која постаје комотнија, а назад краћа, јер је изгубила репове фрака, напред се спуштајући испод струка, са скутовима који су лежерно падали и преклапали се.⁸³

Зависно од овако измењене линије горњег хаљетка и чакшире су добиле другачији, тј. равни облик ногавица, претварајући се у „панталоне“.⁸⁴

Ни одећа хусарских ескадрона при пешадијским, граничарским јединицама XIX столећа не може се посматрати изоловано од општих тенденција извесног упрошћавања кроја и завођења мирнијих, неутралнијих боја. Поједностављивање хусарске одоре у Крајини огледа се у замењивању јарких боја мирнијим тоновима мрке боје, којима се, у то време, одликовала и униформа граничарских, пешадијских јединица.⁸⁵

Као и у претходним периодима развитка Крајине, и у XIX столећу је граничарска униформа уопште доживљавала своју метаморфозу у оквирима аустријског, ближе речено мађарског војног одевања.

Већ први став прописа о одећи Граничара из 1811. године почиње речима: „Граничарска пешадија абустирана је као мађарска инфантерија, са разликом да је боја блузе, место беле, тамно мрка, а каиш за сабљу, од капетана наниже, место бео код Граничара је црн“.⁸⁶ То је, 1819. године запазио и Чапловић, рекавши да „само кафе браон жакети униформе и црно лакирани каишеви сабље разликују граничаре од мађарских регименти“⁸⁷ (сл. 41, 42).

⁸¹ KAW, Stubenrauch, *Die österreichische Armee im Jahre 1820*, Sign. B 3 1/5, No. 162; J. Trentsensky, *Darstellung* XI, No. 58 — 63; J. Bermann, *National Gränz Infanterie*, lith. 1840, н. н.

⁸² KAW, *Vorschrift zur Adjustierung*, 1840.

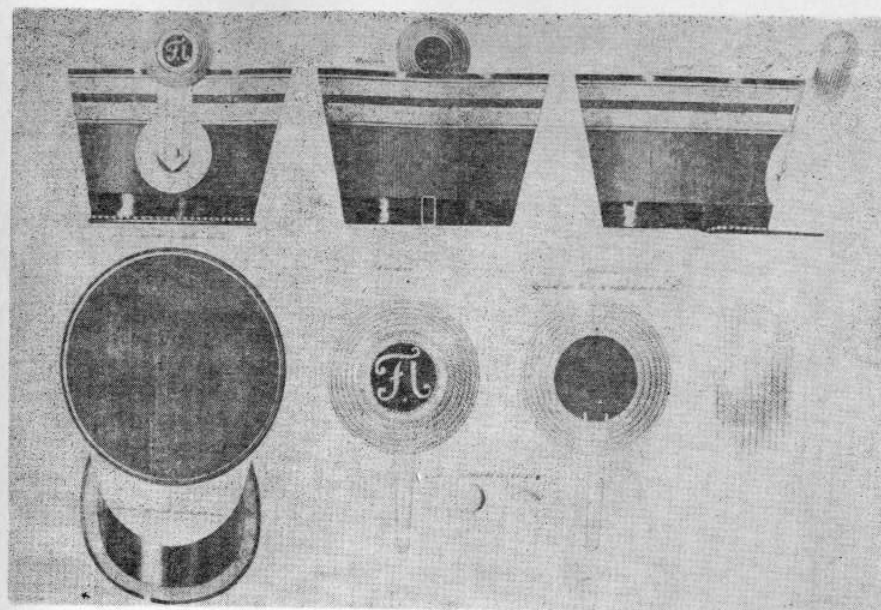
⁸³ KAW, *Verordnung*, 1808; *Adjustierungs — Vorschrift*, 1855.

⁸⁴ KAW, *Adjustierungs — Vorschrift*, 1855.

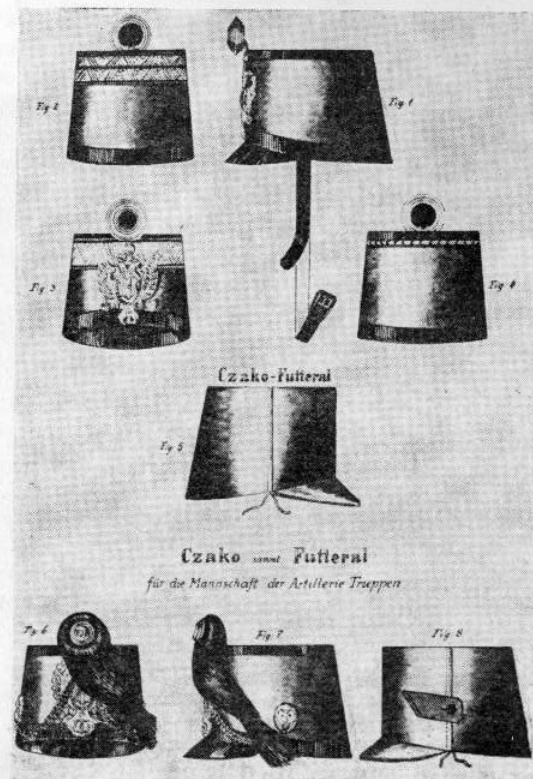
⁸⁵ Видети напомену 78.

⁸⁶ KAW, *Cirkular — Verordnung*, 1811.

⁸⁷ J. Csaplovics, *op. cit.* II, с. 309.

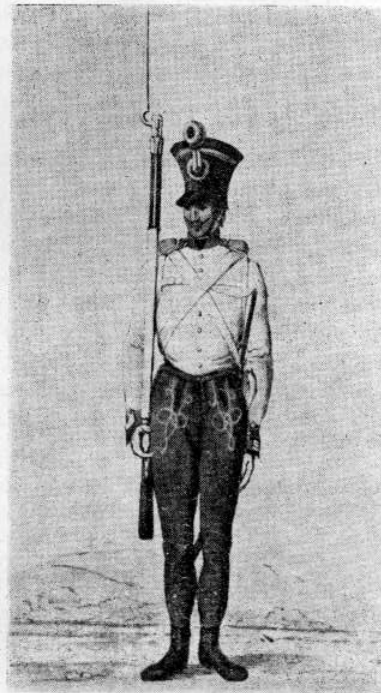

Сл. 39 — *Кана чак* аустријске војске и Граничара, 30-те године XIX столећа (Збирка KAW, *Adjustierung Vorschrift* 1837)

Сл. 40 — *Кана чак* аустријске војске и Граничара, 1862. година (Збирка KAW, *Adjustierung Vorschrift* 1862)

Сл. 41 — Униформа граничарског пешака, 20-те и 30-те године XIX столећа (G. Gerasch, »Das oesterreichische Heer 1809 — 1835«, Збирка Музеја града Новог Сада)

Сл. 42 — Униформа војника мађарске пешадије, 1823. година (J. Trentsensky, »Darstellung der K. K. oesterreichische Armee mit allen Chargen«, Wien 1823)

И остали савремени извори истичу та граничарско-мађарска подварања у војном одевању, које је Беч, с обзиром на своје политичке циљеве, и раније подржавао.⁸⁸

С друге стране, граничарско војно одевање у XIX столећу од особите је важности и по извесним везама са униформисањем српске војске тога времена. Ако је у XVIII столећу Војна крајина била једина област у нашим земљама у којој је домаће становништво имало активног учешћа у развиту, па и у креирању своје а истовремено и прве војне униформе у нас, за XIX столеће се то не може рећи, јер се у то време и у Србији развијала специфична војна униформа.⁸⁹

Хтели бисмо да истакнемо извесно прожимање на које нас упућују савремени извори о српској и граничарској униформи, посебно у XIX столећу.

Наиме, Народна војска у Србији, која се, по својој друштвено-етничкој структури није много разликовала од Граничара Војне крајине, добила је у другој половини XIX столећа мрку војничку блузу, такозвани гуњић, чији су корени истоветни са граничарским гуњцем, као и плаве чакшире; дакле, одећу, таквог карактера и склопа боја који су доминирали и у граничарској униформи тога времена.⁹⁰

Посебно је била занимљива капа, коју су српски „народни војници“ добили 1870. године. Судећи по пропису из те године, ово покривало главе, израђено од чоје или сукна, требало је да има облик „капе граничарске“, ⁹¹ касније познате као шајкача. С обзиром на намену и типске особине ове капе, помишљамо да се ради о блискости са малом текстилном капом Граничара, познатом под називом *хрватска капа* (*Croatenmütze*), која се од српске шајкаче разликовала само по начину ношења. Оба ова покривала главе у ствари се ослањају на лаке походне капе, тада коришћене и у другим европским војскама, у које спада и већ поменути *логорска капа* (*Lagermütze*)⁹² (сл. 43, 44).

На оваквим и сличним примерима може се потврдити већ позната чињеница о заједничком, српско-хрватском етничком пореклу становништва са обеју страна аустро-турске границе, које је, силом друштвено-политичких околности, вековима живело разједињено, у различитим културним сферама. До њиховог ближег додира у разним гра-

⁸⁸ O. Teuber, *op. cit.*, с. 355; KAW, *Verzeichnis der auf den zur Adjustirungs — Vorschrift gehörigen Tabellen dargestellten Gegenstände*, Grundbuch I, с. 283, Tab. 9, 1837.

⁸⁹ Овде не мислимо на становништво изван Војне крајине, које је, у саставу регуларне аустријске војске, носило аустријску, односно мађарску униформу.

⁹⁰ Desanka Nikolić, *Kako se oblačila Narodna vojska u Srbiji u XIX veku*, *Vesnik Vojnog muzeja* 17, Beograd 1971, с. 167; видети напомену 82.

⁹¹ Међусобне сличности и угледања у војном одевању између становника Војне крајине и Србије датирају из XVIII столећа, а можда и раније, а нарочито су се испољавали код такозваних „фрајкора“, српских добровољаца у аустријској војсци. — П. Васић, *Ношња народа Југославије кроз историју*, с. 130 — 132.

⁹² Видети стр. 136.

нама живота, па и одевања, као и истовременог већег отварања ка европској цивилизацији, могло је, у интензивнијој мери, да дође тек пошто је Османска Империја на Балкану узмицала пред слободарским тежњама XIX столећа, које су собом носиле идеје југословенства.

Сл. 43 — Граничарски војник са логорском капом (*Lagermütze*), средина XIX столећа (Збирка НМВ)

Сл. 44 — Граничарски војник са хрватском капом, средина XIX столећа (Збирка НМВ)

Ако граничарско војно одевање у XIX столећу посматрамо и са становишта очувања народносних црта у њему, могло би се рећи да оно, у том смислу, унеколико заостаје за граничарском одећом XVIII столећа, што је логична последица развитка читаве крајишке установе и њеног људства у XIX столећу.

Међутим, извесни трагови традиционалног одевања очували су се и у готово сасвим милитаризованој граничарској одећи. Подсећамо да се они крију у мркој боји војничке блузе, која, у том погледу, чини континуитет са народним гуњцем исте боје, из *домаће монтуре* XVIII столећа. Исто тако, не треба пренебрећи ни плаву боју, омиљену у народу још из времена сеоба, Тренкових пандура и прве, терезијанске, једнообразне, али шаролике одоре. О томе су, изгледа, знали и Французи, па су је, као „народну боју“, наменили Граничарима у време своје краткотрајне владавине у Крајини.⁹³ Још један доказ присуства

народних елемената у граничарској униформи XIX столећа огледа се у нешто ширим чакширама, које је законодавац, у свом тексту, озваничио као део обавезне војне одеће, додајући да су „даалматинског кроја“.⁹⁴

Мада се те везе са народном ношњом нису сасвим изгубиле до краја крајишке епохе, ипак у последњим њеним деценијама није било услова за даље напајање граничарске униформе са народних извора, јер је 50-тих година столећа њена израда отргнута са крајишког тла, које јој је, без обзира на прописе и војне диктате из Беча, до тада увек давало своје, домаће, специфично граничарско обележје.⁹⁵

На крају бисмо нешто рекли о месту граничарске војне униформе XIX столећа у песничком стваралаштву Крајине.

Као што у нашем фолклорном стваралаштву уопште гиздаво одео и оружје представљају честу инспирацију народном песнику, и граничарске песме обилују тим мотивима. Оно што је за нас посебно интересно јесте прилично тачно песниково уочавање променљивости граничарског одевања, па га није ни посматрао као статични оквир граничарских фигура, већ је управо помињао оне хаљетке који су се у време настајања песме и носили.

Највећи број података о деловима одеће испитивач ношње стиче из корачница. Ево једног таквог песниковог описа граничарског калпака из песме која се певала 1814. године.

„Гран-Граничари славног регимента
У по — у по ноћи мајке остављасмо,
Црни, црни калпак на главу мећасмо.
А за, а за калпак перје пауново,
А за, а за перје региментска борда,
Што је, што је нама регимента дала.“⁹⁶

Реално делују и стихови из друге граничарске песме, која се везује за ратне дане из 1848/49. године, јер је песник добро запазио да су у то време Граничари наместо калпака носили чакове.

„Кад су пошли на Талију равну,
Пометаше пушке на рамена,
Притегоше жуте телећаке,
Намакоше и на очи чаке.“⁹⁷

Таква каква је у стварности изгледала, граничарска униформа XIX столећа изражавала је не само начин одевања у Крајини већ и сву мукотрпност, али и славу војнокрајишког позива, са којим су се Граничари и рабали и умирали. Кроз неке стихове, у којима има речи и о појединим граничарским хаљецима, истовремено су испољене све противуречности граничарског живота. Тако, док се у неким песмама

⁹⁴ F. Vaniček, *Specialgeschichte der Militärgrenze* III, с. 293.

⁹⁵ R. Bičanić, *op. cit.*, с. 146.

⁹⁶ Franjo Kuhač, *Južnoslovenske narodne popevke* IV, Zagreb VIII. год. 1881, 1552.

⁹⁷ Миодраг Матицки, *Српскохрватска граничарска епика*, Београд 1974, с. 202.

⁹³ В. Белић, *op. cit.*, с. 243.

говори о одећи и опреми са више ведрине, у којима се истиче складан и јуначки изглед њихових носилаца, друге, нарочито такозване ругалице, певају сву тежину сталног војевања и испраћаја „у бој без повратка“. У њима је чешћи очај него радост, а најчешћа је резигнираност према бесмислености ратовања. Да би дочарао таква психичка расположења, песник је често користио поједине делове опреме и оружја, који су ратнику замењивали све оно што је, пошавши у рат, морао да остави код куће.

Тако у песми *Граничари чули кукавицу*, која песнички парафразира граничарско војевање 1813. године, кукавица објављује ратну поруку и „то усред зиме, кад јој време није“:

„Граничари мећте пушке на се,
Пушке су вам вјерне љубе ваше,
Телећаи шкриње и ормани“.⁹⁸

Но, мада се у Граничару, док год је носио униформу, није угасио пламен борбености и жеље за праведном осветом и над Турцима и над Аустријом, „тамницом проклетом“, како ју је у једној песми окарактерисао народни песник, он је, изнад свега, био и остао војник, јер је његов живот столећима био усмераваан у том правцу. Шта му је значила униформа, која је представљала најизразитије знамење тог и таквог живота и опстанка на граничној ветрометини, нека нам кажу ови стихови једног анонимног песника XIX столећа, који описује повратак Граничара у родни крај после рата 1848/49. године:

„Мило што му је, мач му покла љути,
Плаам му кућу њиве обали пета,
Ал' без јаука премда све то ћути,
Он свог малог гледа пораз света.

Јер поносно с припосте одише,
Два му знака ко камење драго,
Сјају у тузи весеље највеће,
У невољи најмилије благо.

Пак и опет нек' му глас затруби,
Цесар своје позива јунаке,
Пак му врати све штогод изгуби,
Све ће дати пак пушку у шаке“.⁹⁹

⁹⁸ Stanko Opačić Čanica, *Narodne pesme Korduna*, Zagreb 1971, с. 58.

⁹⁹ Grafička zbirka JAZU, J. Wolf, lith. 1314; аутор текста непознат, *Povratak Graničara*.

ОДЕВАЊЕ ПОМОЋНИХ ГРАНИЧАРСКИХ ЈЕДИНИЦА У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛЕЋА И У XIX СТОЛЕЋУ

ОСВРТ НА РАЗВИТАК ПОМОЋНИХ ЈЕДИНИЦА КРАЈИНЕ

Постојање помоћних граничарских јединица, које су по потреби сакупљане међу становништвом, објашњавамо настојањима крајишких власти да се војном службом обухвати готово сав мушки живаљ Крајине. За разлику од сталне гарнизонске крајишке војске, чије је људство било подвргнуто строгим прописима касарнског живота, сталним војничким вежбањима и редовном опремању, повремене јединице нису потпадале под такве законе.

По свом основном карактеру и намени, помоћне граничарске трупе су наставак пандурских чета са почетка XVIII столећа.¹ Служба им је била вишеструка: почевши од одржавања реда у појединим крајишким општинама, до чувања утврђених места у случајевима када је стална граничарска војска одлазила на бојиште. Мада су се као чувари Границе и јавне безбедности претежно задржавали у својој крају, дешавало се да учествују и у већим ратним походима.²

Међу помоћним граничарским јединицама највећу популарност стекли су Сержани.³ Њихово име и редарске дужности помињу се већ у крајишком закону из 1754. године, да би, око стотину година касније, према Вуковим речима, и даље служили као чувари „сүхе

¹ Пре потпуног уређења Славонске крајине, власт је у XVIII столећу, да би доскочила хајдучији, организовала у Посавини јединице хајдука — Сержана. За харамбаше су изабрали највиђеније људе у селима, од којих је сваки имао двадесет до тридесет поузданих људи, пешака и коњаника. Када би похватили кривце, ови Сержани су се враћали свакодневном послу. — M. Martinović, *Povjesne crtice o školstvu Brodske pukovnije*, 1912, с. 7.

² Такав случај је био, на пример, са Оточанима и Личанима, који су 1788/89. године ратовали против Турака као припадници „Земаљске милиције“. — F. Bach, *op. cit.*, с. 78; R. Horvat, *op. cit.*, с. 54.

³ Израз „Сержан“ потиче од латинске речи *servicius* — онај који служи, а директно се повезује са француским изразом *sergent*, који је у Француској означавао официра правосуђа, са задатком да саопштава судске пресуде, позива на суд, секвестру или затвара оне против којих је покренут поступак. У новије време *sergent* је био подофицир у пешадији. — *Nouveau Larousse Universel*, II, Paris 1949, s. v. *Sergent*.

меће“, мотрећи „да из Турске не би амо прелазили и зло чинили хај-дуци и други рђави људи“.⁴

Њихове способности је, почетком XIX столећа, настојала да искористи француска управа, за време Наполеонове Илирије, која је обухватала и један део Крајине. У то време су Срежани чинили једину нерегуларну војску, која је служила без плате и за то била изузета од дажбина. Наречење од 17. марта 1810. године предвиђало је да се Срежани укључе „у сталне далматинске трупе, састављене од окупираних провинција и од свих Далматинаца који су марљиви, од 20. до 30. година старости“.⁵ Људство је подељено на чете и мање јединице (*escouade*), које су се окупљале само у случају напада непријатеља, што значи да су, и поред оваквих организационих мера, држале повремене карактер.⁶

Одласком Француза из Војне крајине 1813. године, установа Срежана не само да није замрла него се и оснажила. Своју опасну и тешку дужност Срежани су, уз сталне граничарске јединице, обављали све до укидања Крајине, 80-тих година XIX столећа. У међувремену су се, својом борбеношћу и снажљивошћу, посебно истицали у ратним годинама 1848. и 1849.⁷

При обављању поверених дужности, Срежани су углавном одлазили на терене које сталне граничарске страже нису увек могле да савладају. Један историчар Војне крајине за ове срчане људе каже да су вршили такозвану „летећу службу“, крстарећи између граничних постаја, уз стражарења и дању и ноћу. Зато је „сваки Срежанин морао добро да познаје крај, подвале разбојника и шверцера, а исто тако морао је да буде добро опремљен и изврстан стрелац“.⁸ Уз речи овога писца додали бисмо да су Срежани поседовали све те особине, јер су очеви своје синове Крајишнике вековима васпитавали у ратничком духу. Та традиција, која се у овим крајевима неговала и преносила на поколења, учинила је Срежане „елитним граничарским војницима“. Као добре војнике, власти су их ослободиле појединих такси, а и неких државних и општинских радова.⁹

Ни у погледу војне организације Срежани нису у потпуности били поистовећени са сталним трупам Крајине. Стога се у терминологији њихове хијерархије, уз изразе: „гефрејтер“, „корпорал“ или „фелдвебел“, преузете из редовне војске, може наћи и на турске чинове: „обербаша“ и „харамбаша“, што свакако указује на некадашње везе са старим завичајем, са друге стране Границе. Није искључено да су их ови људи пренели из своје раније крајишке службе на турској граници.

⁴ Вук Ст. Карацић, *Српски рјечник*, Београд 1935, s. v. Срежанин, *срезанер*, *militis genus*.

⁵ Р. Ворре, *op. cit.*, с. 14, 234.

⁶ *Ibid.*, с. 236.

⁷ О. Теубер, *op. cit.*, с. 386.

⁸ *Ibid.*, с. 385.

⁹ *Ibid.*, с. 386.

¹⁰ *Ibid.*, с. 385.

ИЗВОРИ ЗА СНАБДЕВАЊЕ ОДЕБОМ И ОРУЖЈЕМ

Помоћне граничарске јединице, не потпадајући под истоветне војне прописе опремања и униформисања са гарнизонском крајишском војском, обављале су службу у својој локалној народној ношњи. То се односило на целу Крајину. Као што су, на пример, Сремци, окупљени у помоћне трупе, вежбали и чували утврбена места у својим оделима, добивши за дане службе само бесплатну храну, тако су и Оточани, а и Личани, у рату с Турцима 1788/89. године, баш по својој ношњи, прозвани „дрнохаљцима“.¹¹

И о Срежанима се зна да су, 50-тих година XIX столећа, позивани у војску као и остали Граничари, али да нису „од ерара примили ни одело, ни опрему већ једино потребну муницију“.¹² Међутим, они су, ипак у том смислу, били у повољнијем положају од осталих, јер су граничарске куће за сваког свог мобилисаног Срежана добијале обештећење („паушал“) у већем новчаном износу од оног који је припадао осталим полазницима помоћне граничарске војске. Овим другима се, за разлику од Срежана, исплаћивала накнада за хабање одеће само у време маневара, када су и окупљани, и то у паушалном износу од две круне по глави, док су Срежани новчану надокнаду за одећу примали сваке године. Наречењем од 1860. године тај годишњи паушал износио је двадесет шест круна по глави.¹³

Ова новчана средства нису могла у потпуности да задовоље све жеље и потребе граничарског људства у ратним припремама, па су претежно искоришћавана за набавку оружја, које је одувек било скупље од одеће. Услед тога су већи део трошкова сносиле саме крајишке куће, улажући у сировинама, а изнад свега, радом Граничарки, уз преслицу, иглу и разбој. То потврђује и Демијан (*Demian*), хроничар Крајине из првих година XIX столећа, забележивши да се основни материјал за одећу становништва састоји од „вуне, лана и конопље, које жене саме обрађују да би добиле сукно и платно“, неопходни за одевање њихових синова, браће и мужева.¹⁴

О значају домаће радиности у Крајини за сталне јединице већ смо раније говорили. На овом месту бисмо само нагласили да је утолико више дошла до изражаја у припремању хаљетака за помоћно, граничарско људство, чије се одевање, неспутано строгим војним правилима, развијало знатно слободније и под другим законима него војна одора.

¹¹ К. Петровић, *Карловци и карловачко становништво*, с. 308; F. Bach, *op. cit.*, с. 78; R. Horvat, *op. cit.*, с. 54.

¹² J. Hostinec, *op. cit.*, с. 238.

¹³ Средином XIX столећа власт је одредила да када сви регуларни батаљони „измарширају у рат“, обавеза чувања Границе прелази на граничарско становништво, које подлеже војној организацији и које је способно за војску“. — Hostinec, *op. cit.*, с. 48, 250, 254.

¹⁴ J. A. Demian, *Statistische Beschreibung der Militär Gränze*, I, Wien 1806, с. 58.

НОШЊА КАО СЛУЖБЕНА ОДЕЋА ПОМОЋНИХ
ГРАНИЧАРСКИХ ЈЕДИНИЦА

О одевању наоружаног граничарског становништва, које је улазило у састав помоћних трупа Крајине, остао је богати фонд ликовних дела и хроничарских записа, чији су аутори, пером или кичицом, овековечили богатство одевних облика и народне маште, изражене кроз боју, орнамент и ткање на ношњама ових људи, исто толико поносних на своје јунаштво колико и на лепо одело и оружје.

У старије помене о народном граничарском одевању, колико је нама сада познато, спада илустрација *Морлак из аустријске Далмације* једног анонимног аутора, датирана у 1795. годину. На том војнику, наоружаном пушком, пиштољима и копљем, приказана је нешто дубља *црвенкапа*, украшена црним везом. Преко беле кошуље, са широким рукавима, овај Морлак носи црвени прслук који се закопчава на два реда дугмади, између којих су проткани украсни гајтани у цик-цак правцу. Чакшире су му сасвим уске, док му обућу чине плетке ципеле, са нешто повијеним врхом.¹⁵

Хаљетке овога Морлака налазимо, нешто касније, међу Граничарима, под којима су савременици подразумевали „Ускоке“, „Илире“ и „Личане“.

Илири

У првој десетини XIX столећа Илире је описао Демијан. Они су такође носили црвену капу, а знатно ређе шешир („клобук“). И њихова кошуља је била широких рукава и везена, а на грудима дубље отворена. Прслук, украшен дугмадима и гајтанима, као једини горњи хаљетак, каже Демијан, био је израђен „према мађарском начину“. Чакшире су, као и према претходном извору, биле уске, најчешће од белог сукна. Опанци, које хроничар детаљно описује, израђивани су из једног комада. Појас се, као и у Морлака из Далмације, састојао од међусобно спојених црвених гајтана, а служио је да придржава један или три пиштоља и два ножа.¹⁶

Ускоци

Судећи по Хицингеру, још једном познаваоцу Крајине, ношња ових Граничара припадала је истом кругу облачења. И њу су чинили: црвена капа, *мађарски прслучић*, кошуља, богато извежена, уске, бе-

¹⁵ Приватна збирка Колет Јанковић, Београд, *Bewohner von Montenegro, Albanien und Dalmatien in ihren National kleidung, Trachten*, Bertruch Verlag, Weimar 1795, fig. 6, *Ein Morlacke*.

¹⁶ Говорећи о опанцима, Демијан између осталог каже: ... тзв. опанци раде се од једног комада нештављене говеће коже и причвршћују каишевима око ноге. — J. A. Demian, *Statistische Darstellung des Königreich Ungarns*, II, Wien 1806, c. 79.

ле сукнене чакшире и опанци. Међутим, према Хицингеру, ови људи су носили и горњи капутић од мрког сукна, а по потреби и црвену кабаницу.¹⁷ Тако обученог Ускока видео је и Хаке (Nasquet), додајући назив поменутом зимском капутићу *хаља* (Halya).¹⁸

Личани

О ношњи личких Граничара оставили су грађу Хаке и Хицингер. Обојица напомињу да је Личанин најрадије носио црвену капу, а једино за време ратне службе, пише Хаке, на главу је стављао врсту шешира.¹⁹ Хицингеру, пак, није промакло да су харамбаше волеле да носе и зелену капу са перјаницом.²⁰ Оба аутора тврде да се кошуља, богато украшена везом, није закопчавала под грлом, већ да је на грудима била више разрезана.²¹ Личке чакшире, које Хаке назива *достегници*, Хицингер нешто ближе објашњава, као тесно припијене уз ногу и „на мађарски начин украшене“. ²² Оба аутора су запазила да, преко црвеног или зеленог прслуга „угарске врсте“, Личанин често носи и горње хаљетке; према Хакеу, то су црвена кабаница са капуљачом и врста кратког капутића (Rock), док Хицингер, уз црвену кабаницу, помиње и црвени капутић, чији назив не доноси.²³ Ношњу личких Граничара обавезно је допуњавало оружје. Хицингер истиче да је овај народ обичавао да носи украсе од сребрних алки и дугмади, који су, постављени на капутићу или прслугу, „звонили при ходу“²⁴ (сл. 45).

Ношња Срба из личког пука 1842. године, мада се ослања на већину до сада описаних хаљетака у Личана, истовремено указује и на извесна одступања. Четрдесетих година XIX столећа Личанин је још увек носио црвену капу, али, према овом извору, „омотану шареним шалом“, слично турбану Турака. Не ради се више ни о истом типу кошуље, већ о једној варијанти европске или војничке кошуље, која је имала оборени оковратник („крагна“), а закопчавала се под грлом. Прслук, „бечерма од скерлета“, имао је црне свилене гајтане и метална дугмета, као и горњи хаљетак са рукавима, који раније нисмо запазили. Уместо појаса од гајтана, овај Личанин носи кожни појас са листовима, типа бенсилаха. Једино су чакшире *бровенеке*, од пла-

¹⁷ C. B. Hietzinger, *op. cit.*, I, c. 223.

¹⁸ B. Nasquet, *Abbildung und Beschreibung der Südwest und östlichen Wenden, Illyren und Slaven*, Leipzig 1801, c. 157.

¹⁹ C. B. Hietzinger, *op. cit.*, I, c. 222; B. Nasquet, *op. cit.*, c. 176.

²⁰ C. B. Hietzinger, *op. cit.*, I, c. 222.

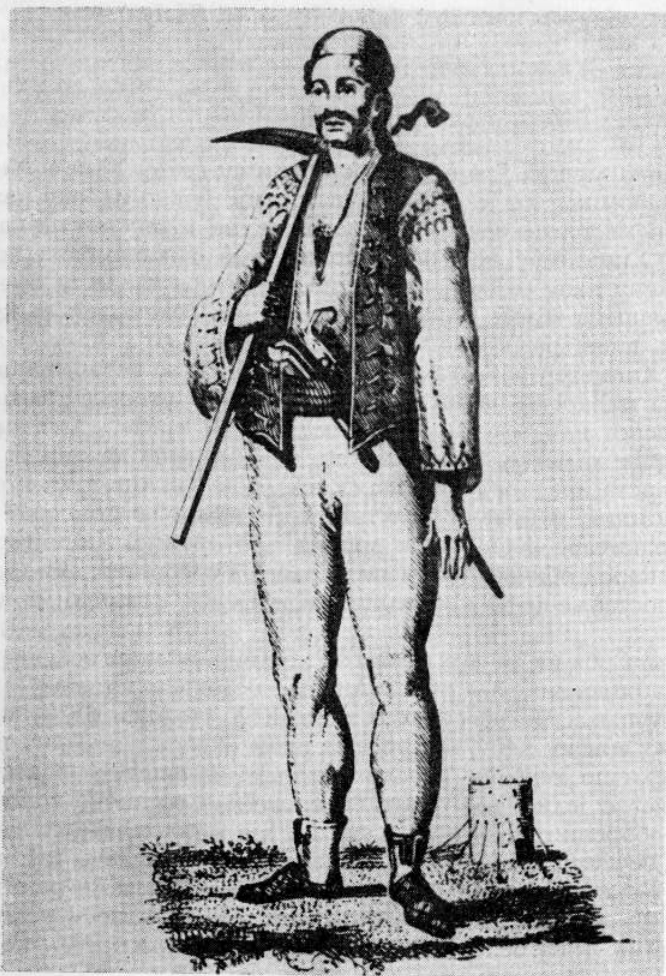
²¹ C. B. Hietzinger, *op. cit.*, I, c. 222; B. Nasquet, *op. cit.*, c. 176.

²² *Ibid.*

²³ *Ibid.*

²⁴ C. B. Hietzinger, *op. cit.*, I, c. 222.

вог сукна, остале кројем исте као претходне, али су биле допуњене украсним гајтанима око разреза за цепове.²⁵

Сл. 45 — Ношња Личанина, крај XVIII столећа (В. Haquet, «Abbildung und Beschreibung der Südwest und östlichen Wenden», Illyren und Slaven, Leipzig 1801)

Хрвати

Ношња хрватског граничарског становништва, које је живело у низинама, према Демијану, разликовала се од претходне групе хаљ-

²⁵ Никола Боровић, *Ношња, Лика, српска компанија личке регименте*, Пештанско-бүдимски скоротеча, 31, год. I, Бүдимпешта 1842, с. 189.

така. Они су носили *клобук* (шешир) или високу крзнену капу. Кошуља им је прелазила преко гаћа или чакшира, израбених од белог или плавог сукна. Прслук, и плави капутић преко њега били су украшени на исти начин — дугмадима и гајтанима. Као горњи део ношње служила им је врста „хаљине мрке боје“. На ногама су, уз чарапе, носили и обојке, а од обуће опанке или чизме.²⁶

У многим сценама из логорског живота пред Бечом 1848. године, које су ратни сликари пластично приказали, не изоставивши ни најмањи детаљ са ношње и опреме војника, Хрвати се издвајају по шеширима ширег заравњеног обода, затим по платненој одећи, која се састојала од кошуље и гаћа, на које нам је указивао и Демијан, или, пак, по тамнијем капутићу и таквим истим чакширама, ускога кроја (сл. 51, 52). У народној песми *Бан Јелачић*, у којој се говори о окупљању народне војске за рат, на једном месту се каже:

„Бане диже старо и нејако,
У шкрљаку, у црној хаљини“.²⁷

У исто то време Хрвати су, судећи по савременим илустрацијама, носили и беле горње сукнене хаљетке, са високом јаком и украсима у виду војних ознака.²⁸

Банаћани

У основне делове ношње граничарског становништва у Банату, почетком XIX столећа, убрајали су се: платнена кошуља и гаће, а од покривала главе — округли филцани шешир. За хладније време користили су, пише Хицингер, *гуњац*, мрки капутић од домаћег сукна, који је био украшен „егализиrom регименте“.²⁹ Слично одевеног Банаћанина дочарао је и сликар Јашке (F. Jaschke), али његови Банаћани, које је приказао у зимској одећи, носе уске беле чакшире, уз обојке и опанке, а као горњи хаљетак — врсту кожуха, са богатим апликацијама од коже.³⁰

Славонци

Славонски се Граничар, према Хицингеру, скоро уопште није разликовао од Банаћанина. И његова летња ношња сводила се на платнену кошуљу и гаће, док је на глави имао шешир, а на ногама — опанке. Зимом је, пак, носио плаве или беле чакшире, уз обавезни мр-

²⁶ J. A. Demian, *Statistische Darstellung*, с. 80.

²⁷ М. Матицки, *op. cit.*, с. 168.

²⁸ Граfiчка збирка JAZU, Zagreb, C. Goebel, *Prizor iz hrvatskog logora pred Bečom 1848*, колорисана литографија, инв. бр. 1084; *Objed Hrvata u logoru*, колорисана литографија, инв. бр. 1078; *Narodno veselje u logoru*, колорисана литографија, инв. бр. 1077.

²⁹ C. B. Hietzinger, *op. cit.*, с. 224.

³⁰ Umjetnička zbirka Povjesnog muzeja SR Hrvatske, Zagreb, F. Jaschke, *Männer aus der Gränze im Banat*, b. b.

ки гуњац.³¹ Тако одевеног Славонца приказао је и Јашке. И његови Славонци насликани су са кошуљама и гаћама, шеширима, који су имали више округло теме и са гуњцем, дугим до половине бутина и богато украшеним по ивицама. На ногама су носили опанке и обојке, које је Јашке нарочито запазио, преневши на своје илустрације њихове богате пругасте украсе.³²

Сережани

Ношњу Срежана посматрамо посебно. Према нашим подацима, она, по свом основном карактеру, припада региону личког народног одевања, али је срезанским службовањем њених носилаца унеколико измењена, мада мање у садржајном смислу, а више у погледу спољног изражавања. Међутим, она је ипак добила неке црте које су карактерисале начин облачења само ових крајишких бораца. Ношња Срежана заслужује посебну пажњу и по томе што се у њеном обликовању осећа и извесно мешање власти.

У оскудну ликовну грађу о Срезанима из XVIII столећа убраја се један прилог из 1793. године, на коме је овај Граничар приказан у ношњи црвено-зеленог колорита, са богато украшеним прслуком, кабаницом и капом врећастог облика, са продуженим теменим делом.³³

С почетка XIX столећа поседујемо два Јашкеова цртежа двојице срезанских харамбаша. Покривала главе су им идентична, јер се у оба случаја ради о врећастој капи са продуженим теменом, која је омотана пругастим шалом. На једном се види кошуља, која прелази преко нешто убраних платнених гаћа, затим краћи доњи хаљетак, напред богато украшен металним плочицама (токе), кожни појас за оружје и једноставни, мрки сукнени гуњ; други, пак, преко доњег хаљетка са токама има већи капут, који, по типу, такође припада гуњу, али је по ивицама опточен светлијом материјом, а напред украшен металним колудовима. Обојица имају исту обућу, тј. извезене чарапе и опанке са кожним каишевима, али док је један само у платненим гаћама, други има сукнене чакшире које су изнад колена биле мало проширене³⁴ (сл. 46).

Ношњи ових срезанских старешина не бисмо могли прецизно да одредимо етничко или регионално распрострањење. Али, по металним украсима и оружју, очигледно је да одражава виши друштвени положај својих носилаца, одевених у хаљетке имућнијих балканских планинаца. Озбиљнији почеци деловања власти на одевање Срежана, колико нам је сада познато, датирају из времена француске

управе у Крајини. Наредба о уређењу срезанских јединица из 1810. године обухватила је и одећу ових врских војника, на које се, умногоме, рачунало при обезбеђењу новонасталих илирских провинција.

Сл. 46 — Ношња срезанског старешине, почетак XIX столећа (F. Jaschke, »Viceharambaša Serežana«, Umjetnička zbirka Povjesnog muzeja, Zagreb)

³¹ C. B. Hietzinger, *op. cit.*, I, c. 225 — 226.
³² Umjetnička zbirka Povjesnog muzeja SR Hrvatske, Zagreb, F. Jaschke, *Männer aus der Gränze in Slavonien*, b. b.

³³ H. Bleckwenn, *Uniformen und Ausrüstung*, c. 168.

³⁴ Umjetnička zbirka Povjesnog muzeja SR Hrvatske, Zagreb, F. Jaschke, *David Nuzda harambaša serežana*, b. b.; *Tanasije Borojević vice harambaša*, b. b.

Та нова срезанска одећа требало је да се састоји од црвеног турбана, црвене доламе са сребрним ширитима, оивичене овчјом кожом, исте боје прслука, плавих чакшира и опанака. Као горњи огртачи одређене су кабанице, и то за обичне војнике беле, а за подо-

фицире — црвене. Од оружја, обични Сержани добили су лушке, пиштоље и јатаган, а официри — сабљу и пиштољ.³⁵

Нисмо сасвим сигурни у којој мери су Сержани прихватили ову одећу, али нам изгледа да је одласком Француза нестала готово без трага.³⁶ Разлоге би требало потражити, између осталог, и у чињеници што није било довољно времена да се у народу устали, а и што није у потпуности одговарала традицији одевања у крајевима из којих су Сержани регрутовани.

Поменућемо још један, можда значајнији покушај власти, овом приликом аустријских, да се одевање сержанских јединица законским путем унеколико каналише.

Литографије М. Трентсенског (M. Trentsensky) уверавају нас да су, по овим другим настојањима, домаћи, народни хаљаци ушли у обавезну примену, како за сержанске пешаке, тако и за коњанике. *Сержанин у новом аустирунгу* требало је да има на глави врећасту капу или шубару, за летњу сезону платнену кошуљу и гаће, а као горњи хаљетак — капутић, истоветан гуњцу, са уздигнутом јаком и обојеним војним ознакама. За хладније време, осим гуњца, предвиђене су уске беле чакшире, или тамне, широке чакшире, које су допирале до колена. Као обућа, задржани су опанци. Горњи огртач, обавезна кабаница, такође се није разликовао од народног хаљетка ове врсте, а поседовао је капуљачу која се закопчавала под грлом³⁷ (сл. 47).

О овако одевеним Сержанима постоје бројни илустративни докази, захваљујући ратним сликарима, у чијим се делима из 1848. и 1849. године посебно истиче приврженост Сержана својој китњастој одећи, коју су носили на себи својствен начин.

На Гебеловим (Goebel) литографијама, већ на први поглед, сержанске јединице се издвајају од осталог граничарског људства, пре свега по њиховој врећастој капи од црвеног сукна, богато украшеној обојеним гајтанима, коју су носили или мало искошено, са крајем који је падао улево или у десно, или, пак, право, мало забачено ка потиљку, при чему је завршетак са ресама допирао до испод рамена³⁸ (сл. 48).

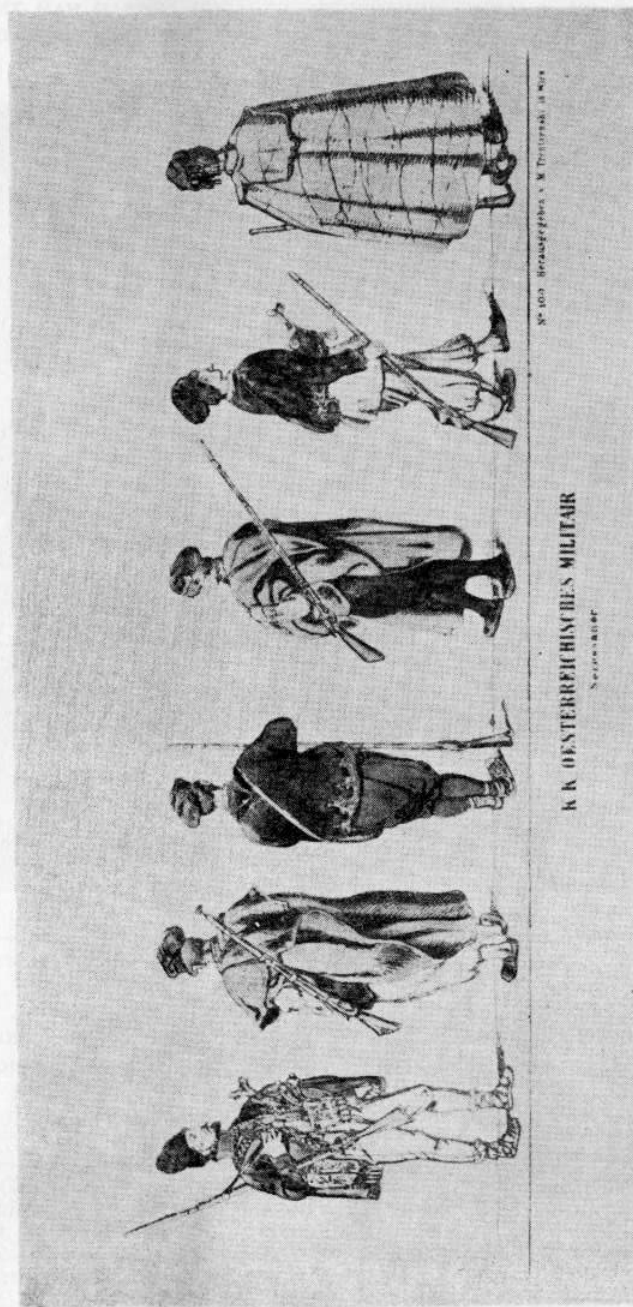
Ови сликари, међу којима, осим Гебела, треба поменути Бахмана (B. Bachmann), Замписа (N. Zampis), Хајкеа (J. Heicke) и друге, приказујући у својим радовима читаву галерију типова, омогућавају да се уверимо у примену беле платнене одеће, са кошуљом — која је код шаке била стегнута, а под грлом закопчана, и гаћама — које су

³⁵ Р. Ворре, *op. cit.*, с. 235 — 236.

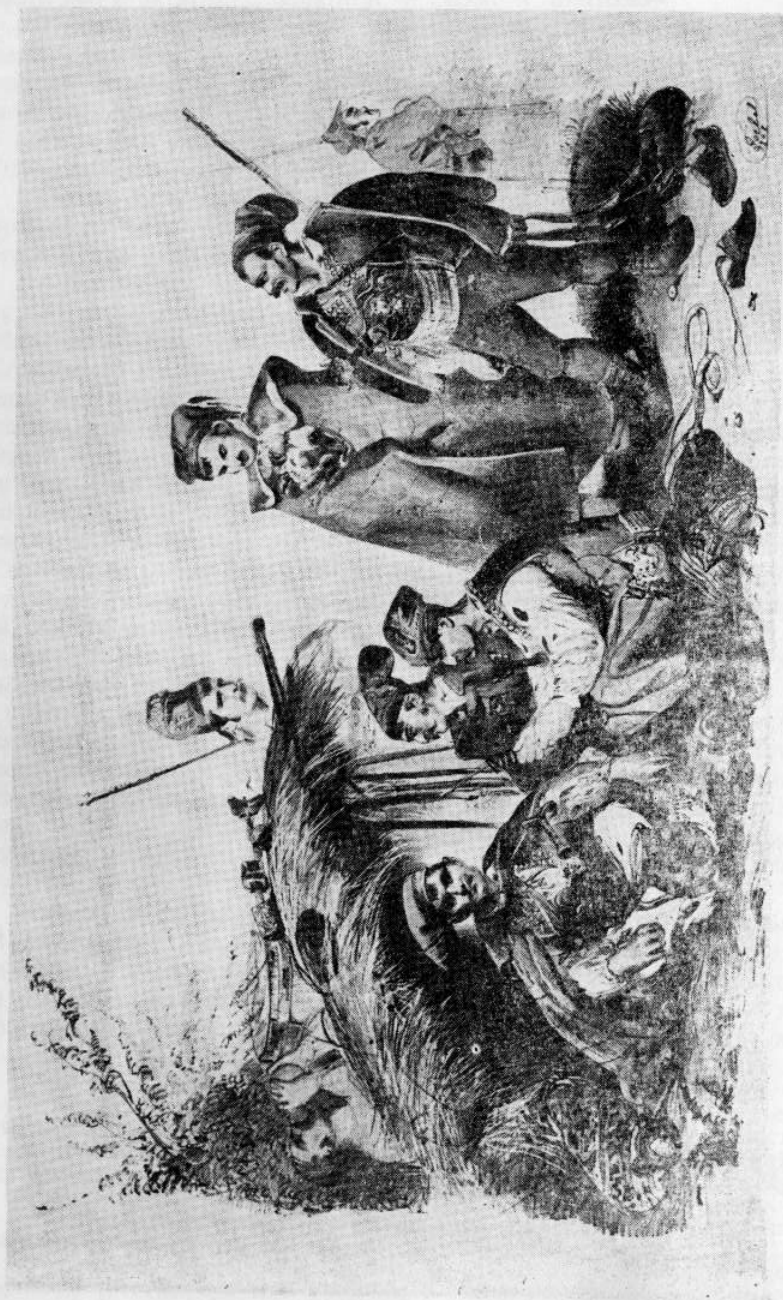
³⁶ На једном месту Хинцингер нас у своме приказу Војне крајине обавештава о црвеном капутићу у Личану. С обзиром на то што недостаје детаљнији опис овога хаљетка, нисмо сасвим сигурни да ли се ту крију извесни елементи сержанске одеће из времена француске управе у Крајини. — С. В. Ниезингер, *op. cit.*, I, с. 222.

³⁷ Граfiчка збирка ДАН, *Serežanin u novom ađustirungu*, колорисана литографија, инв. бр. 1214.

³⁸ Граfiчка збирка ЈАЗУ, Загреб, С. Goebel, *Serežanin u logoru*, колорисана литографија, инв. бр. 1081; *Narodno veselje u logoru*, колорисана литографија, инв. бр. 1077; *Serežanin*, колорисана литографија, инв. бр. 1076.

Сл. 47 — Озваницена ношња сержана, 1837. година (M. Trentsensky, »K. K. Austrij-ska vojska, Serežani«, Граfička zbirka ЈАЗУ)

Сл. 48 — Ношње Сержана, 1848/49. година (С. Goebel, »Serežani u logoru«, Grafička zbirka JAZU)

биле нешто шире и при ивицама украшене везом или ресама. Осим црвених или плавих прслука, украшених токама, на свим овим прилозима скоро редовно се види бели или мрки гуњац, који је на јаци,

Сл. 49 — Ношње Граничара, 1848. година В. Bachmann — Hohmann, »Hrvatski bivak u oktobru 1848. pred Bečom«, Grafička zbirka JAZU)

нарукављу и свим ивицама богато украшаван извезеним, разнобојним концем. Чакшире су на овим сликама већином уске, али има и ширих у горњем делу, које смо нашли и код Трентсенског³⁹ (сл. 49, 50).

³⁹ Grafička zbirka JAZU, Zagreb, В. Bachmann — Hohmann, *Hrvatski logor pred Bečom u oktobru 1848. godine*, колорисана литографија, инв. бр. 1211; J. Heicke, *Serežanin — Hrvat*, колорисана литографија, инв. бр. 1001; F. Kollarz, *Scene iz hrvatskog logora pred Bečom*, колорисана литографија, инв. бр. 1102; Grafička zbirka HMW, Већ, N. Zampis, *Slike iz Beča, oktobarski dani 1848*, литографија, б. б.; *Serežanska kapa*, литографија, б. б.

Сл. 50 — Ношње Граничара, 1848/49. година (С. Goebel, »Narodno veselje u logoru«, Grafička zbirka JAZU)

Сликари су довољно пажње посветили и кабаници, као обавезном горњем хаљетку, од које се Сержанин није одвајао. Носио ју је или немарно пребачену преко једног рамена или огрнуту преко леђа,

Сл. 51 — Ношња сержанског харамбаше, 50-те године XIX столећа (J. Heicke, »Harambaša Serežana«, Grafička zbirka JAZU)

али је увек била уз њега: и када је свирао, и када је обедовао, а и када је, у пуној опреми, био спреман за борбу⁴⁰ (сл. 51).

Одевање Сержана можемо пратити и после 50-тих година XIX столећа захваљујући, првенствено, значајним ликовним прилозима

⁴⁰ Ibid.

Теодора Валерија (Theodor Valerio).⁴¹ Импресиониран живописном ношњом и типовима људи из далматинског залеђа, овај сликар је оставио више својих дела, која се убрајају у важна документа о изгледу

Сл. 52 — Сережанин с кабаницом, 50-те године XIX столећа (Т. Валерио, Ликовна збирка ВМЈНА)

Сережана Карловачке крајине, у чији су састав улазиле пуковније: Слунђа, Огулина и Оточца (сл. 52, 53).

⁴¹ Miodrag Ibrovac, *Teodor Valerio i Teofil Gotje slikari naših narodnih tipova*, Narodna starina, XIV, 1 — 2, Zagreb 1935, с. 49.

Мада се ношња Сержана из тих крајева, према овом аутору, није битно разликовала од приказане ношње из ратних година 1848/49, јер су у њој и даље доминирали: врећаста капа, ракчин, затим каба-

Сл. 53 — Ношња харамбаше огулинских Сержана, 50-те године XIX столећа (М. Ђбровас, »Teodor Valerio i Teofil Gotje, slikari naših narodnih tipova«, Narodna starina XIV, Zagreb 1935)

ница и до струка кратки хаџеци, допуњени чакширама проширеног горњег дела, ова сержанска одора знатно је раскошнија, са више златовеза и других украсних детаља, а нарочито металних тока. На овој ношњи падају у очи и кратки ћуркови, опточени крзном, до тада у

овим крајевима непознати, који су имали расечене рукаве.⁴² Овај хаљетак, а и остали делови поменуће срезжанске ношње далматинских брђана, веома су блиски оном начину одевања који обично називамо позније оријенталним, тј. левантинским стилем облачења.

КАРАКТЕРИСТИКЕ ОДЕВАЊА ПОМОЋНИХ ЈЕДИНИЦА

Основно обележје одевне слике наоружаног граничарског народа истакли су већ савременици, обавештавајући нас да је „одећа становника Војне крајине исто толико различита колико и њихова вера и порекло“.⁴³ Оваква запажања сматрамо оправданим и не би се требало чудити тим испитивачима ове ратничке, географски и етнички разнолике земље, што их је, донекле, засенила можда баш највише шароликим изгледом и борбеношћу њених људи.

У тој и таквој разноврсности, ипак, крију се извесне законитости, које проистичу из саме особености Војне крајине као издвојене друштвене, етничке и фолклорне области.

Према савременој грађи која се односи на другу половину XVIII и на XIX столеће, у одевању наоружаног граничарског људства, и поред сложености при датирању, оцртавају се наталожени старији и новији слојеви балканско-сточарске и панонско-земљорадничке ношње.

Првој категорији припадају: мала црвена капа, кошуља типа тунике на грудима дубље отворена, са широким, при дну извезеним рукавима, затим уске сукнене чакшире, такозвани пресни опанци и кабаница; дакле, хаљеци које нам савременици, међусобно готово идентичне, дочаравају код далматинског Морлака, Илира, Личанина и Ускока.⁴⁴ Према пореклу и распрострањењу појединих комада, ова ношња се везује за динарско становништво, које је живело у западним деловима Крајине.

Насупрот томе, ношња Славонаца, Хрвата и Банаћана — коју, према нашим подацима, карактеришу: шешир или шубара, кошуља панонског типа (затворена под грлом, са ширим, при корену шаке стегнутим рукавима), платнене гаће (као честа замена сукненим чакширама), затим опанци или чизме и обојци, а од горњих делова — хаљеци претежно од белог сукна или коже — уклапа се у панонски круг одевања, заступљен у равничарским, средишним и источним регионима Крајине.⁴⁵

Елементе ових одевних категорија налазимо и северно (панонско-равничарска) и јужно (балканско-сточарска) од аустро-турског пограничног подручја, а временски су, многи од њих, знатно старији од гра-

⁴² Božo Ratić, *Ober bascha des Seressaners*, 1954, бр. 6; *Harambaša des Serechaners d'Ogulin*, 1854, бр. 7, М. Ibrovac, *op. cit.*, с. 49.

⁴³ J. A. Demian, *Statistische Darstellung*, с. 79.

⁴⁴ Видети напомене 16 — 23 (Одевање помоћних граничарских јединица).

⁴⁵ Видети напомене 26 — 32 (Одевање помоћних граничарских јединица).

ничарског периода. Међутим, Војна крајина је, по своме геополитичком положају, могла да упија те међусобно супротне тенденције у одевању, а и да омогућава њихова прожимања. Као погранична територија условљавала је лакше продирање новина. Познато је да процес занемаривања ношње и примање нових импулса у народном животу уопште, најпре започиње на географским и етничким границама. Тако је Крајина, с једне стране, широко отворена према Панонском басену и утицајима народа који су га од давнина насељавали, а, са друге стране, истовремено је служила и као уточиште досељеницима са југа, који су пристизали преко суседних земаља, Србије и Босне, доносећи са собом своје, балканско-оријенталне хаљетке.

Са севера су Крајишницима долазили и елементи европског одевања, према којима традиционална ношња није била сасвим имуна, а нарочито према мађарским наносима, испреплетеним са елементима феудалног костима хрватског племства, које смо сматрали битним компонентама и при обликовању граничарске одоре XVII столећа.⁴⁶

Са југа је, пак, допирала источњачка култура одевања, која је заплускивала Границу са сваком новом колонизацијом влаха сточара и осталих српско-хрватских придошлица, већ почевши од XVI а нарочито од краја XVII столећа.⁴⁷

Судећи по нашем материјалу, та оријентална струјања, све до првих десетина XIX столећа, још увек су се односила на старију планинску ношњу, заступљену код вишег балканског слоја. За новије, пак, оријенталне елементе, који су потицали из такозване левантинске одоре, тада широко заступљене код нашег света јужно од Саве и Дунава, према М. Гушић, посебно су значајни били медитерански утицаји. Овај аутор сматра да су их Османлије, приликом свога продирања у Средоземље, преузели са Леванта и усвојили. У тим оријентализованим формама, ови старином медитерански елементи одевања доспевали су преношењем из Турске крајине на аустројско гранично подручје. Такав развојни пут, према М. Гушић, имала је и врећаста капа ракчин, називана у Босни *хрватка*, чије је медитеранско порекло било старије од њене источњачке варијанте.⁴⁸

У носиоце оријенталне „моде“ у Крајини првенствено убрајамо људство нерегуларних јединица, раније у служби Османлија. То су, у првој половини XVIII столећа били Тренкови пандури, а у XIX столећу — Срезжани. Врећаста капа, црвена кабаница и од колена широке чакшире ушли су на велика врата у одевну грађевину Крајине, поставши оквир једног специјалног одевања и схватања лепог. Срезжани су их пронели по тадашњој Европи на исти начин као што су,

⁴⁶ Видети напомене 50 — 52 (Војна крајина крајем XVII и у првој половини XVIII столећа).

⁴⁷ Видети напомене 45, 47 — 49 (Војна крајина крајем XVII и у првој половини XVIII столећа).

⁴⁸ M. Gušić, *Lika u prošlosti i sadašnjosti*, Historijski arhiv u Karlovcu, Zbornik 5, Karlovac 1973, с. 204.

једно столеће раније, „тренковци“, својим необичним, оријентализованим изгледом, одушевљавали Бечлије.

Међусобна преплитања свих ових одевних наноса морала су да се одразе на целокупно одевање српско-хрватског граничарског становништва, утолико пре што оно није било подвргнуто строгој контроли војних власти, као одевање сталних граничарских јединица. У том процесу обликовања ношње Војна крајина је, као специфична друштвено-политичка установа, послужила и као нека врста резервата, у коме су се кондензовали сви ти, просторно и временски, различити утицаји у одевању. И не само то. Пронизали су и неки нови квалитети, који су одевању овога људства давали свој, крајишнички печат, без обзира на ранију историју појединих хаљетака и њихово распрострањење.

Задржаћемо се само на неким примерима. Један од њих односи се на црвени или зелени прслук, украшен гајтанима, за који савременици кажу да је „мађарске врсте.“ Не помињу их код „обичних Хрвата“, (вероватно се овде мисли на становништво које није активно служило у крајишким јединицама — напомена Д. Н.), већ код војника, назначених као Личанин, Хрват и Ускок,⁴⁹ дакле, међу становништвом и виших и нижих предела Крајине. Не улазећи, за сада, у порекло овога дела ношње, истичемо да је њему веома сличан хаљетак, већ у оквиру шарене граничарске *мондуре*, из средине XVIII столећа, служио као једини горњи топлији део опреме Граничара на стражи, не везујући се за локалне, већ за шире регионе Крајине.⁵⁰

Још занимљивију судбину у граничарском одевању имао је сукнени бели или чешће мрки горњи, кратки део ношње, познат под општијим називом *гуњац*. Његову широку примену међу Крајишницима утврдили смо почетком XIX столећа код Хрвата, Славонаца, Банаћана и Ускока.⁵¹ За овакав хаљетак, од мрког сукна, напред отворен и украшен гајтанима, Ами Буе (Ами Буе) каже да су га, у првој половини XIX столећа, носили турски кавазии (стражари), затим Херцеговци, Власи са планине Пинда и из Јужне Македоније, а нарочито Срби.⁵² Претпостављамо да је столећима постојала подударност између тог балканског и граничарског гуњца, јер су је омогућавала етничка кретања, трговинске везе између Аустријске и Турске крајине, а и породичне везе једног истог становништва које је живело на обема странама Границе.⁵³

Међутим, не треба изгубити из вида да се овај део ношње не само преносио у Војну крајину, већ се у њој и израђивао као обавезни део

домаће мондуре. У овој својој новој варијанти гуњац је, под притиском војних наређења, претрпео извесне промене у односу на његове раније, изворне облике.⁵⁴ То потврђује и Хицингер, написавши, почетком XIX столећа, да су Граничари свој гуњац украшавали бојама пукова на чијим су територијама живели, као што је био случај са њиховим прецима у XVIII столећу.⁵⁵

Када се говори о хаљецима који су, на неки начин, постали типични за Граничаре широм аустро-турске меће, не може се мимоићи ни популарна кабаница, а посебно црвена граничарска кабаница. Овај архаични сточарски комад ношње припада најнижим слојевима народног одевања у Крајини, чија је примена у овим подручјима исто толико стара колико и сама Крајина. Континуирана употреба овог горњег сукненог хаљетка, кружног кроја, може се пратити од нерегуларног периода крајишке историје, до њене завршне фазе, крајем XIX столећа, а једно време је послужила и као део *мондуре* сталних граничарских трупа, до 70-тих година XVIII столећа.⁵⁶ Стога је овај једноставни, а неопходни хаљетак, који је војска преузела од народа, првенствено из практичних разлога постао недељив од каткад славног, а чешће мучног граничарског битисања. О томе говори и овај стих из једне граничарске песме:

„У солдата није куће нема;
Кабаница — кућа зиданица;
А рукави — шкриње и ормани“.⁵⁷

Колико је кабаница била везана уопште за појам граничарског имена, поставши у самом народном схватању симболом специфичног граничарског одевања, сазнајемо из једног записа са Кордуна из 1852. године, у коме се о кабаници, између осталог, каже: „Она их разлучује од провинцијалаца, које граничари по свом војничком мњењу Пауре називљу. Кабанице војничке јако су омилиле граничару, јер све старо и младо носи ове кабанице, те су тако рекућ постале биљом значајном за граничара...“⁵⁸

Ови граничарски хаљеции, које смо издвојили као најтипичније примере посебне обојености народног одевања у крајишким регионима, указују на то да је војнички, крајишки живот утицао да се унеколико измене, од давнина наслеђене, природно-географске и етничке одлике ношње подручја захваћених граничарском управом. То би требало имати у виду приликом изучавања народног одевања ових области после гашења крајишке установе.

Значи да је народна ношња одиграла веома значајну улогу у одевању помоћних јединица Крајине. У крајевима у којима је рат пред-

⁴⁹ Видети напомене 17, 23, 26 (Одевање помоћних јединица).

⁵⁰ Видети напомену 78 (Војна крајина крајем XVII и у првој половини XVIII столећа).

⁵¹ Видети напомене 17, 18, 26, 29, 31 (Одевање помоћних граничарских јединица).

⁵² Ами Буе, *Die Europäische Türkei*, I, Wien 1889, с. 455, 470.

⁵³ Уз разну другу текстилну робу, кријумчари су у XIX столећу преносили из Босне у Крајину и „босанске гуње“. — М. Стојановић, *Slike iz života hrvatskog naroda po Slavoniji i Srijemu*, Zagreb 1881, с. 39.

⁵⁴ J. Hostinec, *op. cit.*, с. 30.

⁵⁵ С. В. Hietzinger, *op. cit.*, I, с. 224.

⁵⁶ Видети напомене 100 — 107 (Војна крајина крајем XVII и у првој половини XVIII столећа) и 87 (Војна крајина крајем XVIII столећа).

⁵⁷ М. Матицки, *op. cit.*, с. 200.

⁵⁸ Lj. Vukotinović, *Primorje i Lika*, Neven I, бр. 53, Zagreb, с. 842.

стављао свакодневну реалност, а савлађивање непријатеља једно од основних мерила људске вредности, столећима се стварао тип човека — борца, који је себе идентификовао са херојима из народне прошлости, њему добро знане по предањима, још из старог завичаја. Познато је шта је нашем патријархалном човеку значило „наносити се лијепог одијела и оружја“, па макар му они били и једино богатство. Наслућујемо да су, у скромном инвентару покућства задружне крајишке куће, одело и опрема Граничара сачињавали највредније предмете. Сетимо се како су Крајишници, када су од њих стварали редовне војнике, жалили за својом ношњом и како су је се тешко одрицали!

Та приврженост традицији очитовала се кроз присуство прадавних народних хаљетака, од којих су се неки, унеколико модификовани, као што смо нагласили, континуирано задржавали у граничарској одори, током читавог постојања Крајине. То је у многоме подупирала и власт, првенствено се руководећи економским разлозима, тј. чињеницом да Граничари треба сами себе да издржавају.

Важно је истаћи да то трајање старијих одевних слојева није имало карактер окамењености и статичности, већ активног дограђивања наслеђених и новијих форми облачења. Према томе, битна компонента динамичког развоја граничарског, народног одевања, уз неговане традиције, јесте промена.

Стална обнављања у ношњи — која је освежавана додирима млађих и старијих досељеника и старинаца, интензивним етничким кретањима — преносила су се са једног на други крај Границе. Томе треба додати утицаје одевања Истока и Запада, који су се сучељавали управо на овој територији, као размеђи двеју цивилизација. На крају, за општу карактеристику одевања помоћних граничарских јединица значајна су и деловања крајишке управе, која је народну ношњу утолико мењала што ју је прилагођавала војном позиву, том првенственом задатку ових људи, насељених дуж аустро-турске границе.

Четврти део

ТРАГОВИ ГРАНИЧАРСКОГ ОДЕВАЊА У НАРОДНОЈ НОШЊИ

ПУТЕВИ ПРЕНОШЕЊА ЕЛЕМЕНАТА ГРАНИЧАРСКОГ НАЧИНА ОДЕВАЊА У НОШЊУ СТАНОВНИШТВА

До сада је више пута истицано да је установа Војне крајине стварала услове за перманентну милитаризацију становништва. Диктиране наредбе, које су продирале у готово све поре живота Граничара, и на служби и на граничарском селу, одражавале су се како у њиховој материјалној тако и у духовној култури.¹

Јован Ердељановић, говорећи о Личанима, на једном месту истиче да је узрок губитку многих старих обичаја код ових становника

¹ Насеља у Војводини, према истраживањима Бранислава Којића, поседују извесне црте које их издвајају из „круга осталих сеоских насеља не само у Југославији него и у Европи“. Те карактеристике огледају се у њиховој специфичној урбанистичкој структури, а она је, посебно у областима Војне крајине, последица услова специфичне генезе, при чему су видног учешћа имали граничарски официри. (Бранислав Којић, *Насеља у Војводини*, Глас ССЛ, књ. 10 Одељења друштвених наука САНУ, Београд 1961, с. 63 — 82).

Период Војне крајине оставио је трагова и у обичајном животу становништва. Средином XIX столећа, Мијат Стојановић је у Славонији забележио израз „војно“ за младожењу. (М. Стојановић, *Slike iz domaćeg života slavonskog našeg naroda*, Neven I, тегај VI, Zagreb 1857, с. 58). У славонској свадби, чауш, који се називао „капетан сватовски“, обављао је своју дужност у „војничкој одећи“, или је, према М. Стојановићу, био одевен „као какав Тренков адраповац“ (М. Стојановић, *op. cit.*, тегај V, 1856, с. 345).

У једној народној здравици („напитница“), помиње се „кумпанија“, што је у време Крајине значило основну војно-територијалну јединицу граничарског села. (Франjo Кућаџ, *Južno-slovenske narodne popevke*, IV, I/II, Zagreb 1881, с. 94).

Успомена на живот граничара-сељака сачувана је и у поетском народном стваралаштву. Ево једног таквог примера из песме *Граничар*:

„Неприатле чим пак смлави
Бојне справе на клин стави,
Тер не мањим са поносом
Влада плаутом, маше косом
Силни, храбри граничар“. (Fr. Кућаџ, *op. cit.*, IV, III/IV, с. 372).

управо чињеница што је Лика била дуго под војном управом. „Угледање на војне старешине и утицаји војних власти учинили су“, вели Ердељановић, „да је народ у Лици примио понеке обичаје и чинове које раније није имао“.²

Интензивна деловања власти на граничарски народ, која су проистичала првенствено из настојања да Крајишници буду добри, вични оружју и верни војници, доводила су дотле да су им још у време Крајине етничка имена замењивана именима „Граничар“ и „Крајишник“.³ После укидања крајишке установе, не само у народу већ и званично, до данас се сачувао израз „Кордун“, означавајући део територије, некада граничне према Турској, чије се становништво назива „Кордунаши“.⁴ Из граничарског периода потиче и реч Банија, за област која је раније била у склопу I и II банијског крајишког пука, као и назив „Банијци“, тј. становништво те области. Испитивачи народног живота у крајевима који су некада били у саставу Крајине запазили су да народ прави битну разлику између термина *Милиција* и *Паорија*, или пак *Милитари* и *Паори*, односно, између крајишког дела Војводине и територије чије је становништво у време Границе било под влашћу цивилне управе.⁵ Имали смо прилике да се и сами уверимо да је у свести Банијаца и Кордунаша и данас издвојен појам „Граничар“ од појма „муж“. Тиме се, у ствари, у народу истиче разлика, која је постојала у начину живота ових људи под војном влашћу, од онога под некадашњом феудалном или грађанском управом.

С обзиром на то што се за време Крајине у много чему мењао читав живот њених становника, ни ношња, као битни хабитус људског постојања, није могла да остане по страни од свеопште трансформације граничарског живота. О томе су нам већ скренули пажњу неки истраживачи ношње некадашњих крајишких подручја.

Један од њих, Владимир Ткалчић, у значајне чиниоце који су утицали на развој ношње у појединим областима Хрватске убраја и „уређај Војничке крајине“.⁶ При томе је, према овом писцу, и Наполеоново време оставило свој печат.⁷ Велике промене у женској и мушкој ношњи Посавске Славоније, сматра М. Марковац, наступиле су не само под мађарским и турским утицајима, који су били неоспорни, већ и под војним, такође значајним по извесним остацима у ношњи

² Јован Ердељановић, *О пореклу Буњеваца*, Посебно издање СКА, Београд 1930, с. 233 — 234.

³ Т. Smičiklas, *op. cit.*, с. 309.

⁴ Под Кордуном се подразумева област која се простира од далматинске границе до ушћа Уне у Саву. Име је добила по низу војничких станица и утврђења, такозваних чардака, постављених дуж аустро-турске границе. — Народна енциклопедија СХС II, s. v. Кордун.

⁵ Миленко Филиповић, *Прилози и грађа I*, Нови Сад 1963, с. 15, 17.

⁶ Vladimir Tkalčić, *Seljačke nošnje u području Zagrebačke gore*, Narodna starina IV, 1. Zagreb 1925, с. 133.

⁷ Владимир Ткалчић, *Ношња хрватска*, Народна енциклопедија СХС III, Загреб 1928, s. v. ношња.

народа.⁸ Испитивачи војвођанске ношње, нарочито оне из јужног Баната (ранија граничарска територија — напомена Д. Н.), установили су везу између данашњих одевних облика и оних из времена Крајине, оправдано констатујући да би овде требало узети у обзир и војничке традиције, које су дуго биле усађиване и међу цивилним становништвом.⁹

Веома је занимљиво да су из домена одевања забележени неки изрази, који су, највероватније, пренети из војничке терминологије. Тако се у посавским селима за лепо обученог човека, када се „нагизди“, каже „омундирио се“. Та празнична одора називала се *анцуг*, *мондура* или *оклоп*, што свакако упућује на војнокрајишку прошлост тих области поред Саве.¹⁰

Од више чинилаца, који су, посредно или непосредно, допринели да се у ношњи сачувају елементи крајишког периода, поменућемо само неке, по нашем мишљењу најбитније.

Већ прве мере власти у XVIII столећу ишле су за тим да, уз помоћ католичке цркве, мењају начин одевања становништва. Према Николи Беговићу, по целој Крајини могло се запазити „да је ношња народна дотјеривана и окретана по политичкој подјели земље и окружја“.¹¹

С друге стране, битне услове за промене у ношњи становништва стварало је само униформисано људство, регуларна граничарска и аустријска војска, подстакнуто војним прописима и другим званичним наредбама. Већ смо у једном од претходних одељака, према изворима, утврдили да је, у XVIII и XIX столећу, активним Граничарима дозвољавано да при повратку из рата могу задржати неке делове војне одеће у свом власништву и носити их и код својих кућа.¹² То је, свакако, била једна од могућности за преношење читавих комада војне одеће у народ (бар за извесно време док су се они користили), утолико пре што су са њих могли да се копирају и извесни кројни или украсни детаљи. Продуженом трајању војне одеће у народу, између осталог, могли су да допринесу стални додири граничарског становништва са униформисаним јединицама, не само граничарских већ и аустријских трупа Монархије.

Исто тако, еманципација самих Граничара, која је уследила после дугих одсуствовања од куће због ратовања, а и додири са спољним светом, могли су их учинити првим преносиоцима европског и војног одевања, што се нарочито односи на XIX столеће, јер су се, као што

⁸ Marijan Markovac, *Selo i seljaci u Slavonskoj Posavini*, Zagreb 1940, с. 43.

⁹ Вера Милутиновић, *Српска народна ношња у околини Врица, Српске народне ношње у Војводини*, I, Нови Сад 1953, с. 109; Бора Лунгин-Максимовић, *Народна ношња Банатских Хера*, Банатске Хере, I, Нови Сад 1958, с. 196.

¹⁰ Kata Jančeroва, *Trebarjevo*, ZNŽOJS, III, Zagreb 1898, с. 124.

¹¹ Nikola Begović, *Život i običaji Srba graničara*, Zagreb 1887, с. 4.

¹² M. Stopfer, *op. cit.*, с. 262; ДАН, *Protocoll oekonomics*, 1209, од 12. VII 1776.

смо видели, све до 60-тих година XVIII столећа, грчевито држали своје традиционалне ношње. Тако су, на пример, Карловчани, после рата са Наполеоном 1816. године, при повратку кућама одбацили одела која су им раније шиле абације.¹³

Да су Граничари у току војевања ван Границе прихватили новине у одевању и преносили их у завичај, илуструје један стих из народне песме. У њему се, истина, говори о женским хаљенима, али је граничарски војник послужио, у ствари, као посредник у ширењу нових утицаја у одевању. Ево тога текста:

„Лијепи Мићо с војске иде,
Што ли носи? Што ли иде?
Купио је свитак свиале!
И постоле црлене!
Коме ће и(х) даровати?
Својој Анђи за љубав!“¹⁴

Један од путева продирања „војничке моде“ у народ били су и занати. Активни Граничари, а посебно бивши војници или они Граничари, који су се у војсци бавили занатом, када су се по повратку кући прихватили таквих послова, уносили су у свој рад и новостечена искуства. За самоуке занатлије из Крајине, Мијат Стојановић напомиње да су били веома вешти кројачи, а да су знали да праве и „ципеле, местве, чизме“, обућу, коју је носила војска. Самим тим, војна одећа и обућа директно им је служила као узор, поготову онима који су у време Крајине радили за „кумпанију“.¹⁵

Свесни смо да трагања за остацима војнограничарских елемената у ношњи становништва ових подручја захтевају крајњи опрез. Имамо у виду да у XIX столећу уопште у нас традиционална ношња све се више губи, уступајући место савременијим формама градског одевања. Самим тим, индустријски производи могли су да утичу на промене у ношњи некадашњих Крајишника упоредо, па чак и независно од војних утицаја. Зато је, каткада, тешко увек прецизно издвојити шта је у тим прелазним облицима одеће чисто војни, а шта градски елемент.

Насупрот томе, конзервативност крајишке установе у XIX столећу, која се огледала у прилично неразвијеним друштвено-економским односима неких, нарочито планинских подручја, аустро-турске границе стварали су погодно тле за очување елемената у ношњи старијих од Војне крајине, која им је, у овом случају, давала посебни колорит. Самим тим, Војна крајина није могла да изазове појаве неких нових

¹³ Коста Петровић, *Прилог проучавању ношње карловачких виноградара и радника у прошлости*, Зборник Матице српске, серија друштвених наука, 3, Нови Сад 1952, с. 141.

¹⁴ N. Begović, *op. cit.*, с. 207.

¹⁵ R. Bičanić, *op. cit.*, с. 369; M. Stojanović, *Osobito postupanje naroda našega kod poljodjelstva, ribarenja, lova i gospodarstva*, *Gospodarske novine*, I. IV 1854; Toma Severović, *Narodno odijelo i običaji, nakit i češljanje u Stojdragi u Zumberku*, *Etnografska istraživanja i građa*, Zagreb 1942, с. 79.

типова ношњи, који би се директно повезивали са одређеним врстама војне или сержанске одеће. Зато ћемо одблесак граничарског одевања више потражити у појединим деловима ношње, или, пак, детаљима кроја, боје и украса, а мање у одевним целинама.

Неки сачувани примерци ношње из музејских збирки, регионално везани за територију некадашње Крајине, затим резултати наших испитивања становништва из тих области, као и већ забележени подаци из литературе, указују на то да је посредством крајишког периода дошло до промене у одевању и мушког, а донекле и женског живља некадашње Границе, што се испољавало како у начину чешљања и покривачима за главу, тако и код појединих делова ношње, а и у обући.

НАЧИНИ ЧЕШЉАЊА

У XIX столећу у нас перчин је био уобичајени начин чешљања мушкараца. Код Граничара се задржао само до прве десетине XIX столећа, када је царским наређењем забрањен као одјек осавремењавања у европској војној моди.¹⁶

Поводећи се за граничарским војницима, одрекло га се, негде пре, негде касније, и остало становништво. Писани подаци говоре о томе да се овакав начин чешљања косе раније изгубио у Крајини него у „Паорији“.¹⁷

После забране ношења перчина, по угледу на ново чешљање Граничара, у Шајкашкој су, 90-тих година XIX столећа, старији људи носили нешто дужу косу, подрезану под грлом и напред раздељену по средини. И младеж је у тим крајевима волела такав начин чешљања, али им коса није била подељена по средини него са стране, што су они називали „по немачки“. Мазане косе разним средствима, раније прописима одређено за активне Граничаре, опонашало је и околно шајкашко становништво.¹⁸

Крајем XIX и почетком XX столећа многи људи у јужном Срему носили су браду из два дела, коју су у средини бријали; то су називали *шпицле*. С обзиром на то што веома подсећа на начин ношења браде цара Фрање Јосипа, звали су је „кансербард“. Сматра се, а савим је вероватно, да су ову моду међу становништвом Војне границе увели регуларни војници и Граничари.¹⁹

Према колективној меморији Слуњана и на Кордуну је, последњих година XIX столећа, ношена нешто дужа коса. У то време бркови се нису бријали ни међу цивилним становништвом, а ни међу

¹⁶ Видети напомене 69 — 72 (Војна крајина крајем XVIII столећа).

¹⁷ Рада Јованчић, *Српске народне ношње у Срему, Српске народне ношње у Војводини*, I, Нови Сад 1953, с. 23.

¹⁸ Рајко Николић, *Шајкашка народна ношња, Српске народне ношње у Војводини*, I, с. 68.

¹⁹ Р. Јованчић, *op. cit.*, с. 23.

војницима.²⁰ У селу Подцетину (Слуњ) зна се да је пре педесетак година било уобичајено носити браду („каизерпорте“) и бркове. Коса је чешљана на тај начин што је остављана на слепоочницама у виду солупа.²¹

Занимљива грађа о чешљању косе задржала се и у народним песмама Крајине. Стих једне сремачке песме подсећа на војничка, граничарска вежбања, уз које је ишла и обавезна фризура учесника:

„Сад мој драги муштру муштра,
Под клобуком косу куштра,
Куштрат ће ју како није,
Куштрат ће ју баш“.²²

Други помен се односи на барона Тренка и његовог коња „чилаша“. У ствари, народни песник упоређује фризуру „бирташа“ са коњском алаком. У тој ведрој, славонској поскочици каже се:

„Коса му је кано у чилаша,
А чилаш је од баруна Тренка“.²³

ПОКРИВАЛА ГЛАВЕ

Још почетком XIX столећа, испитивачи Војне крајине уочили су да су неке капе, које су носили Граничари као део своје војне одеће, касније прихватили и остали житељи Границе. Тако су се, према Хицингеру, на такозване „холцмице“ (*Holzmütze*) постепено навикли и они „који не служе, иако су раније сматране као срамота“.²⁴ Крајем XIX столећа, у западнијим, више планинским деловима некадашње крајишке територије примећена је употреба капе која умногоме подсећа на калпак. У Лици, у селу Смиљану, називали су је „ћубара“. Израђивана је у облику вреће, од црвеног „скерлета“, са ободом од крзна видре.²⁵ И Никола Беговић је, 90-тих година XIX столећа, на Кордуну констатовао распрострањеност „старога калпака“.²⁶

Приликом нашег истраживања народне традиције Кордуна, на овакав тип капе наишли смо само у сећањима људи, јер је данас потпуно изобичајен. Слуњани истичу да се у њиховом крају некада носила капа са крзном, чије је теме било од црвене материје. Пред почетак првог светског рата, у селу Јамарју (Слуњ), народ памти да је

²⁰ Усмено саопштење Милана Сминдеровца, рођеног 1888. године, из Слуња.

²¹ Усмено саопштење Петра Брајетића, рођеног 1895. године из села Подцетина (Слуњ).

²² Франjo Kuhač, *Južno-slovenske narodne pripievke*, III, Zagreb 1880, с. 322, песма: *Paračinka*, Срем.

²³ F. Kuhač, *op. cit.*, с. 287, песма: *Čilaš Baruna Trenka*, село Петријевци, Славонија.

²⁴ C. B. Hietzinger, *op. cit.*, II, с. 226.

²⁵ Bogdan Krčmar, *Smiljan s okolinom u Lici*, ZNŽOJS X/2, Zagreb 1905, с. 317.

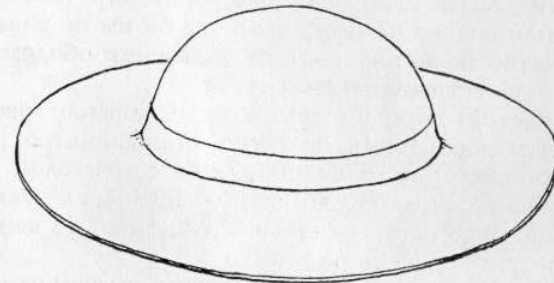
²⁶ N. Begović, *op. cit.*, с. 13.

овакву „ћубару“ носио још само један човек, неки Никола Осмокровић.²⁷ Према еписком граничарском стваралаштву, капа — калпак повезује се са Срежанима:

„Јели здраво Мико Живковићу
Јели Мико калпак накривио“.²⁸

Такав тип капе, сачуван, као што смо видели, на суженом простору бивше крајишке територије, доводимо у везу са раније примењиваним калпацима граничарских војника. Њихову употребу установили смо у првој половини XVII столећа, а ушле су и у прву војну одећу Граничара, да би их потисле праве војничке капе, осим у коњаника, код којих су се задржале и касније.²⁹

Познато је да су шешири у нас веома заступљено покривало главе (Словенија, Хрватска, Славонија, Војводина итд.). Међутим, досадашња истраживања ношње показала су да се специјални крој шешира, са пливним теменим делом, а широким и равним ободом, може сматрати као специјалност становништва везаног за крајишка војевања. У Банату се називају *губераши*, а ношени су нарочито у селима око Вршца.³⁰

Сл. 54 — Шешир губерши, југоисточни Банат

Банатско становништво поред реке Нере, уз летњу ношњу, носило је *губераше* као обавезни покривач главе.³¹ Миленко Филиповић указује на то да су шешири *губераши*, „у чијем се ободу могла да носи вода“, били у употреби само у „Милитара“ Војводине.³² Исти по типу, али са ужим ободом него у Банаћана, овакви шешири су били познати и Шајкашима.³³ Њима слични, под називом *капа*, носили су

²⁷ Усмено саопштење Јанка Петровића, рођеног 1879. године, из села Растоке (Слуњ).

²⁸ М. Матицки, *op. cit.*, с. 174.

²⁹ Видети напомене 64, 65 (Војна крајина у првој половини XVIII столећа), 60 (Војна крајина крајем XVIII столећа).

³⁰ В. Милутиновић, *op. cit.*, с. 114.

³¹ Александар Станојловић, *Монографија Банатске клисуре*, Петровград 1938, с. 72.

³² М. Филиповић, *Прилози и грађа, Банат*, с. 72.

³³ Р. Николић, *op. cit.*, с. 67.

се и у Славонији.³⁴ Мијат Стојановић их је, средином XIX stoleћа, нашао у склопу беле платнене ношње славонских тежака, описујући их као „округле шешире са широким ободом“³⁵ (сл. 54).

О оваквим шеширима међу становништвом Кордуна и Баније постоји још жива традиција у народу. Карактеристично је да их се старији људи сећају под називом *граничарски шешири*. У Слуњу смо сазнали да се са тим шеширима и у наше време могу видети старији становници из околних, претежно српских села (Растоке, Подмелнице, Вељун), који „водећи блага, четвртком долазе на сајам“.³⁶

Према саопштењима Глињана, основне типолошке одлике банијских шешира састоје се у томе што су имали широке равне ободове и заравњено теме, док им је око обода била причвршћена широка трака, чији су крајеви, назад, као пера, падали преко обода, каткад покривајући цео затиљак. Тај се шешир носио равно на глави, чега су се, као неписаног правила, придржавали не само становници Глине већ и околних села. Био је у употреби код свих узраста, и то све до 1914. године. Тај посебни „модел“ шешира, почетком нашега stoleћа, радило је 10—15 клобучара, специјално обучених, који су, како народ вели, сами припремали сировину за његову израду. Судећи по колективној меморији, људи изван крајишке територије (католици — „муџи“) нису носили овакве шешире „ни када би им ко платио“. Они су имали своје знатно мање *шкрлаке*, са заобљеним ободом, које су носили мало косо, тј. у страну накривљене.³⁷

У Банији постоји народно тумачење о пореклу овога шешира. Наиме, приликом досељавања из Босне, становништво је пренело и своју ношњу, при чему су мушкарци, да би се изгледом разликовали од Турака, добили само нову војничку капу. После укидања Војне крајине, војничке капе су поскидали, а своје раније капе нису сачували, па су прихватили шешире.³⁸

Овакво нас објашњење не може сасвим задовољити, мада у њему има извесне истине. Тешкоћа је у томе што није потврђено да су шешири широког, равног обода настали у Крајини. Шешир са „широким крилима (ободом)“, у првој половини XIX stoleћа, носио се, каже један аутор, „посвуда у Хрватској, међу селацима, кад је уједно био још обичај носити дугу косу“.³⁹ Савремене илустрације из XVIII и XIX stoleћа приказују их у Хрвата уопште, „Словена“, „Или-

³⁴ Josip Lovrečić, *Otok*, ZNŽOJS II, Zagreb 1897, с. 154; усмено саопштење Мартина Вучићевића, рођеног 1893. године, из Жупање.

³⁵ Мијат Стојановић, *Слика из домаћег живота славонског народа и из природе*, Земун 1857, с. 26.

³⁶ Усмено саопштење Петра Брајетића, рођеног 1895. године, из Подцетина.

³⁷ Усмено саопштење Ивана Павичића, ст. 81 годину, из Глине и Ивице Старчевића, рођеног 1853. године, из Глине.

³⁸ Усмено саопштење Бранка Јакшића, свештеника из Петриње.

³⁹ Vladimir Tkalčić, *Međumurska seljačka nošnja na slici čačkovečkoga grada iz prve polovine 19. stoljeća*, Narodna starina XIII, Zagreb 1934, с. 56.

ра“.⁴⁰ Карактеристично је да их од краја XIX stoleћа у „дивилном“ делу Хрватске нестаје, јер их замењују мањи, познати под називом *шкрлак*, или *крљак*.

Сл. 55 — Ношња Срба Личана, крај XIX stoleћа (фотографија из 1902. године)

Можда би се њихова дужа примена у Војној крајини могла, између осталог, објаснити везаношћу за традицију, тј. неговање старијих облика народног живота, па су се, у овом случају, Граничари разликовали од „муџа“, који су нешто брже следили моду времена.

У селу Подцетину, недалеко од Слуња, сачувана је успомена на црвену издужену капу, чији се крај, пресавијен ка раменима, завр-

⁴⁰ Grafička zbirka DAH: Skarbina, *Hrvatski seljak* 1876, колорисана литографија, инв. бр. 2072; Döring, *Illirer*, литографија, инв. бр. 1046; непознати аутор: *Esclavon qui vend des nattes*, литографија, инв. бр. 1062; J. Heicke, *Seressaner — Croate*, литографија, инв. бр. 1001.

шавао ресама. На овом подручју била је у употреби до првог светског рата. Према традицији, у њен тулац могло је стати „по вагања зрна“. Народ памти да су је у село донели Срежани, вративши се кући из „шерета“, тј. седмодневне стражарске службе на Граници. На њу су се касније навикли и остали становници села.⁴¹

Према једној илустрацији са почетка XX столећа, капе таквог типа носили су Срби под Велебитом⁴² (сл. 55).

Несумњиво да се овде ради о оријентализованој форми медитеранског покривала главе, коју су истраживачи у XIX столећу у Босни забележили под називом *хрватка*.⁴³ О њеној богатој примени код Граничара и Срежана већ је раније било доста речи.⁴⁴

Наш пример из сеоске традиције само говори у прилог њеној популарности, коју је стекла срезжанским ратовањима, што ни до данас није избледело из народног сећања.

ГОРЊИ ДЕЛОВИ НОШЊЕ

Од многобројних горњих, кратких делова ношње становништва бивше Војне крајине, могу се, углавном, издвојити хаџеци од сукна, типа гуња, затим капутићи од куповне, памучне, или вунене материје, такозваног грађанског кроја и разне врсте кожуха.

Под називима: *гуњ*, *гуњац*, *аљница*, *хаљинац* и др. подразумевају се сукнени делови ношње, беле, црне или мрке боје, дужине испод струка, напред отворени, са дугим рукавима.

Према нашој грађи, на ове хаџетке се наилази у некадашњим граничарским просторима Баната, Славоније и Кордуна.⁴⁵ У Банији су се задржали у терминологији, али са измењеним значењем.⁴⁶

О пореклу и употреби овог дела ношње у Крајини, која га је учинила типичним граничарским хаџетком, говорили смо раније на више места.⁴⁷ На њиховим данашњим облицима посебну пажњу привла-

⁴¹ Усмено саопштење Петра Брајетића из Подцетина (Слуњ): отац саопштача носио је као Срежанин овакву капу.

⁴² Дописна карта из 1902. године, *Srbin ispod Velebita* (фотографија).

⁴³ Vjekoslav Klaić, *Bosna*, Zagreb 1878, с. 179; Bosanska vila, XIII, br. 19—20, Sarajevo 1898, с. 301; Ivan Franjo Jukić, *Putopisi i istorijsko-etnografski radovi*, Sarajevo 1953, с. 73; један примерак *хрватке* из села Ивањске, код Бањалуке, чува се у Земаљском музеју у Сарајеву, инв. бр. 7691.

⁴⁴ Видети напомене 60 (Војна крајина до XVIII столећа), 48 (Одевање помоћних граничарских јединица).

⁴⁵ Luka Lukić, *Varoš*, ZNJOJS XXIV, Zagreb 1919, с. 85; Zbirka Etnografskog muzeja u Zagrebu, инв. бр. 11247; усмена саопштења: Милана Сминдеровца из Слуња, Јанка Петровића из Растока и Кате Петровић, рођене 1879. године, из Растока.

⁴⁶ У Глини се *аљницом* назива део ношње, исплетен од беле вуне („свитер“); усмено саопштење Ивана Опачића, рођеног 1906. године, из Глине.

⁴⁷ Видети напомене 65 (Војна крајина до XVIII столећа), 88 (Војна крајина у првој половини XVIII столећа), 69—71, 77 (Војна крајина крајем XVIII и у XIX столећу).

че украси од „ризе“, распоређени око врата и дужином ивица. На црном славонском гуњцу из Етнографског музеја у Загребу, ови декоративни детаљи су од црвене чоје и црног гајтана, док гуњац из југоисточног Баната (околина Беле Цркве), који се чува у Етнографском музеју у Београду, на уздигнутој *јаки* (колир) има такве украсе од плаве чоје. Они су у облику двеју трака, које су око врата постављене по дужини, а међусобно су одељене црним сукном⁴⁸ (таб. X а). Ове, данас украсне елементе на гуњцима можемо повезати са некадашњим војним ознакама на гуњцима из доба Крајине. Наиме, крајем XVIII столећа и у XIX столећу, црвена боја означавала је славонске пукове (Градишкански и Бродски), што потврђује и славонски гуњац из Загребачког музеја, а плава боја је током дужег временског периода (од 1808. до 1854. године) остала колористички знак граничарских пукова у Банату, као што смо видели и према банатском примерку гуњаца из београдског Етнографског музеја.⁴⁹

Ови нам примери показују да се, првенствено на некадашњој крајишкој територији, веза граничарског периода и овог народног хаџета није могла прекинути званичним укидањем крајишке установе. И још нешто. Његов значај из доба Крајине као да је прешао оквире у којима се прославио. Рекли бисмо чак да је постао симбол јунаштва и слободарства и српског и хрватског становништва са обеју страна аустро-турске међе. Ушао је и у књижевност, па га срећемо почевши од просветитељског XVIII столећа, да би, преко романтичарског XIX столећа, стигао и у новију српску литературу.⁵⁰

С друге стране, послужио је и као узор за сличан хаџетак из одеће Народне војске у Србији обреновићевског периода, а веома су му, по материјалу, кроју и украсима, слични гуњеви из ношње северозападне Босне, која се иначе по много чему ослања на одевање граничарског становништва.⁵¹

Значи, овај хаџетак, који је војска преузела из народа, народу је и враћен, мада у свом прелазном облику од традиционалне ка наменској одећи. За такав његов развојни пут Војна крајина је одиграла значајну, посредничку улогу.⁵²

⁴⁸ Zbirka Etnografskog muzeja u Zagrebu, инв. бр. 11247; Збирка Етнографског музеја у Београду, инв. бр. 18593.

⁴⁹ KAW, *Genaue Darstellung saemtlicher Branchen der Kais. Königl. Armee*, 1792.

⁵⁰ „Што ш њим стечеш неш проминит гуња“ (Ј. S. Reljković, 191) *Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*, s. v. гуњац; „Гуњац и опанак ослободио је ову земљу од силног турског господарства“ (Јов. S. a, 150) Речник српскохрватског књижевног и народног језика, књ. III, Београд 1965, s. v. гуњац; Маја Бошковић Stuli, *O folklorizmu*, Zbornik za narodni život i običaje 45, Zagreb 1971, с. 166.

⁵¹ Miroslav Draškić, *Narodne nošnje severozapadne Bosne*, I, Бања Лука 1962, с. 10 — 15; Д. Николић, *Како се облачила Народна војска у Србији у XIX веку*, с. 167.

⁵² Десанка Николић, „Гуњац“ из времена Војне крајине у XVIII и XIX веку, Гласник Етнографског института САНУ XXIII, Београд 1975, с. 49 — 55.

По угледу на гуњце, и неки други сукнени хаљеци указују на војну симболику, пре свега украсима. Такав је случај са банатским *до-роцем*. И његови су украси црвене, плаве и зелене боје.⁵³ Претпостављамо да је зелену боју за своје орнаменте становништво Баната прихватило од суседних, влашких крајишких јединица, које су је носиле као знак распознавања.⁵⁴

Остали делови одеће у народу, на које смо наилазили приликом испитивања некадашње крајишке територије, одступају од устаљених, традиционалних форми облачења. Већ по својим називима упућују на страно, европско порекло. Тако, на пример, изрази: *рекла* (*реклија*), *јанкел* или *шпензле*, налазе своје изворе у речима: *Rock*, *Janker* и *Spencer*.⁵⁵

Све су то врсте капута, дугих преко бокова, обично са *јаком* око врата или реверима уместо оковратника, који се закопчавају на један или два реда дугмади, док су им цепови распоређени са стране. На први поглед тешко их је издвојити од грађанских капута, који су, у то време, у већем делу земље, потискивали старије народне хаљетке. Са прслуцима и панталонама чинили су такозвани „пар одела“, који су, од краја XIX и почетком XX столећа најпре почели на селу да носе богатији или образованији људи.⁵⁶

Међу оваквим деловима одеће у Војводини биле су познате *рекле*. У јужном Срему, на територији ближој војним утицајима, имале су бочне цепове, а закопчавале се на два реда дугмади.⁵⁷ Најсличније су им биле војничке блузе из средине XIX столећа, а то су били *мундир* и *вафенрок* (*Waffenrock*). Још ближе војној граничарској одећи биле су *реклице* са територије бившег великокикиндског дистрикта. Оне су биле мркоцрвене боје, као и граничарски *рекели*. Имале су високу јаку и цепове са стране. У литератури се сматра да овај хаљетак, баш по јаки, подсећа на *војничку блузу*.⁵⁸

Јанкели из некадашњих граничарских области Славоније (село Варош) и Војводине (Шајкашка, Дистрикт) убрајају се у горње капуте, дуге до бутина, израђене од црне чоје.⁵⁹ По намени, а унеколико и по изгледу, одговарали би горњем официрском капуту *ибероку* (*Überrock*).

⁵³ В. Милутиновић, *op. cit.*, с. 113.

⁵⁴ KAW, *Schema aller Uniform der kaiserl. könig. Kriegsvölkern*, Wien 1793; *Geschichte und bildliche Vorstellung der Regimenter des Erzhauses Österreich*, Wien 1796; *Die kaiserl. königl. österreichische Armee*, Prag 1854.

⁵⁵ S. Ristić и J. Kangrga, *Enciklopediski nemačko-srpskohrvatski rječnik*, Београд 1936, s. v. Janker-Jacke, Spencer, Rock; S. Вјелас и D. Месић, *Nemačko-srpskohrvatski vojni rečnik*, Београд 1940, s. v. Rock.

⁵⁶ Р. Јованчић, *op. cit.*, с. 22.

⁵⁷ Јелена Бекић, *Српске народне ношње у околини Сремске Митровице*, *Српске народне ношње у Војводини*, I, с. 9.

⁵⁸ Александар Стефановић, *Српска народна ношња у Дистрикту у другој половини XIX века*, *Српске народне ношње у Војводини*, I, с. 94.

⁵⁹ L. Lukić, *op. cit.*, с. 85; А. Стефановић, *op. cit.*, с. 94; Р. Николић, *op. cit.*, с. 69.

Под називом „шпензле“ народ у Славонији подразумева капуте углавном од плаве плетене па ваљане вуне, које су радили специјални мајстори, „штрикери“. Изузимајући материјал, овај би хаљетак, по основном кроју и линији, одговарао *јанкелу*, како га називају у неким деловима Славоније.⁶⁰ Шпензле имају веома занимљиве украсе у боји, разних облика („на ружмарин“, „на срцета“, „на лозу“), уткане по рубовима и нарукављима, док је на обореном оковратнику шара у облику тробојке. Према називу и начину украшавања и за овај хаљетак би се могло рећи да је попримио извесне војне утицаје. За граничарску територију га везује и област распрострањења, која захвата регион некадашње Славонске крајине, између Славонског Брода и Винковаца (насеља: Чајковци, Стризивојна, Врпоље, Жупања и др.).⁶¹

Елементи војничког кроја могу се назрети и на комаду одеће називаном *бена*, или *бенка*, углавном заступљеном у Срему. У јужном Срему бенке су имале малу јаку, *огрлицу*, а закопчавале су се, од грла до појаса, на један ред дугмади.⁶² Бена из околине Сремске Митровице, која је ишарана црвеном „стреклом“ око врата, напред и око рукава, највише подсећа на војничку блузу, а по плавој боји — најсличнија је горњем делу одеће Шајкаша.⁶³

За становнике некадашње Крајине са подручја Славоније, Срема и Баната карактеристична је и одећа од коже, и то: хаљеци типа прслука (*грудњаци*) и нешто дужи капут са рукавима (*кожуси*).⁶⁴ Кожуси су израђивани од беле или жуте коже, а кројени су у струк, „с клиновима“, док им је око врата јака. Декоративне елементе чине разнобојни комади коже, бојена вуница и огледала.⁶⁵

На први поглед би се рекло да међу овим панонским хаљецима нема никакве разлике. Међутим, према сећањима неких мајстора кожухара, кожуси из некадашње Крајине одступали су унеколико од оваквих делова ношње, које су носили становници изван граничарске територије. То се може уочити по украсима, тј. облицима, распореду и бојама орнамената. Тако, на пример, *кожу с рукави*, како народ назива кожух у селима око Винковаца, односно на простору од Сремске Митровице до Нове Градишке (раније Славонска крајина), одликовао се нешто стилизованијим орнаментом „руже“, са четири, шест и осам латица. Овај исти орнамент у „Паорији“ деловао је више реалистички, тј. као копиран из природе. Нарочито су изразите разлике у бојама шара. Док је у областима, незахваћеним Војном крајином, уз светлоплаву, црвену и тамнозелену, преовлађавала бела боја, не-

⁶⁰ L. Lukić, *op. cit.*, с. 85.

⁶¹ Збирка етнографског одељења Музеја Славоније у Осиеку; захваљујем на подацима које ми је пружила колегиница Зденка Лехнер, тада кустос Музеја у Осиеку.

⁶² Р. Јованчић, *op. cit.*, с. 22.

⁶³ Ј. Бекић, *op. cit.*, с. 10.

⁶⁴ D. Svabić и B. Pavlović, *Slavne regimentskomande zapovidi iz Babine Grede od 1810 — 1812*, Zagreb 1954, с. 17.

⁶⁵ B. Lungin, *op. cit.*, с. 205 — 206; L. Lukić, *op. cit.*, с. 85.

кадашње граничарско становништво је код кожухара наручивало кожухе са „ружама“, „тулипанима“ и „брковима“ искључиво у жутој, црвеној и „тиршетној“ (светло зелена) боји⁶⁶ (таб. X б).

ДОЊИ ДЕЛОВИ НОШЊЕ

О уделу граничарског периода у развоју народног одевања веома занимљиве податке пружа грађа о чакширама и панталонама.

Многи испитивачи ношње запазили су да су чакшире од белог сукна, уских ногавица, а богато украшене око прореза за џепове, биле заступљене и међу некадашњим граничарским становништвом.

О њиховој примени у Шајкашкој Рајко Николић напомиње да нико није носио друге чакшире осим тих белих, па су биле обележје Шајкаша.⁶⁷ И у Срему се људи сећају да су их носили њихови стари.⁶⁸ Биле су познате и на територији бившег Великокикиндског дистрикта,⁶⁹ а нарочито у Банату.⁷⁰ Осим у данашњој Војводини, овакве чакшире су се раније носиле у Жумберку,⁷¹ док њихову богату примену на Кордуну, у Лици и Банији доказују сачувани музејски примерци из околине Војнића и Огулина,⁷² а и сачувана народна традиција у тим крајевима.

Слуњани се сећају да су ове лаче биле уске, беле, а украшене „жнорама“ црне и црвене боје, или, пак, плавом „жнором“ и црвеном „ризом“.⁷³ За њих се раније знало под називом *баревнеци* и у једном делу Лике (Дабар, Оточац); биле су, како народ каже, „поуже“ са украсима, „цифрама“, такође од ризе, ширине „један прст“. У локалној терминологији ти украсни детаљи називали су се „гровићи“, а, што је за нас још важније, и „кордун“!⁷⁴ Банијци их се сећају као *лаче абелице*.⁷⁵ У Глини и суседним селима са некадашњим граничарским становништвом, код кога се и по другим хаљацима осећала разлика у односу на „муже“, ове чакшире су се називале *абене лаче*. Судићи према колективној меморији становништва, беле сукнене чак-

⁶⁶ Усмено саопштење Антуна Томића, ст. 61 годину, кожухара из Винковаца.

⁶⁷ Р. Николић, *ор. cit.*, с. 64.

⁶⁸ Вида Тричковић, *Српска народна ношња у Фрушкој гори, Српске народне ношње у Војводини*, I, с. 41.

⁶⁹ А. Стефановић, *ор. cit.*, с. 93.

⁷⁰ В. Милутиновић, *ор. cit.*, с. 109; М. Филиповић, *Прилози и грађа*, 71; М. Филиповић, *Различита етнолошка грађа из Јарковца у Банату*, Матица српска, Зборник за друштвене науке, 11, Нови Сад 1955, с. 94 — 95.

⁷¹ Т. Северовић, *ор. cit.*, с. 145.

⁷² Zbirka Etnografskog muzeja u Zagrebu, инв. бр. 3678, 10412.

⁷³ Саопштење Милана Сминдеровца, из Слуња.

⁷⁴ Саопштење Луке Михелчића, рођеног 1879. године, из села Синца (Оточац).

⁷⁵ Саопштење Маце Сундаћ, учитељице из Грабовца (Петриња).

шире су биле међу граничарима, после Крајине, обавезни део ношње, док их остало становништво није увек носило.⁷⁶

Чакшире о којима говоримо, према основном изгледу, тешко је разлучити од таквих хаљетака који су се носили у већем делу земље у XIX столећу. Многи детаљи на њима, међутим, потврђују да су прошле кроз граничарски период, или, прецизније речено, њихов развој у XVIII столећу био је недељив од развојног процеса војне граничарске одеће, јер су биле њихов обавезни део.⁷⁷ Шта им је Крајина оставила, потражићемо у неколико наредних примера.

У селу Кумани (територија бившег Великокикиндског дистрикта) биле сукнене чакшире имале су дужином „шавова“ црвену траку од чоје, ширине 3 см. Називала се *дашчица*, а подсећа на такозвани „егализир“ официрских чакшира.⁷⁸ Исто тако, на неким банатским примерцима оваквих чакшира, на предњој страни, лево и десно од прореза, додати су џепови са преклопцима, као и у војничких чакшира, што је такође нови момент у устаљеном кроју оваквих хаљетака из народа.⁷⁹ Ове чакшире Банаћана посебно су вредне пажње по својим украсима, јер облик тролиста, који је као декоративни елемент служио за украшавање сличних граничарских и хусарских чакшира, налазимо и на њима. У таквим, црно обојеним украсним мотивима, изведеним на банатским белим чакширама и Вера Милутиновић види остатак традиције из времена Крајине.⁸⁰ (сл. 56 и таб. X в).

Нови елементи из периода Крајине могли су се уносити у ове хаљетке и путем њихове израде. Тома Северовић каже да су жумберачке чакшире ове врсте почетком XX столећа радили кројачи, који су их шили раније и за граничарску војску. Отада оне „имају војнички крој и украсе у црној и плавој боји“ и, према томе су, наставља исти писац, „сасвим на војничку“.⁸¹

Колико су тако, на војнички начин дотеране, биле омиљене и ван некадашње граничарске територије, документује пример из Шестина, крај Загреба, где је забележена употреба оваквих „белих, уских чакшира по војничку“, тј. украшених црним и плавим гајтанима.⁸²

На тај начин бисмо могли рећи да је овај прастари предсловенски⁸³ хаљетак као и остали поменути арханчки делови балканско-равничарске ношње, с обзиром на материјал, израду и функционалност, био неопходан Граничарима, па је и коришћен за све време њиховог крајишког ратовања. Данас га налазимо у фолклорном добру народа

⁷⁶ Саопштење Ивице Старчевића и Ивана Павичића, из Глине.

⁷⁷ Видети напомене 112, (Војна крајина у првој половини XVIII столећа), 50, 46 (Одевање Граничара од 1770 до 1808).

⁷⁸ А. Стефановић, *ор. cit.*, с. 94.

⁷⁹ В. Милутиновић, *Аквизиције етнолошког одељења Војвођанског музеја у 1952*, Рад Војвођанских музеја, 2, Нови Сад 1953, с. 250, сл. 5.

⁸⁰ В. Милутиновић, *Српска народна ношња у околини Вршица*, с. 109.

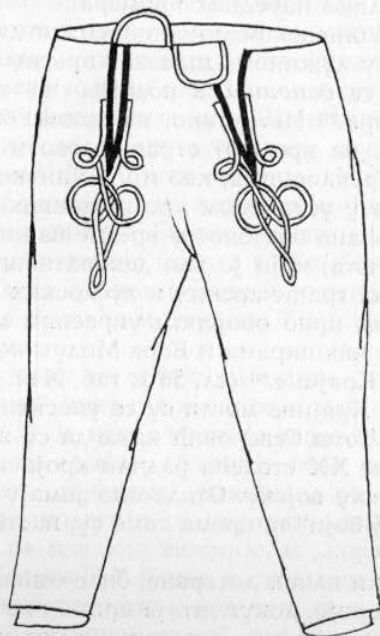
⁸¹ Т. Северовић, *ор. cit.*, с. 80.

⁸² В. Ткачић, *Narodne nošnje u području Zagrebačke gore*, с. 145.

⁸³ F. Norcsa, *ор. cit.*, с. 185.

тих крајева у истом толиком обиму колико још трају сећања на Крајину и њене људе.

Чакшире (*хлече, лаче*) и панталоне од плаве (модре) чоје, обликом, бојом и пореклом одступају од белих сукнених чакшира. Увршћујемо их у хаљетке који су непосредније били везани за војну одећу граничарске војске. У прилог томе говоре њихове типолошке особине, распрострањеност и називи.

Сл. 56 — Украси на чакширама, југоисточни Банат (Збирка Војвођанског музеја у Новом Саду)

Плаве чакшире нашли смо на територији Славоније и северне Хрватске. Такве чакшире из збирке Музеја Славоније у Осијеку, са страна имају косе унутрашње џепове, са импровизованим преклопцима, који су оивичени машинским бодом („штеп“) од црног концца. На спољној страни ногавица изведен је двоструки машински бод, који подсећа на „испуск“ у војничких чакшира.⁸⁴

Исте овакве чакшире, које се чувају у загребачком Етнографском музеју, поседују напред истоветне џепове, али су украшене жутим. кончанним бодом. На задњој страни налазе се још два таква џепа и дугмад за ношење „хосентрегера“.⁸⁵

⁸⁴ Збирка Музеја Славоније у Осијеку, инв. бр. 950.

⁸⁵ Zbirka Etnografskog muzeja u Zagrebu, инв. бр. 13044; овакве чакшире, до првог светског рата, у Славонском Броду је израђивао кројач Мато Лончаревић и продавао околном становништву; саопштила Ана Лончаревић, рођена 1885. године, из Славонског Брода.

Према сећању очевидаца, ове хаљетке носило је и становништво из околине Крижеваца, што значи да су биле познате и на територији раније Вараждинске крајине.⁸⁶

На тип плавих чојаних панталона наишли смо до сада само у осјечком музеју. Оне имају џепове идентичне са онима на чакширама, у чему видимо исте изворе утицаја. То се потврђује и украсом од црвене чоје, аплицираним на спољној страни, и то дужином ногавица, што делује као „егализир“, или „испуск“ на таквој одећи војног порекла⁸⁷ (таб. X г).

Иако ови одевни предмети (плаве чакшире и панталоне) испољавају изразите особине грађанских хаљетака, који су, од краја XIX столећа, продирали из града на село, при чему ни некадашња Крајина није потпуно била заобиђена, ипак наведени детаљи кроја, тоналитет боје и украси ових граничарских делова ношње указују на то да је у њиховом обликовању био присутан и војнички момент, ако не и одлучујући. Као узорци могли су да им послуже такви делови одеће граничарских војника, тј. плаве граничарске чакшире, које су прописи предвиђали од 90-тих година XVIII столећа, а и плаве панталоне, уведене у граничарске пукове 1850. године, међу којима су, као што је већ у једном од претходних одељака наглашено, биле у употреби до краја крајишке установе, 80-тих година XIX столећа⁸⁸ (таб. X г и в.).

Још једна чињеница говори у прилог претпоставци да ови делови одеће за своју примену у народу дугују граничарском периоду. Наиме, и међу самим становништвом, плаве чакшире су познате под називом *граничарске хлече*,⁸⁹ а тако су забележене и у музејском инвентару.⁹⁰

Званичним укидањем Војне крајине оне су се дуже задржале, јер су, својим једноставним кројем и народу блиском плавом бојом, одговарале и укусу њихових носилаца, а и захтевима времена, чинећи на неки начин прелаз ка правој грађанској одећи.

ОБУЋА

Међу овим предметима, најпре се осврћемо на обојке. То су комади памучне или вунене материје, који су, као део обуће, познати у наших народа од давнина, па самим тим и независно од утицаја Војне крајине.

Међутим, неки подаци упућују на то да су обојци међу граничарским становништвом поседовали специфичне одлике, које су се до да-

⁸⁶ На подацима захваљујем Директору Музеја у Крижевцима, Драгутину Зајцу.

⁸⁷ Zbirka Muzeja Slavonije u Osijeku, инв. бр. 931.

⁸⁸ Видети напомену 112 (Одевање Граничара у XIX столећу).

⁸⁹ Усмено саопштење Мартина Вучићевића, из Жупане.

⁹⁰ Инвентарска књига Етнографског музеја у Загребу, предмет под инв. бр. 13044.

нас у народу одржале. Овакве обојке нашли смо на територији Славоније, Срема и Баната. Тако су, на пример, у Славонији били израђивани од црвено-беле вуне.⁹¹ Примерак из Градишта исткан је у коцкастој шари, од црне вуне и белог памука, а украшен је розетама и протканим златним срменим нитима.⁹²

У неким деловима данашње Војводине постојала је нарочито наглашена разлика у боји између *граничарских* и *паорских* обојака. Тако су у Срему, у околини Сремске Митровице, обојци били црвене боје, са жутим и зеленим пругама.⁹³ Слични њима су и обојци из околине Вршца, (такође некадашња граничарска територија), на којима је видљиво да су жене на основну, црвену боју уносиле разнобојне пруге.⁹⁴ Обојци из Орловата су црвени, са уздужним црним и жутим пругама⁹⁵ (таб. X д).

Ова грађа наводи на закључак да на већем делу некадашњег граничарског региона црвени обојци представљају граничарску специјалност. То је запазио и Миленко Филиповић, тврдећи да су се у Банату управо по боји обојака разликовали „Милитари“ од „Паора“. Зато народ ове обојке и назива *милитарски обојци*.⁹⁶

Поред знатног утицаја градске обуће, која је нарочито после развојачења Крајине продирали и на „граничарско“ село, већи део становништва је још увек носио опанке. Од 80-тих година XIX столећа до 20-тих година XX столећа, народ некадашње Крајине користио је три типа опанака: пресне опанке са опутом (*опутњаци*) или везане за ногу каншевима (*каншари*), а као новији облик, оне са „капном“ (*каничари*, *теркијаци*, *шагари*)⁹⁷ (сл. 57).

За сада не можемо прецизно утврдити да ли је постојала разлика у овој врсти обуће између становништва територије под војном од оног под цивилном влашћу. Период Војне крајине за овај део народне обуће могао је да буде значајан само утолико што је стварао погодне услове за њихову нешто дужу употребу него у осталим крајевима земље.

⁹¹ М. Марковас, *op. cit.*, с. 45.

⁹² Zbirka Muzeja Slavonije u Osijeku, инв. бр. 49.

⁹³ Ј. Бекић, *op. cit.*, с. 7.

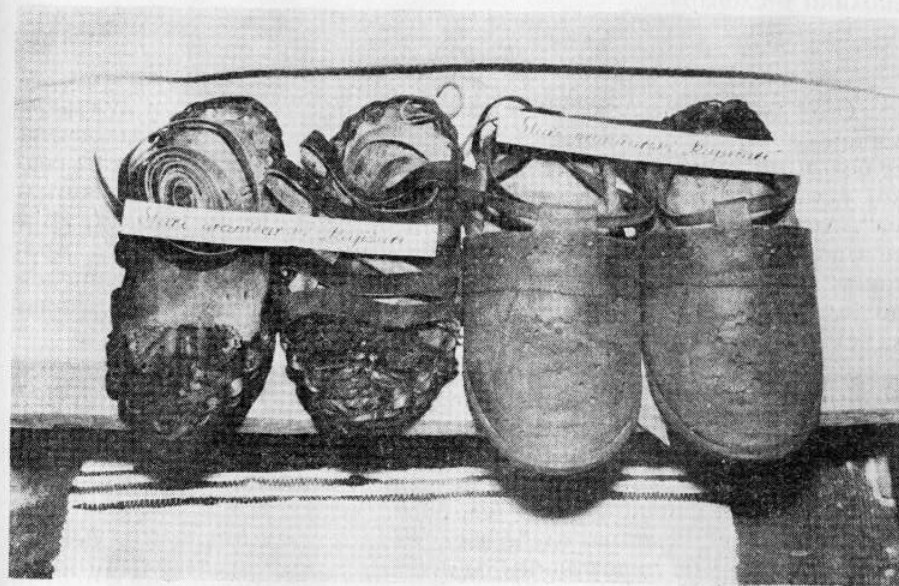
⁹⁴ В. Милутиновић, *Српска народна ношња у околини Вршца*, с. 113.

⁹⁵ Збирка етнологског одељења Војвођанског музеја у Новом Саду, инв. бр. 73.

⁹⁶ М. Филиповић, *Различита етнологска грађа из Јарковца*, с. 95.

⁹⁷ Најједноставнији облици опанака, крајем XIX столећа, забележени су код некадашњих личких и огулинских Граничара. То су *опутњаци*, од пресне коже, са горњим делом од испреплетене опуте (В. Крџмарић, *op. cit.*, с. 316). Нешто савременији опанци (*врччани*), у Срему су израђивани од говеђе коже, а напред су имали шиљак (Ј. Бекић, *op. cit.*, с. 7). Њима слични *каншари* били су познати у славонском делу некадашње Крајине (Ј. Lovretić, *op. cit.*, с. 157). Као новији тип опанака могу се сматрати они са „капном“ (*каничари*), које су, до првог светског рата, носили славонски, кордунашки и банијски Граничари. На Кордуну су их називали *опанци са запеткама* (Усмено саопштење Мија Штефанца, рођеног 1891. године, из Растока).

Често примењивана обућа ранијег граничарског становништва биле су чизме. Иако се њихова појава не може везати искључиво за период Војне крајине, грађа о њима са ових терена неоспорно указује на војничке узоре, што илуструје и пример из Жумберка, где се чизме називају *војничка обућа*.⁹⁸

Сл. 57 — Граничарски опанци (Збирка Музеја у Жупани)

Скрећемо пажњу на назив *мађарске чизме*, који се може чути у народу.⁹⁹ У овом случају израз „мађарски“ доводимо у везу са „хусарима“, лаком коњицом. Ова два појма често се изједначавају, највероватније зато што су, у ствари, мађарски хусари имали водећу улогу при униформисању европских хусарских јединица уопште. То се преносило и на граничарске коњичке ескадроне и њихову одећу и обућу, јер су били веома слични регуларним аустроугарским хусарима. Стога су и чизме Граничара биле, нарочито по украсима, идентичне мађарским, хусарским чизмама.¹⁰⁰ Претпостављамо да су граничарски хусари били посредници за ширење такозованих мађарских чизама у народу.

⁹⁸ В. Крџмарић, *op. cit.*, с. 316.

⁹⁹ М. Филиповић, *Прилози и грађа*, с. 72.

¹⁰⁰ А. Стефановић, *op. cit.*, с. 93.

ОГРТАЧИ

Као што су и многи други хаћеци, познати из времена Крајине, на овим подручјима ношени и после њеног укидања, тако је, вероватно, настављена и употреба разних врста горњих делова ношње. Међу њима специјалну пажњу побуђује врста кабанице, под називом *кепењак*, о којој је, за сада, извесно да се задржала још само у селима у околини Бјеловара.

Кепењак

Овај део ношње израђен је од тамноплаве чоје. Својом дужином допире до испод половине листова. Око врата има ревере, а закопчава се белним металним дугмадима, постављеним у два реда (по пет на свакој страни). Рукави су му са преврнутим нарукављима, „манжетнама“. Дужином леђа има унутрашњи набор, такозвану „фалту“, који се завршава отвором („шлиц“), док је попречно нашивена трака, „драгонер“. Са страна има усечене џепове, са преклопима. Нараменице, са по једним дугметом, опшивене су црвеном чојом, као и сви рубови хаљетка.¹⁰¹

Према расположивим подацима, овакав *кепењак* носиле су само жене, и то претежно о празницима или када би долазиле у „штоп“, тј. у град. Масовније се примењивао, нарочито до првог светског рата у следећим селима: Стара и Нова Рача, Грђевац, Међурача, Ровинац, Козарац, Сасовац, Херцеговац и Даутон. У тим насељима шиле су га зато специјално вичне жене¹⁰² (сл. 58).

Овај јединствени део одеће заслужује детаљнију анализу. Већ на први поглед — по типолошким одликама, затим по материјалу и изradi — идентичан је горњем војничком капуту шињелу, па бисмо чак рекли да представља његову доста верну копију. Зато нас доводи у недоумицу да ли да га уопште убројимо у народну ношњу. Међутим, начин његове употребе у народу унеколико одступа од правила која важе за војску. Наиме, иако има дугмад, носи се незакопчан, а „драгонер“ му је причвршћен само једним дугметом, тако да му други крај обавезно виси надоле. Дакле, народ је сам овај хаљетак прилагодио свом укусу. По свом филолошком значењу, израз „кепењак“ одводи нас у дубоку старину пастирско-војничких огртача, познатих не само нашим народима.¹⁰³ Грађа показује да је овај хаљетак, на разним просторима, временом еволуирао, мењајући и облик и функцију. Тако смо га у Крајини већ помињали: његову старију варијанту, тј. огртач од ваљаног сукна, М. Гушић је нашао код Ускока, на прелазу из XVI у XVII столеће, а нешто модификовани вид овог хаљетка презентовали смо у оквиру феудалне раскошне гардеробе Вука Франко-

¹⁰¹ Zbirka Gradskog muzeja u Bjelovaru, инв. бр. 208, 209.

¹⁰² На саопштењима захваљујем колегиници Вишњи Хузјак, кустосу Градског музеја у Бјеловару.

¹⁰³ Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika JAZU, IV, Zagreb 1892 — 1897, s. v. кепењак.

пана, из друге половине XVII столећа.¹⁰⁴ У XVIII столећу примењивао се у неким крајевима Мађарске, јер су га носили само богатији, а имао је улогу горњег капута, израђеног од финије чоје.¹⁰⁵

Сл. 59 — Кепењак са изложбе у Музеју у Бјеловару 1959. године

Сл. 58 — Бенгез Јага (рођена 1884) из Даутона, Хрватска, у кепењу, који је шила Глухак Анка из Међурача, 1906. године (Збирка Музеја у Бјеловару)

Један део фолклорне грађе указује на то да се задржао у склопу традицијске ношње, као, на пример, у Хрватском загорју, где је са-

¹⁰⁴ E. Lašovski, *op. cit.*, с. 93.

¹⁰⁵ Györfy Istvan, *A naggykun, viselet a XVIII sc., Ethnographia Nepelet a mayar neprajzi tarsag folyrata XLVIII/2—3, Budapest 1935, с. 114 — 139.*

чуван као део младине одеће, док остале чињенице потврђују да је био и варошки капут.¹⁰⁶ Крајем XIX и почетком XX столећа, у појединим областима Хрватске забележена је његова употреба као градског дела одеће.¹⁰⁷ За кепењак у Жумберку Тома Северовић такође напомиње да је сличан данашњем „господском хавелоку с рукавима“, а да је био прилично дуг и израђен од модрога сукна, са усправном јакном, „колијером“.¹⁰⁸

Наш примерак кепењка из бјеловарског музеја припадао би тој, другој категорији ових горњих хаљетака, која је произашла из његове раније примене код виших слојева, којима је било доступно да га мењају према захтевима временске моде. У нашем случају сачувао је само старину назива и намену, док је своју специфичну форму, односно изглед шињела, највероватније, добио под утицајима војне одеће, тада репрезентативног начина одевања у Крајини. У прилог томе говори и податак да се рејон његовог распрострањења почетком XX столећа поклапа искључиво са територијом некадашње Границе, и то дела који је улазио у састав вараждинских граничарских пукова¹⁰⁹ (сл. 59).

Изнета грађа о остацима одевања из времена крајишких ратовања наводи на закључак да је Војна крајина исто толико утицала на преображаје у народном одевању колико је и неговала раније форме традицијског облачења.

Примери за таква њена двострука, а можда и вишеструка деловања сачувани су, као што смо видели, у богатој фолклорној ризници, која нашим испитивањима ни у ком случају није потпуно исцрпљена.

Мењајући се, народна ношња, под утицајима крајишког народног живота, обогаћивала се бројним украсним детаљима (декоративни елементи на белим уским чакширама, на гуњцима, кожусима, обојцима), чије орнаментално значење има за основу војну симболику. Овде се углавном ради о једноставном подражавању војних дистингција или других особености, које је требало да истакну разлику граничарског од неграничарског становништва, па су уследиле из психолошких побуда.

Осим таквих, каткад мање приметних новина, које је крајишки период остављао за собом у ношњи, посебно је интересантно опонашање кроја, а још значајније — преношење читавих делова војно-крајишке униформе у народ. То су, по нашим примерима, неки горњи хаљаци са особинама војничке блузе, затим плаве чакшире и панталоне и, на крају, кабаница — шињел, кепењак. За ове последње хаљетке је типично да су њихову примену у народу подстицали утицаји града,

па су део општег процеса осавремењавања сеоске ношње. При томе је, значи, и Војна крајина имала свог удела.

Што се тиче улоге Војне крајине као резервата за дуже одржавање појединих архаичнијих форми облачења, или, пак, подржавање успомене на њих, то смо илустровали примерцима разних покривала главе (калпак, шешир са широким ободом, капа *хрватка*), као битним знамењем сваке одеће, па и граничарске. Ови одевни елементи, уз још неке давнашње народне хаљетке (уске беле чакшире, гуњ, опанци), старије и од саме Крајине, својом вишевековном применом на овим просторима, обезбеђивали су своје трајање и после престанка власти крајишких команданата. То је ишло упоредо са очувањем народне традиције о крајишком времену и њеним врсним представницима, која ни до данас, нарочито међу потомцима некадашњих Граничара, није сасвим угашена.

¹⁰⁶ M. Gavazzi, *op. cit.*, c. 126.

¹⁰⁷ Milan Lang, *Samobor*, ZNZOJS, 2, Zagreb 1911, c. 164.

¹⁰⁸ T. Severović, *op. cit.*, c. 84.

¹⁰⁹ Veronika Gervers-Molnar, *The Hungarian Szür an archaic Mantee of Eurasian origin*, Toronto 1973, c. 106.

ЗАКЉУЧАК

Досадашња истраживања Војне крајине указала су на њен изузетан значај, пре свега у односу на историјску улогу пограничних становника, чија је вишевековна стражарска служба на граници два царства у ствари значила њихову вечиту борбу за опстанак.

У том етничком калейдоскопу, а у исто време војнички оријентисаном друштву, каква је била Војна крајина, владали су готово истоветни животни услови и за Кордунаше и за Банађане, Личане или Славонце. То је било одлучујуће за њихову друштвену и етничку консолидацију и међусобна зближавања заједничком судбином, која им је била додељена. По томе су се разликовали од становништва насељеног изван крајишке територије, у шта се уверавамо изразима, само за њих специфичним: *Граничар*, *Крајишник* или *Милитар*. Ови термини, вероватно у почетку само војно-територијалне одреднице за насељено становништво дуж аустро-турске граничне линије, временом су прерасли своје првобитно значење, претворивши се у варијанте једног особено граничарског, друштвено-политичког, па донекле и етнопсихолошког индивидуума, који би се морао објаснити у првом реду друштвеним и етничким процесима у некадашњим крајишким регионима и у крајишко време.

Пошавши од таквог становишта, обрадом ове теме покушали смо да одевање наоружаног граничарског живља, схваћено у целини, пре свега реконструиремо, а затим проучимо његове основне типске и стилске особине да бисмо утврдили у којој мери су га истицале као специфични, граничарски вид одевања.

Овај сложени задатак који смо себи поставили захтевао је овладавање, бар у најопштијем смислу, обилном и на разним странама расутом документарном грађом, а, са друге стране, изискивао је крајњу обазривост према једном делу литературе, углавном стране, посвећене историји Крајине и народа који су је насељавали.

Истичемо да проблем граничарског одевања, са свим његовим изнијансираним детаљима који га чине комплексним, нисмо могли у потпуности да објаснимо онако како он то по својој важности заслужује. Настојали смо да ова студија, колико знамо прва ове врсте у

нас, ако и не пружи одговоре на сва питања која је поставила, послужи као путоказ за даља истраживања.

Еволутивни пут граничарског одевања поседује неколико битних одлика, које овом приликом треба посебно поменути.

Прво што испитивачу ове материје пада у очи јесте чињеница да се одевање наоружаног граничарског становништва мењало, умногоме зависно од друштвено-политичких промена у самој Крајини, схваћено и као институција и као територија насељена људством.

Наиме, како је граничарско војевање давало основни тон свим животним и стваралачким манифестацијама у Крајини, тако је и одевање граничарског народа представљало интегрални део свеукупног преображавања Војне крајине, од слабо насељених територија са раштрканим утврђењима у XV и XVI столећу, до многољудне војно-територијалне целине, каква је постала од друге половине XVIII столећа и у XIX столећу. Самим тим, развојне фазе у историји Војне крајине јасно су се одражавале и на одевну слику њених наоружаних припадника.

У одевању крајишке војске до XVIII столећа, разнородне пре свега по свом друштвеном саставу, владали су закони одевања карактеристични за више слојеве и европског и источњачког света. Тек крајем тога периода, тј. од последњих деценија XVII столећа, ратним неуспесима османлијске, а успесима аустријске војске, дошло је до корених промена и у Крајини, а и у њеној војсци.

Проширивањем пограничне територије према Турској и етничким освежењима придошлицама са Балкана, у Крајини су изгубиле од свог ранијег значаја феудалне домаће и стране трупе, а бројчано је јачао досељенички живаљ. Ранији браниоци крајишких утврђења уступали су место стално настањеном, претежно српско-хрватском становништву, које је отада, па до завршетка крајишких ратовања, представљало једине чуваре и браниоце новоутврђене границе према Турцима.

Наша истраживања усредсредили смо на овај други, релативно мирнији период крајишке историје, који нам је омогућио да одевање Граничара посматрамо као тематску целину, временски и просторно омеђену.

Анализа расположиве изворне грађе показала је да одевање свеколиких граничарских наоружаних маса сажима у себи и народну ношњу и војну униформу, што представља једну од основних његових специфичности. Обе ове одевне категорије нису се међусобно искључивале, већ су се, напротив, ослањале једна на другу, па чак и преплитале. Зато је данас тешко разлучити где на појединим хаљенима почиње униформа, а где се завршава ношња, и обратно.

Говорећи о *народној ношњи* важно је истаћи да је она, укључујући све локалне варијанте везане за крајишке просторе, одиграла веома значајну улогу у одевању наоружаних припадника Војне крајине.

Пре свега, морамо је посматрати као претечу граничарске војне одеће, коју је, тако спектакуларно, замењивала у читавој првој поло-

вини XVIII столећа. То је био такозвани нерегуларни крајишки период, када је Војна крајина престала да буде оно што је била, а још није добила ново уређење. У одевању њених бранилаца, називаних: пандури, хајдучи, толпачи, милиција, преовлађавала је народна ношња. Шаренило њених облика и различито порекло појединих хаљетака умногоме се могу објаснити друштвеним и етничким гитањима, која су у то време потресала скоро све регионе Војне крајине.

Од 50-тих година XVIII столећа Војна крајина се рађа као јединствена, а територијално затворена војна институција, која је почела да се развија на рачун етничке свежине свога становништва. У одевању њених јединица (пукови), чије се људство васпитава под све интензивнијом војничком стегом и дисциплином, нема више места за шаролико одевене Граничаре. Претварање граничарског народа у граничарску војску истискивало је народну ношњу из званичног, крајишког одевања и довело до појаве прве војне, тј. једнообразне одеће, која се популарно називала *мондура*, или *монтуре* (*Montur* = униформа). Кроз овај прелазни облик од народног ка војном одевању ношња граничарских сељака-ратника постепено се прилагођавала ондашњим схватањима савременог војног опремања за рат. Тај њен преображај није прошао по народ безболно, а време када се она претварала у званичну одећу иначе је било судбоносно за Крајишнике. Замењивање традиционалних облика облачења једнообразним, нешто упрошћеним и европеизираним хаљенима, истовремено је значило и крај кнежевској самоуправи ових, пореклом динарских досељеника, који су се у великим породицама пресељавали са турске на аустријску страну Границе. Одело и оружје су чинили делове њихове јуначке части и слободарских схватања, па су их се зато и тешко одрицали. Ти драматични дани (личко-брињска буна, северинска буна), пропраћени увођењем прве мондуре, у историји наших народа су записани као преломни моменти у крајишкој прошлости.

Тада долази до изражаја тактичност владајуће аустријске администрације, која је настојала да униформисање међу Граничарима спроведе поступним методама, које су уследиле после детаљног испитивања карактерних особина овога живља, чије су ратне заслуге биле Бечу добро познате. При томе се инсистирало на променама кроја народне ношње, док је, за извесно време, самим Граничарима било препуштено да одаберу боје појединих хаљетака, руководећи се својом традицијом.

И касније, када је крајем XVIII столећа униформа потпуно преовладала међу граничарским људством, задржали су се многи елементи и из традиционалног одевања. То се, пре свега, односило на такозвану *домаћу одећу* (*Hausmontur*), у којој се, донекле, толерисала народна интерпретација службене, војне одеће. То се испољавало коришћењем производа домаће радиности, веома заступљеним међу граничарским народом.

Чак је *ратна одећа* (*Feldmontur*) усвајала, а временом преображавала неке древне народне хаљетке (чакшире, калпак, кабаница,

опанци), учинивши их, бар до 70-тих година XVIII столећа, деловима званичне граничарске одеће, одређене за ратовања.

Другу мисију, која ју је учинила познатом и ван Крајине, народна ношња је извршила у одевању помоћне, народне војске, при чему су је нарочито прославили Сержани. У овом свом виду, када је представљала једино службено и ратно одело, припадала је кругу ратничке народне одеће, познате из буна и устанака широм земље. У историјској прошлости Југословена, скоро до наших дана, познато је да се ратовало „о свом рұху и крұху“. Доказе за то имамо почевши од сељачких буна у Словенији и Хрватској у XVI столећу, па преко устанака у Србији под Карађорђеом и Милошем, до босанско-херцеговачког устанка 1875. године и илинденског устанка у Македонији почетком овога столећа. Македонски устаници су, на пример, наоко обучени као околни сељаци, наручивали терзијама да им украси буду „со десет реди црни гајтани“, тј. са више украса него у осталих, да би се знало ко је илинденец, а ко није.

Специфичност, пак, граничарског народног одевања ове врсте састоји се у томе што су, с једне стране, на њега деловали сви они природни и етнички фактори који и иначе утичу на обликовање народне ношње а, с друге стране, што су се у знатној мери осећали и утицаји војничког, крајишког живота, који није био тренутна појава, већ вишевековни процес.

Могло би се закључити да је ношња помоћних граничарских јединица исто толико чувала и одржавала архаичније елементе из разних слојева балканско-оријентализоване и панонско-мађарске ношње, колико су се сва та разнородна одевна струјања преламала на овом граничном подручју, захваљујући, пре свега, изузетном географском положају и друштвено-политичком значају Војне крајине. При њиховом мешању и прожимању посебно значајни су били: етничка кретања, стална крајишка ратовања и ратни плен, као и породичне и трговинске везе становништва, српског и хрватског порекла, а и становника других етничких провенијенција, који су били насељени и на једној и на другој страни аустро-турске границе. Својим издвојеним, војно-административним уређењем Војна крајина је омогућавала и извесна кондензовања свих тих често супротних тенденција у одевању, из чега су произашли и неки нови квалитети, који би се могли убројити у особено граничарски начин одевања. Исто тако, тежњу власти да управо ти наслеђени облици традиционалне ношње уђу и у наменску одећу Крајишника, сматрамо битним разлогом за поступно израстање такозваног граничарског вида облачења, који је постао карактеристичан само за наоружани народ Крајине, а што се касније преносило и изван њене територије.

И у динамичком развоју војне одеће у Крајини могу се открити извесне законитости, по којима је одступала од општег развојног процеса униформисања у свету.

Наиме, чињеница је да увођење прве војне одеће у Крајини пада у време када се у целој Европи настојало на униформисању војске.

Међутим, за разлику од европске униформе, настале из барокног грађанског костима, у који су војни елементи уношени са украсима (ешарпе), прва граничарска униформа, проистекла из традиционалне ношње, тада уобичајене међу граничарским народом, украшена је детаљима који су добили значај војних симбола. Сличан развојни пут имала је и српска униформа из XIX столећа. Међутим, она се нешто брже издвојила из ношње, јер је стварана у оквирима домаће државне заједнице, каква је била Србија — којој је било стало да што пре изгради своје оружане снаге, за разлику од Војне крајине — којом су управљали странци.

Упоредном грађом смо установили да европски утицаји — проишавши из барокног, неокласицистичког и новијег, функционалног стила одевања, који су, као одраз општег аустријског препорода, мењали облике граничарске униформе — нису потицали из једног извора. Мада је у то време Француска била колевка војне моде, Граничари су ту моду усвајали преко униформи аустријске војске, а пре свега посредством мађарске униформе. Изузетак чини краткотрајни француски период у одевању граничарске војске, који се осећао на територији Наполеонове Илирије, тј. у западним деловима Крајине (од 1809. до 1813). Граничарска униформа, коју бисмо могли да окарактерисемо као мађарско-фолклорно-војнички амалгам своје врсте, све до развојачења Крајине, по боји је, ипак, остала искључиво граничарска (нпр. плава шајкашка униформа или мрко-плава униформа граничарске пешадије и коњице из 50-тих година XIX столећа).

За граничарску војну одећу је типично да представља прву домаћу униформу у нас. Имала је одјека и у униформисању српске војске XIX столећа. То би, у многоме, могло да се сматра резултатом народног карактера који су поседовале и граничарска и српска војна униформа, одражавајући истовремено друштвену и етничку повезаност народа са обеју страна Границе, коју гранична линија није могла савином да прекине.

Карактеристично је да Граничари скоро никада нису нечујно и безболно усвајали промене у свом одевању. Тек када су се они сами еманциповали под утицајима аустријског војнокрајишког система живљења и васпитавања, и одевање су идентификовали са својим прослављеним, али мукотрпно стеченим граничарским именом. Често рањаваном — ако би и успео да се, после дугих ратовања, жив врати своме дому, на Крајину, и добије заслужене војне почести — Граничару је његов спољни изглед потврђивао виши друштвени ранг и престиж над осталим становницима. Одело и оружје су му представљали компензацију за многе изневерене наде и неизвршена обећања власти. Међутим, његова војничка част и васпитање налагали су му да на први знак војних команданата крене у рат и поново обуче униформу, јер се, као што је запазио Цвијић, сматрао „браниоцем династије и царским сином“.

Сматрамо да је из друштвених и етнопсихолошких побуда настао један по много чему само за ово поднебље карактеристичан став пре-

ма одевању. Он би се могао сматрати репрезентативно граничарским, јер је постао образац за углед и осталом становништву Крајине, која је временом израсла у својеврсни војнички логор.

Само се по себи разуме да тај назовимо га граничарски начин одевања није могао неповратно да нестане званичним укидањем Војне крајине као институције, 80-тих година XIX столећа. Као део једног ширег процеса, столећима везаног за народ ових региона, морао се задржати у ношњи, на исти начин као што су престанком крајишких војевања остале неке специфично граничарске навике, па и обичаји, изрази, затим особености у култури становања, а и у другим облицима свакодневног и духовног живота народа. Аналогно томе, Крајину је надживело и нешто од тог наменског граничарског начина одевања, и у самим предметима, а и у сећањима о том одевању код људи чији су преци војевали на Крајини.

Према нашем мишљењу, допринос Војне крајине у динамичком развоју и народног и војног одевања огледа се у томе што нам је потврдио да особености у традиционалном животу, које настају под одређеним друштвеним и историјским условима у лимитрофним регионима делују и на промене у народној ношњи.

У овом случају, посредством Војне крајине, традиционална ношња је изашла из анонимности и, мењајући се, постала званичном, наменском одећом, да би се поново вратила својим изворима из којих је и поникла, али сада богатија за један значајни период народне историје.

СКРАЋЕНИЦЕ

Vesnik VMJNA	— Vesnik Vojnog muzeja Jugoslovenske narodne armije, Beograd
Vjesnik KHSDZA	— Vjesnik kraljevsko hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva, Zagreb
GEM	— Гласник Етнографског музеја, Београд
Гласник ИД	— Гласник Историјског друштва у Новом Саду
ĐAS	— Državni arhiv Slovenije, Ljubljana
ĐAH	— Državni arhiv Hrvatske, Zagreb
ЗМ	— Земунски магистрат
ZNZOJS	— Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, Zagreb
ИАБ	— Историјски архив Београда, Београд
ИАВ	— Историјски архив Војводине, Сремски Карловци
JAZU	— Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb
KAW	— Kriegsarchiv, Beč
РАД	— Рад Војвођанских музеја, Нови Сад
САН	— Српска академија наука, Београд
САНУ	— Српска академија наука и уметности, Београд
СЕЗБ	— Српски етнографски зборник, Београд
СКА	— Српска краљевска академија, Београд
НМВ	— Heeresgeschichtliches muzeum, Beč

Summary

CLOTHING OF THE MILITARY BORDER GUARDS IN THE XVIII AND XIX CENTURIES

By considering this topic on the basis of selected documentary evidence, an attempt has been made to investigate fundamental regularities in the development of the Borderers' clothings, and, simultaneously, to point to the manner in which the folkways, and particularly the folk costume, echoed the Military Border period.

The «clothing of the Military Border guards» is understood here to mean the modes and forms of clothings of the armed male inhabitants of the Border regions, a population which, although ethnically heterogeneous, had become socially homogeneous owing to the significant function they had performed in their ageslong defence of the frontier zone from the Osmanlis.

Peculiarities of the Borderers' clothings during and after the Military Border period have been observed in regional terms, in the areas of Yugoslav territory falling within reach of the former Military Border — starting from the Adriatic hinterland in the west, via Lika, Kordun and Banija, partly including areas of Northern Croatia, to Slavonija, Srem, and Banat in the east. As far as periods of time are concerned, we have restricted our observations mainly to the 18th and 19th cc. which are considered to have comprised the period of the rise and fall of the Military Border in its capacity of an institution.

Our research has been based on contemporaneous sources pertaining to fine arts and literature, on objects from museum collections, on the extant popular traditions, and on the poetry of the Borderers.

The monograph is divided into five chapters constituting thematic-chronological wholes.

In the first, introductory part (The Military Border and the clothings of the Border guards until the 18th century), the Military Border and the clothings of its inhabitants have been observed only in a global manner, because at those times the Border had not yet reached the state

of being a unified whole, either in terms of territory, or in terms of the organization of the people concerned. Apart from a brief survey relating to the history of the Military Border (established in the second half of 15th c. by the Hungarian-Croatian kings to serve as a rampart against the encroachments of the Osmanlis), attention has been chiefly paid to the social structure of the Military Border army, on the basis of which distinctive lines have been drawn with regard to the clothings of its members.

In terms of social and ethnic descent, the heterogeneous Military Border army was composed of: mercenaries, troops of Croatian-Hungarian nobility, and local population.

In accordance with such a character of the Border, we have concentrated our research on the two basic categories of the Borderers: the Border chiefs, and the Border people.

The sources have shown that in 16th and 17th cc. the clothing pattern of the upper stratum of the Borderers (the Hungarian-Croatian nobility, and mercenaries) bore a conspicuous imprint of the Wes-European influences which were manifested in the application of the metal defensive covering for the body in battle (chain-mail, armour, etc.). Towards the end of the period the clothing of the Border commanding personnel was characterised by an extensive use of sumptuous clothing items with feudal Hungarian-Croatian and oriental features.

On the other hand, the Border people dressed in simple, homemade peasant costumes manufactured of heavy cloth, which were mostly transmitted from the Balkans by Dinaric immigrants, beginning with 16th c., and particularly in 17th c.

The close of the 17th c. brought about substantial changes in the structure of the Military Border. With a new disposition of forces foreshadowing on the European political scene (with the decline of the Ottoman Empire, and Austria gaining in strength), and a change effected in the development of arms (with firearms acquiring preponderance over side arms), the necessity of maintaining the mercenary army had ceased to exist, and the feudal cavalry of domestic and foreign origin had likewise begun to lose its importance. Emerging now as the basic force of the Military Border was a new immigrant population, the bearer of the peasant style in clothing. From then onward, the peasant costume started forcing its way into the Military Border formations, which process gave the clothing of the armed Border forces its basic colouring in the course of the 18th c., and especially during its second half.

The second part of the text (The clothings of the Border Guards in the first half of the 18th century) includes the so called irregular period of the Military Border, a period in the course of which it had lost its former socio-political physiognomy, while the new order had not yet been established.

The Austro-Turkish Wars (1683—1699, and 1716—1718) resulted (with the withdrawal of the Turks) in a territorial expansion and a changed position of the Border regions; they also caused an influx of new Balkan immigrants, which produced a change in the ethnical contents of

the Border districts, and by this very fact, a change in the structure of the people under arms. The former defenders of the Border fortifications were replaced by the permanently settled, predominantly Serbo-Croatian population, which from then on, until the very end of the Border warfare, represented the only guards of the newly established frontier towards the Turks.

Due to all these socio-ethnic changes, the clothing pattern (judging by the copper engravings of Martin Engelbrecht) came to be characterised by an express diversity of colours, which we have tried to explain as being a consequence of the ethnic processes in the first place, then by the influences of the Hungarian and oriental styles in clothing, and also by the beginnings of the government interference into the reorganization of the Border and its army.

The third chapter (The clothing of the Border guards in the second half of the 18th, and during the 19th cc.) is devoted to the military clothings of the standing Border units, from its initial stages in the forties and fifties of the 18th c. until the eighties of 19th c., when it officially disappeared along with the Border regular order.

This portion of our research is based on archival records and contemporary drawings, by means of which we have effected a reconstruction of the Borderers' military dress in its essential outlines. In doing so, we have made an attempt to establish facts relating to the manner in which it was obtained in various Border regions and particular periods of time, the significance it had for the Borderers, i.e. whether they accepted it, and if they did, on what conditions, and what were its characteristics with regard to type and style.

The investigation has shown that the issue of the Borderers' uniformization is inseparable from the Border regular order. The uniform developed in compliance with the advancement and strengthening of the military organization and discipline, not only among the soldiery, but also among the colonised Border population. Hereupon we have noticed that the crucial moments in the history of the Border people, and by this very fact also of the clothing of its armed portion, should include: the introduction of the Border regiments, accompanied by the division of the territory into so called 'regimental districts' which were to function as military-territorial units; and the strengthening of the central authority, counterpoised to the abolishment of the people's self-managing principalities. The transformation of the Border people into the Border army had as its side effect, a displacement of the peasant costume, and the introduction of the uniform dress which was marked by an increase of martial elements in the course of 18th c., so that in 19th c. it eventually became identical with the uniform of the other troops of the Monarchy. Typical features of the former Borderers' clothes were retained only in certain colouring peculiarities (the brown blouse and black belts).

In contrast to the initial stage of the uniformation, when each Borderer himself had to obtain and take care of his own clothes, an organized system of supplying the Borderers with clothes and military equip-

ment was subsequently introduced. Through supply centers (Montur oeconomic commission) and administrative network, ready-made uniforms were granted to the Borderers free of charge, or at a certain compensatory payment. The authorities, however, saw that these supplies would be more economical if part of the expenses were shared by the Borderers' households: The advancement was therefore encouraged of handicrafts which had already been considerably developed among the population from ancient times, so that they could partly satisfy the uniformation demands. Such a tendency on the part of the authorities resulted in two variants of the uniform: one used in war-time (battle-dress — Feldmontur), which was given to the Borderers by the state, and the other for peace-time service (home-dress — Hausmontur), which the Borderers themselves obtained and manufactured from their own woven materials (linen, heavy cloth) within the framework of their domestic textile production.

At first, the Borderers resisted the uniformization (the Severin rebellion, 1755) primarily because in it they saw a loss of their former liberties, along with a suppression of their traditional folk costume, and also because of a financial exhaustion which they were exposed to on account of frequent changes in their clothings.

In the course of time, however, owing to the years-long warfare, strict martial upbringing, and their own emancipation, by changes in their way of life, the Borderers accepted the brought about military clothing as their own, coming to regard it as a visible sign of their famed calling and name.

Tracing the more important stages of the uniformization (the introduction in 1746—1757 of the first uniform which had to be cut out in a military fashion, although it could be colourful to the people's liking; the emergence in 1700 of the white uniform conforming to one pattern with all the regiments; and the final significant changes in the uniformation which established the brown-blue uniform with all the infantry regiments of the Military Border in 1808 and 1850), we have analyzed the individual clothing items in respect to the type. This mainly applies to the infantry units which outnumbered all other units in the Border army, whereas the clothing of the Border cavalry has been given a more general consideration, and only those dates have been surveyed which marked changes of some consequence. The latter were characterised by a relatively slow development in style and colour, having largely held onto tradition.

It has been ascertained by means of comparative evidence that external military influences which affected the forms of the Borderers' clothing did not originate from the same source, but were mainly transmitted from the Hungarian and Austrian uniforms, and at one time (during the period of the Napoleonic Iliria 1809—1812, when the western part of the Military Border recognized the French authority) also from the French military dress.

The Borderers were substantially distinguished by their peculiar way of adopting the European military dress through their folk costume

which was gradually adjusted to the then European views on military clothing and equipment.

The fourth part of the monograph (The clothing of the Military Border auxiliaries) deals with the supplementary people's army which was composed of the Border population occasionally employed in the military service with a view to maintaining order on the Border, and supplementing the regular forces on the battlefield. By their organization, these Border troops, which included the well-known »serežans« (a title derived from the French word *sergent*), did not fall under strict military regulations, as was the case with the standing Border units. Their clothing was therefore by far less restricted: when on duty, they wore the folk costumes of their homeland, and were allowed to take care of them.

A basic trait giving individuality to the clothing pattern of these Border guards was its variety of form and colour. This was due to the diverse natural-geographic, ethnical, social, religious, cultural and other factors which exerted influences upon the shaping of the folk costumes in individual Border regions, the inhabitants of which were occasionally enlisted for the forces.

It is evident from the contemporary fine arts that, although no standards were present, the folk costume of the Border auxiliaries at the end of 18th, and during 19th cc., contained accumulated elements from the ancient and more recent layers of the partially orientalisised peasant costume of the Balkan cattle-breeders (which had been brought by Balkan immigrants arriving from the south), as well as elements pertaining to the costume of Panonian peasants, interwoven with the clothing patterns borrowed from the peasant costumes of the Hungarians and the other nations settled to the north of the Military Border.

Owing to the exceptional geographic position and sociopolitical significance of the Military Border, all these heterogeneous clothing elements bordered on each other precisely in these regions. In the course of their intermingling and interweaving, of particular bearing were: ethnical processes, permanent Border warfare, and war trophies, as well as family and commercial ties maintained by kindred (Serbo-Croatian) population settled on both sides of the Austro-Turkish frontier. At the same time, the Military Border, with its detached military-administrative order, created conditions for a condensation of all these frequently opposed tendencies in clothings.

Such processes also resulted in certain new qualities reflected in the overall way of clothing, and in the use of individual clothing items which, in our view, became distinctive of the Military Border. The uninterrupted, ages-long use of some of the items (e. g. the tight white breeches, cloak, long jacket, pouch-like cap, etc.), and the inclination of the authorities to let precisely these inherited forms of the traditional peasant costume enter the purposive clothing of the Borderers, are considered in the monograph as having been substantial reasons for the gradual development of the so called »serežan« type of clothing which became a distinguishing characteristic of the armed people of the Border.

In the fifth chapter (Traces of the Borderers' clothings in the folk costumes of the population), attention has been paid to the folk costume of these regions in the post-Border period.

Owing to the fact that the Military Border had affected the entire way of life of its inhabitants, inspiring them primarily with a militant spirit, certain traces of the former lifestyle were retained in the traditional culture of the people even after the official abolition of the Military Border institute, (effected in the last decades of the 19th century).

Based on evidence provided by the museum pieces, on enquiries conducted among the present-day inhabitants of the former Military Border, and on the Border poetry, this part of the text has been devoted to the investigation of traces from the Border period, preserved in the folk costume of the present population.

It has been ascertained by means of scientific analyses that the traces of the former Border way of life are manifest in the hair-dressing, head covers, individual items of the folk costume, and footwear. This primarily goes for the male part of the population of the former Border territory, although we have also turned our attention to one characteristic item of the women's folk costume («kepenjak») which we have directly linked to the clothing of the Military Border guards.

The existing evidence shows that the Military Border period enriched the folk costume, primarily by decorative elements (ornaments on the white breeches and long peasant jacket), based on military symbols transmitted from the Borderers' uniform, then by adding new details with regard to fashion, and even by adding entirely new clothing items identical to those of the Borderers' uniform (the blue breeches and trousers, the «kepenjak») or to those of the «serežan» garb (the still extant remnants) of the pouch-shaped cap).

The use of the folk costume items based on the military dress was stimulated among the population of the former Border regions by the influence of city clothing as a general process which reached the folk costume in the second part of the 19th century. Herein the Military Border performed an intermediary function.

In contrast to this, more archaic forms of clothing, preserved today mainly in the oral tradition, and formerly represented by the clothing of the Border auxiliaries (serežans) managed, owing to the conservatory role of the Border, to secure their continuous duration in these areas after the Military Border comandants had ceased to administer authority.

In the concluding part of the study, we have inferred that, judging by our documentary material, the Military Border contributed to a dynamic development, not only of the military clothing, but also of the general clothing pattern with our people; we have also pointed to the extent to which specific features of the traditional way of life, created under specific sociohistorical conditions, may exert influence on the folk costume. In this case, thanks to the existence of the Military Border, the traditional garb has come out of anonymity and has become an official, purposive clothing, coming back again to its sources, but now enriched by an important period of our national history.

РЕГИСТАР

Овај регистар обухвата важније а мање познате појмове, који се одnose на: имена личности, писаца и сликара, називе насеља, географске термине, војно-територијалне појмове и етничка имена, затим на називе појединих делова народног и војног одела, као и на комплексније појмове целине из области војног одевања.

абене лаче (види лаче абелице), чакшире од абе, грубљег сукна 184.

акустирати се, бити одевен у војну одећу, лепо се обући 99, 140.

акустирунг (нем. Adjustierung), војно одевање и опремање 120, 156.

аљица (види хаља), део народне ношње 180.

анцуг (нем. Anzug), одело 173.

Арбанаси 70.

Арсеновић Никола, сликар 17.

атила, део одеће хусара, коњаника 53.

Аустрија 6, 21, 28, 45, 48, 51, 54, 62, 68, 84, 87, 99, 102, 109, 123, 127, 133.

Басил Бенуаро, сликар 14, 57.

Балканско полуострво 26, 50.

Банат 16, 45 — 47, 87, 105, 112, 153, 173, 177, 180 — 184, 186, 188.

Банатска граница, део Војне крајине 87, 109.

Бананани 128, 153, 164, 166, 177, 185, 195.

Банија (види Банска крајина), област у Хрватској 48, 172, 178, 180, 184.

Банијци 93, 94, 172.

Банска крајина, део Војне крајине 25, 46, 82, 85, 89, 93, 94, 105, 108, 125, 132.

Бановци, насеље у Срему 106.

баревнеци, чакшире, део народне ношње 184.

Барјактаровић Мирко 70.

баршон (мађ. barsóny), кадифа, врста финије материје 36.

Бах Франц (Bach Franz) 13, 54, 82, 104, 107, 112, 114, 117, 130, 136, 138, 147, 149.

Бахман Б. (Bachmann B.), сликар 16, 17, 156, 159.

Беговић Никола 8, 173, 174, 176.

Бек (Beck), генерал аустријске војске 90 — 92.

Бела Црква 126.

Белић Владимир 5, 132 — 134, 144.

бена, део народне ношње 183.

бенка, део народне ношње 183.

Бикеси Е. (Bikkessy Edler), сликар 130.

Биркенштајн фон Бургхард, сликар 38, 39.

Бићанић Рудолф 106, 107, 124 — 127, 145, 174.

Блеквен Ханс (Bleckwenn Hans), 5, 92 — 99, 154.

Боп П. (Борре Р.), 7, 133, 148, 156.

Бороевић Никола 152.

Боројевић Танасије, вице харамбаша Сержана 154.

Босанска крајина, некадашњи гранични појас према Аустрији 21, 48.

Босанска Посавина, северни предео Босне 48.

Босна 25, 26, 29, 45, 48, 50, 55, 59, 165, 166, 180, 181.

Бошњаци, становници Босне 56.

бревенеке (види баревнеци) 151.
брињско-личка буна 85, 197.
Бродски пук, граничарска војна јединица 82, 91, 109, 112, 114.
 Бробани, људство Бродског пука 93, 95, 111, 113, 114, 130.
 Бубало Кордунаш Манојло 8, 50.
 Буге Ами (Boue Ami) 166.
 Буковина, област у Румунији 87.

Валерио Теодор, сликар 17, 162, 163.
 Ваничек Франц 6, 30, 46, 52, 53, 82, 89, 93 — 96, 98, 99, 101, 104, 107, 113, 114, 117, 125, 127, 145.
 Вараждинска крајина, северозападни део Војне крајине 14, 50, 61, 63, 67, 68, 73, 76, 81, 82, 87, 96, 105, 108, 111, 186.

Вараждински генералат (види Вараждинска крајина) 25, 46, 51, 85, 86, 93.

Вараждинци, људство Вараждинске крајине 68, 85, 89 — 91, 94 — 96.

Васић Павле 5, 15, 16, 29, 33, 35, 36, 38, 57, 60, 62, 70, 84, 131, 143.

вафенрок (нем. Waffengrock), врста војничке блузе 138, 182.

Веселиновић Рајко 46, 49.

Вечелио Чезаре (Vecellio Cesare) 30, 36.

Винковци 19.

Витковић Гаврило 47, 57.

власи, социјални слој 50.

Власи, етничка категорија 26, 165, 166.

Војводина 9, 12, 46, 50, 52, 53, 56, 60, 67, 94, 171 — 173, 177, 182, 184, 188.

Врпоље, место у Славонији 183.

Вукановић Татомир 58, 70.

Вуковић Секула 118.

Вукосављевић Сретен 47, 50.

Вукотиновић Љ. 167.

Вучићевић Мартин 187.

Гаваци Милован (Gavazzi Milovan) 57, 63, 192.

Гавриловић Славко 49.

галони, украси на одећи 33.

Гебел Карло (Goebel Carl), сликар 16, 17, 153, 156, 158, 160.

Гераш Франц (Gerasch Franz), сликар 17.

Герфи Ј. (Györffy I.) 67.

гефрејтер (нем. Gefreiter — подофицер), чин у сержанској војсци 89, 148.

Глина, место у Хрватској 19, 46, 178, 184.

Готије Теодор 17, 162, 163.

Госпић, место у Хрватској 106.

Градишканци, људство Градишканског пука 91, 93, 109, 111.

гранатна боја, црвена боја 34.

граничарске хлаче, чакшире некадашњег граничарског становништва 187.

граничарски шешир (види губераши), шешир некадашњег граничарског становништва 178.

гренадирска капа (нем. Grenadiermütze), капа гренадира граничарске војске 96, 115.

гровићи, украси на чакширама 184.

Грујић Радослав 38.

губа, врста грубљег сукна 67, 105.

губераши (види граничарски шешир) 177.

гуњ, део народне ношње 38, 39, 65, 66, 69, 76, 154, 180, 181, 193.

гуњац, кратки гуњ, део граничарске одеће 65, 95, 96, 98, 105, 106, 117 — 119, 130, 131, 143, 144, 153, 154, 156, 159, 166, 167, 180, 181, 182, 192.

гуњић, кратки гуњ, део народне ношње, део униформе српске војске 143.

Гушић Маријана 9, 30, 33 — 36, 40, 58, 63, 64, 66, 68, 70, 165, 190.

Дабар, насеље у Хрватској 19, 184.

Далматинци 15, 56, 148.

Далмација 17, 26, 34, 48, 49, 63, 66, 150.

даровац, врста сукна 105.

дашчица, украс на чакширама 185.

Демијан Ј. А. (Demian J. A.) 13, 149, 150, 152, 153, 164.

Деринг (Döring) 179.

динстконститутив (нем. Dienstkonstitutiv), новчани фонд за одећу 89.

долама, део одеће 33 — 35, 38, 57, 59, 61, 64, 65, 83, 84, 86, 91, 92 — 94, 96 — 99, 155.

домаћа одећа (види домаћа монтура) 104, 106, 117, 118, 119, 120, 197.

домаћа монтура (нем. Hausmontur), униформа Граничара 10, 106, 117, 119, 120, 130, 131, 144, 167.

домаћа радиност 104, 106, 149.

домаћа униформа (види домаћа монтура) 101, 118.

дироц, део народне ношње 182.

достегница, стари назив за чакшире 35, 151.

драгонер (фр. dragon), кратки каиш на војничком капуту 190.

Драшкић Мирослав 9, 181.

Дробњаковић Боривоје 17.

Други банијски пук, граничарска војна јединица 93, 132, 133.

Бекић Ј. 9, 182, 188.

бечерма, део народне ношње 34, 151.

Буквић Аврам 18, 87, 94, 112, 118, 128, 129, 131.

Бурђевчани, људство Бурђевачког пука 93, 111.

егализир (фр. égalisire), обојена ознака на униформи 153, 185, 187.

Енгелбрехт Мартин (Engelbrecht Martin) 6, 14, 57, 58, 60, 63 — 75, 82, 83.

Ердељ 49, 60, 87.

Ердељановић Јован 171, 172.

Ерлих Вера 102.

Ерцеговци, Херцеговци 56.

Жефаровић К., сликар 60.

жнора, украсни гајтан на чакширама 184.

Жумберак, област у северозападном делу Хрватске 25, 184, 189, 192.

Жупања, место у Славонији 18, 19, 183, 187.

задруга (види породична задруга) 53, 103, 104, 124.

Зампис Н., сликар 17, 156, 159.

заркол, капа јањичара 59.

Зиројевић Олга 32, 33, 34.

Зрински Никола 29, 33, 37.

иберок (нем. Überrock), врста горњег војничког капута 84, 99, 182.

Ибровац Миодрог 17, 162, 164.

Ивановић Војин 105.

Иванчан Људевит 8, 85, 86.

Ивић Алекса 26, 27, 49, 71.

Илири 150, 164, 178, 179.

Илирска провинција, област под француском управом, која је захватала западне делове Војне крајине (1809 — 1813) 132, 155.

Илирски пешадијски пук, граничарска војна јединица 87.

Илић Ориовчанин Лука 8, 55, 82, 83, 89, 94, 112 — 114, 117, 128, 130, 138.

Јаворник Иван 29.

Јадрани, становници Јадра 56, *јака* (види колијер), уздигнути око-вратник 65, 113, 131, 138, 153, 159, 181, 182, 183.

јакна с крзном 61.

Јакшић Бранко 178.

јанкел (нем. Jancker), део одеће 182, 183.

Јанковић Колет (Jankovic Colette) 150.

Јанчорова Ката 173.

Јашке Франц (Jascke Franz), сликар 153, 154.

јечерма (види бечерма) 34.

Јованчић Рада 9, 175, 182, 183.

Јукић Иван Фрањо 180.

кабаница (види црвена кабаница), огртач, део народне ношње 38, 59, 67 — 69, 76, 83, 92, 105, 106, 120, 151, 155, 156, 161 — 165, 167, 190, 197.

Кадак Иванка 60, 67.

кашшари, врста опанака 188.

кајзерпорте (нем. Kaiserbard), начин ношења браде 175.

калтак, старинско покривало главе 36, 58 — 61, 83, 84, 92, 96, 98, 99, 113, 119, 145, 176, 177, 193, 197.

камизол, врста јелека 91, 99, 117.

Каник П. (Kannik Preben) 134.

капа са врећастим продужетком (види ракчин, хрватка) 39.

капенак (види кепенак, кепењак) 34.

капичари, врста опанака 188.

Карашић Стефановић Вук 33, 34, 65, 147, 148.

Карловац 18, 25, 107, 126.

Карловачка крајина, западни део Војне крајине 14, 49, 58, 60, 61, 63, 65, 67 — 69, 73, 74, 76, 81 — 83, 85, 89, 105, 106, 108, 112, 125, 126, 130, 132, 162.

Карловачки генералат (види Карловачка крајина) 25, 46, 54.

Карловчани, људство Карловачке крајине 68, 90, 91, 94, 174.

кацига (види шлем), метална капа, део оклопа 30.

какет (нем. Kaskett), капа Граничара 95, 110, 113, 115, 119.

Кашић Душан 102.

Квинке В. (Quinke W.) 30.

кепенак (види кепењак), горњи део одеће 86.

кепењак (види кепенак), део женске народне ношње 190 — 192.

Керхнаве Х. (Kerchnawe H.) 117.

кеча, врста капе 35.
 Кијук Тодор 85.
 китла (нем. Kittel), летња војничка блуза од цивилна 111, 113, 128.
 Клаић Вјекослав 28, 29, 180.
 Клименти, арбанашко племе 14, 15, 49, 58.
 клубук, покривало главе, шешир 35, 114, 150, 153.
 клубук са рогачем (види шешир са крилом) 62, 118.
 Кнетел Рихард (Knötel Richard) 62, 84, 99, 100, 119, 134, 139.
 Ковин 126.
 кожух, део народне ношње од крзна 153, 183, 192.
 кожух са рукави (види кожух) 183.
 Којић Бранислав 171.
 кокарда, ознака на војничкој капи 132.
 Коларц Франц (Kollarz Franz), сликар 16, 17, 159.
 колијер (види јака) 192.
 компанија, војна јединица граничарске војске 12, 82, 102, 106, 109, 125, 127, 152.
 Корвин Матија, угарски краљ (1458—1490) 25—27.
 кордонист (фран. cordon — низ војних утврђења на граници), чувар границе 136.
 Кордун, део Карловачке крајине 48—50, 146, 167, 172, 175, 176, 178, 180, 184, 188.
 Кордунаши, становници Кордуна 172, 195.
 корпорал, подофицир, чин у сержанској војсци 148.
 Косово 48.
 кошуља 58, 63, 83, 111, 112, 117, 150, 151, 153, 154, 156, 164.
 кравата, трака за око врата, названа по хрватским војницима 111, 112.
 Крбава 46, 49, 89.
 Крешевљаквић Хамдија 48.
 Крижевчани, људство Крижевачког пука 93, 111.
 Крчелић Балтазар Адам 12, 13, 82, 85, 87, 89, 90, 94, 107, 108.
 Крчмарић Богдан 176, 188, 189.
 Кршњави Ј. 105.
 Кукуљевић Сакцински Иван 6, 50, 55, 57, 59, 85.
 кућна радиност (види домаћа радиност) 124.
 кућна монтура (види домаћа монтура) 131.
 Кухач Фрањо 145, 171, 176.

лагермице (нем. Lagermütze), војничка капа за службу у логору 136, 140, 144.
 лајбиц (нем. Leibchen), прслук, прслучић 86.
 Ланг Милан 192.
 ландскнехти (нем. Landsknechte), припадници европске, најамничке војске 30.
 лаче, чакшире 184, 186.
 лаче абелице (види абене лаче) 184.
 Лашовски Емил 8, 32—36, 191.
 Лезиус Мартин 134.
 Лелуар М. (Leloir M.) 30.
 Леополд I, аустријски и немачки цар (1658—1705) 48.
 Лест ван Антонијус, сликар 64.
 Лика 9, 46—49, 58, 89, 114, 125, 152, 165, 167, 172, 176, 184.
 Личани 15, 68, 73, 92, 111, 147, 149—152, 164, 166, 171, 179, 195.
 Лички пук, граничарска војна јединица 89, 112, 132, 133.
 Ловретић Јосип 8, 178.
 Ловрић Ј. 66.
 Лончаревић Мато 186.
 Лопатић Радослав 29, 36, 38, 40, 48.
 Лукић Лука 8, 180, 182, 183.
 Лутовац Милансав 47.

Мабари 58, 62, 99.
 Мабарска 16, 41, 56, 67.
 мабарски прслучић, прслук украшен гајтанима 150.
 Маквир (Masquar), генерал аустријске војске 82.
 Македонија 48, 166.
 Максимовић Љунгин Бора 173.
 Мал Јосип 40.
 мантил (нем. Mantel), војнички капут 94, 110, 114, 128.
 Марија Терезија, аустријска и немачка царица (1717—1780) 85, 89, 90, 102.
 Марков Јозеф (Markov Jozeph) 62.
 Марковац М. 172, 173, 188.
 Марковић Стево 49.
 Мармонт, маршал француске војске 132, 133.
 Мартиновић М. 103, 147.
 Матасовић Јосип 7, 103, 113.
 Матицки Миодрог 19, 145, 153, 167, 177.
 маџарске чизме, врста коњичке обуће 189.
 Мачвани, становници Мачве 56.
 Медаковић Дејан 103.
 ментен, врста мушког ћупка 32, 38.
 Метоксија 48.

Милденбург фон Бенигни Ј. А. 87.
 Милекер Срећко 7, 87, 105, 112, 119, 126.
 Милитари, становници Војне крајине, Граничари 172, 177, 188, 195.
 милитарски обојци, део обуће граничарског становништва 188.
 милиција, граничарска војска 12, 51, 52, 81, 172, 197.
 Милутиновић Вера 9, 173, 177, 182, 184, 185, 188.
 Михелчић Лука 184.
 Моачанин Федор 22.
 Молнар Герверс Вероника (Molnár Gervers Veronika) 130, 192.
 мондура (види монтура), војна одећа, униформа 53, 55, 58, 72, 76, 79, 82, 84, 85, 94, 107, 109, 121, 133, 166, 173, 197.
 Монтен Фридрих (Monten Fridrich), сликар 16.
 монтура (види мондура) 53, 55, 57, 58, 65, 68, 82, 83—85, 96, 124, 167.
 монтур економи комисион (нем. Montur oekonomie Kommission), центар за снабдевање униформами 107, 108, 124.
 монтурпорцион (нем. Monturporcion), одређена сума новца за исплату одеће 127.
 Морлаци 14, 40, 58, 63, 68, 71, 150, 164.
 Мошински К. 71.
 мужеки (види мужи), становништво које није подпадало под Војну крајину 50.
 мужи (види мужеки) 172, 178, 179, 184.
 мундир, кратки војнички капут 121, 140, 182.
 мустра (нем. Muster), узорак 108, 109.
 Мушир Ариф-паша 59, 72.

нагиздити се, дотерати се, улепшати се 173.
 Надежди, фелдмаршал аустријске војске 91.
 Наполеон I, француски војсковођа, државник и цар (1769—1821) 132—134, 174.
 Недељковић Душан 8, 19, 104.
 Немачко-банатски пук, граничарска војна јединица 105.
 Николај Н. (Nikolai Nikolo de) 64.
 Николић Рајко 9, 94, 175, 178, 184.
 Николић Десанка 15, 59, 143, 181.
 Нопча Франц (Nopcsa Franz) 58, 64, 68, 71, 185.

ношња 34, 35, 38—40, 53, 55—58, 60, 62—68, 70—72, 76, 79, 81, 84, 86, 90, 91, 94, 95, 98, 101, 106, 135, 145, 149—155, 157—161, 163—168, 171—175, 177—180, 182—184, 187, 188, 190—192, 196—198, 200.
 Нүзда Давид, харамбаша Срежа на 154.

обербаша, чин у сержанској војсци 148.
 обојци, део обуће 105, 118, 153, 154, 164, 187, 188, 192.
 обућа 58, 71, 98, 106, 107, 111, 114, 120, 156, 175, 187, 189.
 огрлица (види јака) 183.
 Огулински пук, граничарска војна јединица 132, 133.
 Огулинци, људство Огулинског пука 82, 83, 92, 111.
 оклоп, метална заштитна одећа 29, 30, 173.
 омундирити се, лепо се обући 173.
 опанци 39, 58, 69, 71, 72, 76, 83, 84, 98, 99, 106, 118, 120, 151, 153—156, 164, 188, 189, 193.
 опанци са занеткама 188.
 Опачић Иван 180.
 Опачић Баница Станко 19, 146.
 опутњаци, опуташки, врста опанака 188.
 оружје 54, 57, 84, 89, 149, 151, 156, 197, 199.
 Османлије 21, 26, 33, 45, 47, 165.
 Османлијско Царство 45.
 Оточани, људство Оточког пука 92, 111, 112, 130, 147, 149.
 Оточац 19, 162, 184.
 Оточки пук, граничарска војна јединица 49, 114, 132, 133, 136.

Павичић Иван 178, 185.
 Павичић Стјепан 56.
 пандури, нерегуларне јединице Војне крајине 14, 50, 55, 56, 60, 61, 63, 64, 68, 74, 197.
 Панонски басен 49, 57, 165.
 панталоне 138, 140, 182, 184, 186, 187, 192.
 Пантелић Никола 50.
 паушал, новчано обештећење за одећу 149.
 панцир, заштитна одећа од металних алкица 29.
 Панчево 106, 126.
 паори (види мужи, мужеки), становници Паорије 167, 172.

Паорија, област изван Војне крајине која је била под цивилном влашћу 120, 172, 175, 183, 188.
пеленгири, чакшире, део народне ношње 71.
пелц (нем. Pelz), део униформе хусара, са крзном 83, 95.
перјаница, украс на капи 36, 38, 62, 83, 96, 113, 151.
перчин, кика, начин чешљања дуге косе 14, 117, 120, 174.
 Пот Ј. 121.
 Петачи, генерал аустријске војске 91.
 Петриња 19, 126, 184.
 Петрињска крајина, касније Банска крајина 46.
 Петрић Марио 48.
 Петроварадинци, људство Петроварадинског пука 91, 94, 106, 109, 110, 113.
 Петровић Коста 7, 47, 126, 149, 174.
 Петровић Јанко 177, 180.
пешчеви, доњи делови војничке блузе 53, 64, 83.
 Пискел Бина 139.
 Пипчевевић Симеун 12, 55, 60, 62.
 Подцетин, насеље у Хрватској 19, 176, 180.
 Поморишје, Поморишко-потиска крајина, северни део Војне крајине 60, 64.
 Поповић В. 62.
 Поповић Душан 7, 50, 52, 53, 56, 62, 65, 87, 90.
породична задруга (види задруга) 53.
портене (фр. porte d'érée), дршач мача 128.
потезчице, жалбе Граничара 85.
 Потисје, Потиско-поморишка крајина (види Поморишко-потиска крајина) 14, 46, 52, 54, 64, 67, 69, 71, 75, 76, 87.
 Поуње 48.
Први Банијски пук, граничарска војна јединица 93, 132, 133.
пребези 26.
 Прелог Милан 123.
 Прибаковић Душан 29.
 Приморска крајина, западни део Војне крајине 25.
прслук, део одеће без рукава 61, 63, 82, 83, 91 — 93, 95, 99, 110, 113, 117, 128, 130, 133, 150, 151, 153, 155, 156, 166, 182.
пук, војна јединица 82, 84, 87, 91, 92, 93, 111, 118, 124, 125, 133.
 Пуцаровић Коста 118.
 Пушка 118, 146, 150, 156.

Радецки, фелдмаршал аустријске војске 138.
 Радоњић Јован 54.
 Рајковић Петар, официр хрватске коњице 33.
ракчин (види хрватка) покривало главе 36, 163, 165.
ратмајстер, чин у сержанској војсци 89.
ратна монтура (нем. Feldmontur), униформа Граничара 120, 130.
 Ратић Божо, харамбаша Срежана 164.
ратна одећа (види ратна монтура) 107, 111, 118, 120, 124, 197.
 Рапани (види Срби) 26, 62.
регементска, региментска (види пук) 86.
региментска униформа 83, 84.
рскел (нем. Röckel), војничка блуза 96, 97, 99, 110, 116, 119, 128, 182.
рскла, део народне ношње 118, 182.
рсклица (види рскла) 83, 182.
 Рељковић Антун Матија 120.
ремење (нем. Riemen), кожни прибор уз униформу 128, 136.
риза, украс од обојене чоје 181, 184.
рок (нем. Rock), горњи део војничке одеће 84, 92, 97, 98, 99, 151, 182.
рокелер (види рок), дуги капут 114.
 Руђанин поп 62.
 Рупел Мирко 29, 32, 36, 51.

сабља 54, 83, 110, 140, 156.
 Сава, река 25, 45, 46, 48, 49, 71, 172, 173.
 Савковић Јован 7, 53.
 Савојски Евгеније, командант аустријске војске 48.
 Савско-дунавска крајина, касније Славонска крајина 46.
северинска буна 85, 86, 90, 91, 197.
 Северовић Тома 8, 174, 184, 185, 192.
 Сегединац Пера, официр Поморишке границе 54.
 Семберија, северни део Босне 48.
 Семјан Мишо 46, 48, 51, 87, 103, 122.
 Срежани, помоћне граничарске јединице 14, 16, 17, 19, 147, 148, 149, 154, 155, 157 — 159, 161 — 163, 165, 177, 179, 180, 198.
 Славонија 13, 16 — 18, 26, 27, 45 — 49, 55, 56, 59, 60, 63, 64, 71, 102, 103, 105, 106, 166, 171, 177, 178, 180, 182, 183, 186 — 188.
 Славонска крајина, средишни део Војне крајине 14, 25, 28, 48, 49, 52, 61, 63, 69, 71, 74, 76, 81 — 83, 91, 93, 108, 112, 113, 117, 183.

Славонски Брод 18, 19.
славонски пандури (види пандури) 59, 64, 66, 68, 72.
 Славонци, људство Славонске крајине 15, 50, 55, 56, 60, 72, 89, 130, 153, 154, 164, 166.
 Словаци 62.
 Словени 58, 178.
 Словенија 177, 198.
 Слуњ 19, 49, 162, 176 — 178, 180.
 Слуњани, људство Слуњског граничарског пука, становници Слуња 82, 92, 95, 111, 175, 176.
 Слуњски пук, граничарска војна јединица 132.
 Синац, насеље у Хрватској 19.
 Сминдуровац Милан 176, 184.
 Смичиклас Таде 6, 30, 36, 85, 86.
снабдевачки центар (види монтур економни комисион) 109, 117, 124, 126, 130.
солуни, начин чешљања, дужа коса на слепоочицама 176.
спенсер (фр. spin-sèr), врста фрака, део војне униформе 131, 182.
 Срби 14, 26, 27, 49, 50, 53, 56, 57, 60, 62, 64, 65, 68, 71, 87, 166, 179, 180.
 Србија 25, 32, 45, 46, 48, 65, 106, 143, 165, 181, 198.
 Срем 13, 17, 26, 46, 47 — 49, 55, 56, 106, 166, 175, 182 — 184, 188.
 Сремски Карловци 11, 26, 126.
 Станојевић Радоица 118.
 Станојевић Александар 177.
 Старчевић Ивица 185.
 Стефановић Александар 9, 182, 184, 185, 189.
 Стојановић Мијат 8, 166, 171, 174, 178.
стрека, везени украс на народној ношњи 183.
 Стризивојна, насеље у Славонији 183.
сулак, чин у војсци 83.
 Сундаћ Маца 184.

тамбур, чин у граничарској војсци 89.
татаркас, капа припадника Шајкашког батаљона 128, 129.
 Таубе Фридрих фон Вилхелм (Taube Fridrich von Wilhelm) 12, 13, 56.
 Ташнер Антон 110.
телећак (види торнистер), војнички ранац 106, 111, 130, 145, 146.
 Темишварски Банат 60.
теркијаши, врста опанака 188.

Тиса, река 46.
 Ткачић Владимир 8, 172, 178, 185.
 Товарник, насеље у Срему 55.
 Тојбер Оскар (Teuber Oscar) 7, 52, 68, 85, 89, 90, 91, 109, 113, 114, 118, 120, 143, 148.
токе, метални украси, део народне ношње 34, 154, 159, 163.
толпачи, нерегуларне јединице Војне крајине 14, 63, 64, 68, 197.
 Томић Антун 184.
торнистер (види телећак) 106.
 Трачани 26.
 Тренк Фрањо, командант пандура 49, 55, 56, 59, 176.
 Тренкови пандури 5, 56, 59, 61, 63, 71, 144, 165.
 Трентсенски Јосип (Trentsensky Joseph), сликар 16, 137, 138, 140.
 Трентсенски Матија (Trentsensky Mathias), сликар 16, 156, 157, 159.
 Тричковић Вида 184.
 Турн, место у Хрватској 106.
 Турска 27, 28, 34, 45, 48, 56, 106, 148, 172, 196.
турски кројачи 106.
 Турци (види Османлије) 21, 25 — 27, 34, 36, 45, 46, 56, 57, 71, 147, 149, 151, 196.
лубара, покривало главе 176, 177.
ћурак, део народне ношње од крзна 33, 163.
 Ђурчић Вејсил 29, 32, 34, 59.

Угарска 32, 45, 47, 48, 71, 87, 92.
 Ускоци 26, 30, 35, 63, 64, 66, 68, 150, 151, 164, 166, 190.
униформа, војна одећа 12, 14, 18, 55, 60, 81, 83, 84, 91, 93, 98 — 100, 107, 109, 110, 112, 113, 118, 119, 121, 123 — 125, 127, 128, 130 — 140, 142, 143, 145, 146, 192, 196, 197, 199.

фелдвебел (нем. Feldwebel), подофицир, чин у сержанској војсци 89, 148.
фелдмонтура (види ратна монтура) 95, 110.
 Филиповић Миленко 9, 172, 177, 184, 188, 189.
фишеклија, кеса за фишке, тј. муницију, део војничке спреме 54, 110.
фрак, мушки капут, део униформе 83, 84, 98, 130, 131, 134, 138, 140.
 Франкопан Вук 32 — 36, 191.

Фрањо Јосип I, аустријски цар (1830—1916) 123, 175.

Фрас Ф. Ј. 128.

фуражирнице (нем. Furagiermütze), види лагернице 128, 136.

Хаџбуршка монархија 45, 51, 103.
хајдуци 49, 53, 62, 64, 65, 70, 147, 148, 197.

Хајке Јосип (Heicke Joseph), сликар 16, 156, 159, 161, 179.

Хаке Б. (Hacquet B.), сликар 15, 66, 151.

Халаас Елад (Halász Előd) 35.

халина, врста грубљег, домаћег сукна 53, 105.

халсбинде (нем. Halsbindel), марама за око врата, део униформе 98, 128.

халсфлор (види халсбинде) 136.

хаља, део народне ношње 151.

хаљинац (види хаља) 180.

храмбаши, чин у сержанској војсци 148, 151, 154, 161.

харамџе, пешадијске јединице Војне крајине 27, 28, 38.

хаусмонтура (види домаћа монтура) 95, 130.

Хилдбургхаузен, војсковођа аустријске војске 51.

Хицингер Карл Бернт фон (Hietzinger Carl Bernth von) 13, 28, 87, 89, 90, 104 — 107, 124, 128, 150, 151, 153, 154, 156, 167, 176.

хлаче, чакшире 35, 186.

холцнице (нем. Holzmütze), војничка капа 176.

Хорват Рудолф 7, 38, 49, 89, 112, 114, 133, 147.

Хостинек Јосип (Hostinec Jozeph) 13, 123, 127, 139, 149, 167.

Хрвати 6, 14, 39, 50, 56, 57, 63, 64, 68, 70, 152, 153, 159, 164, 166, 178.

хрватка (види ракчин) 165, 180.

хрватска капа (нем. Croatenmütze), капа граничарске војске 143, 144, 193.

Хрватска 13, 16, 26, 45, 48 — 50, 60, 64, 71, 87, 92, 102, 106, 123, 132, 154, 172, 177 — 179, 186, 191, 192, 198.

хришћански синови (види Срби) 26.

хусари, граничарска коњица 28, 52, 62, 66, 83, 101, 113, 115, 133, 189.

хусаренбинде, врста појаса 66.

Цвијић Јован 26, 48 — 50, 199.

цифре, украси на чакширама 184.

црвена кабаница (види кабаница) 68, 151, 156, 167.

црвенокапуцинери, Граничари који носе црвене кабанице 68.

црнохаљици, становници Лике чија је ношња од црног сукна 149.

Чајковци, насеље у Славонији 183.

чако, војничка капа 62, 111, 113, 115, 117, 119, 128, 133, 134, 140, 141, 145.

чаков (види чако) 62, 136, 138.

чакшире 35, 36, 38, 39, 53, 59, 68 — 72, 76, 82 — 84, 91 — 95, 98, 99, 106, 111 — 114, 116 — 119, 124, 128 — 130, 132 — 134, 136, 138, 139, 143, 150, 151, 153 — 156, 159, 163 — 165, 184 — 187, 192, 193, 197.

Чапловић Јован (Csaplovics Jochan) 13, 59, 124, 140.

чаране 71, 72, 83, 105, 153, 154.

Челеби Евалија 32 — 34, 36, 66.

чизме 58, 69, 71, 72, 95, 111, 112, 114, 133, 139, 153, 164, 174, 189.

шајкача, капа српске војске 143.

Шајкаши 18, 38, 46, 94, 96, 111, 112, 118, 119, 121, 128, 129, 137, 138, 177, 183.

Шајкашка 175, 182, 184.

Шајкашки батаљон 12, 87, 94, 105, 112, 131, 137.

шерег, стражарска служба Сержана 180.

шешир са крилом (види клобук са рогаћем) 58, 60, 62.

шињел, војнички капут, огртач 133, 190, 192.

Пишић Фердо 46, 48, 82.

Шкерљ Станко 59.

шкриљак, шешир 86.

шкрлак (види шкриљак) 178.

шкрљак (види шкриљак, шкрлак) 153, 179.

шлем (види касига) 30, 83, 114, 119.

Шмуцер Јован (Schmutzer Jochan), сликар 15, 95, 96.

Шнајдер Маријана 39.

шпатар, врста опанака 188.

шпензле, део народне ношње 182, 183.

шпенцерица (види спенсер) 132.

шпице, брада из два дела раздвојена на средини 175.

Штефанац Мијо 188.

Штопфер Матија (Stopfer Mathias) 124, 125, 173.

Штубенраух Ф. (Stubenrauch F.), сликар 16, 137, 140.

шубара, покривало главе од крзна 156, 164.

1

2

3

4

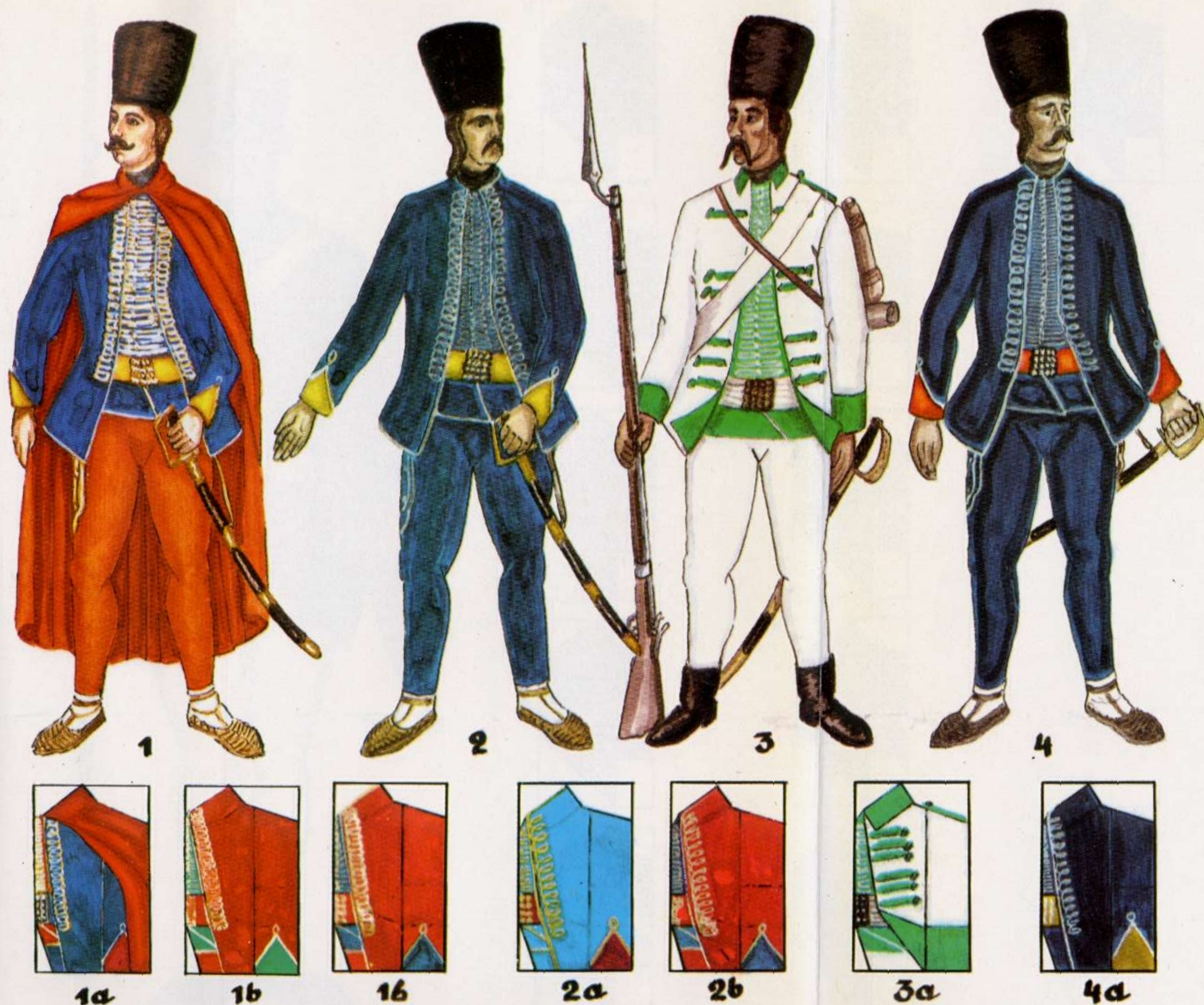
5

6

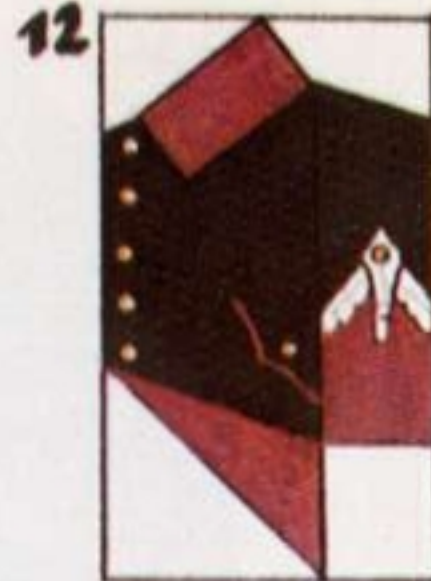
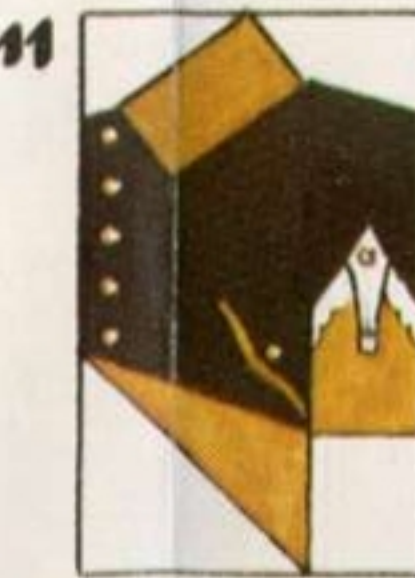
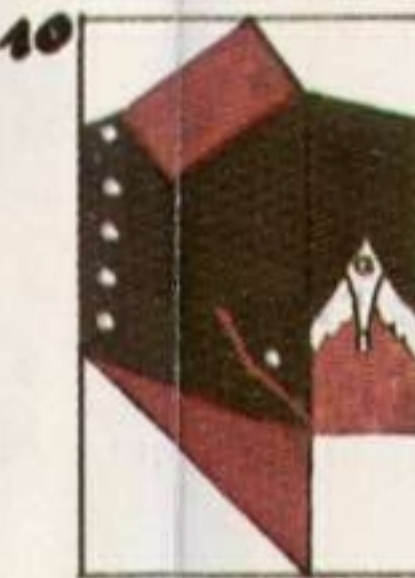
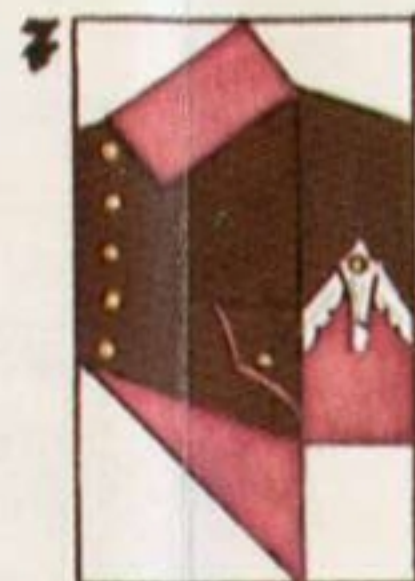
Табла I — ПРВА МОНДУРА СТАЛНИХ ГРАНИЧАРСКИХ ПУКОВА КАРЛОВАЧКЕ КРАЈИНЕ, 1746. ГОД.

1 — хусар, 2 — Граничар пешак Личког пука, 3 — гренадир („сулак“) Оточког пука, 4 — штабни офи-
цир, 5 — граничарски подофицир Слунског пука, 6 — Граничар пешак Огулинског пука (М. Engel-
brecht, op. cit.)

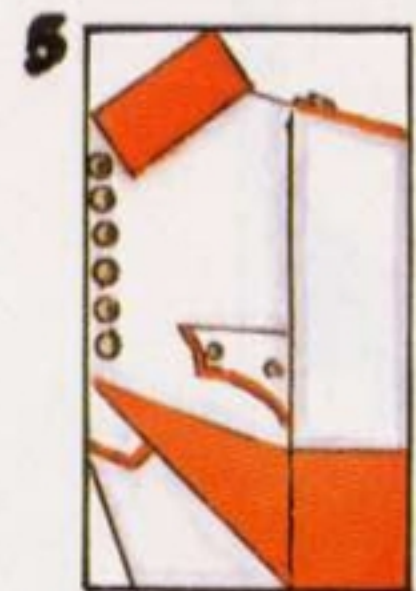
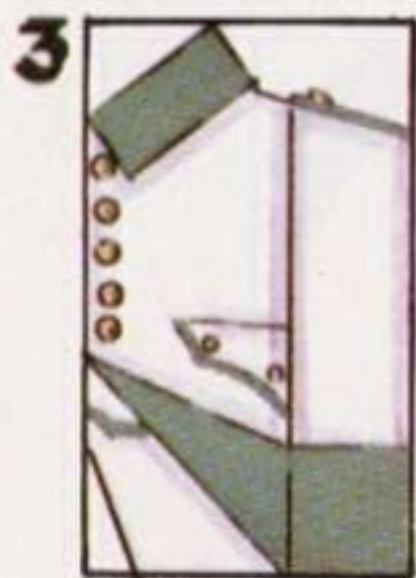
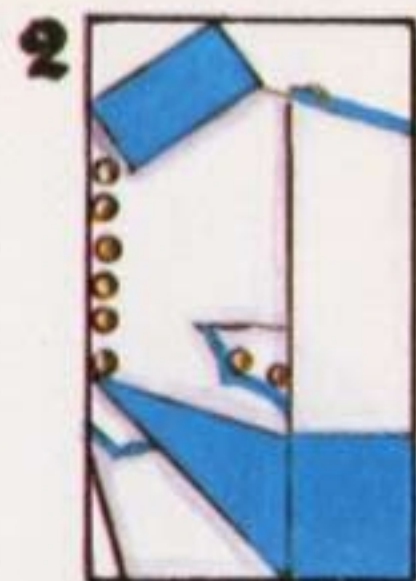
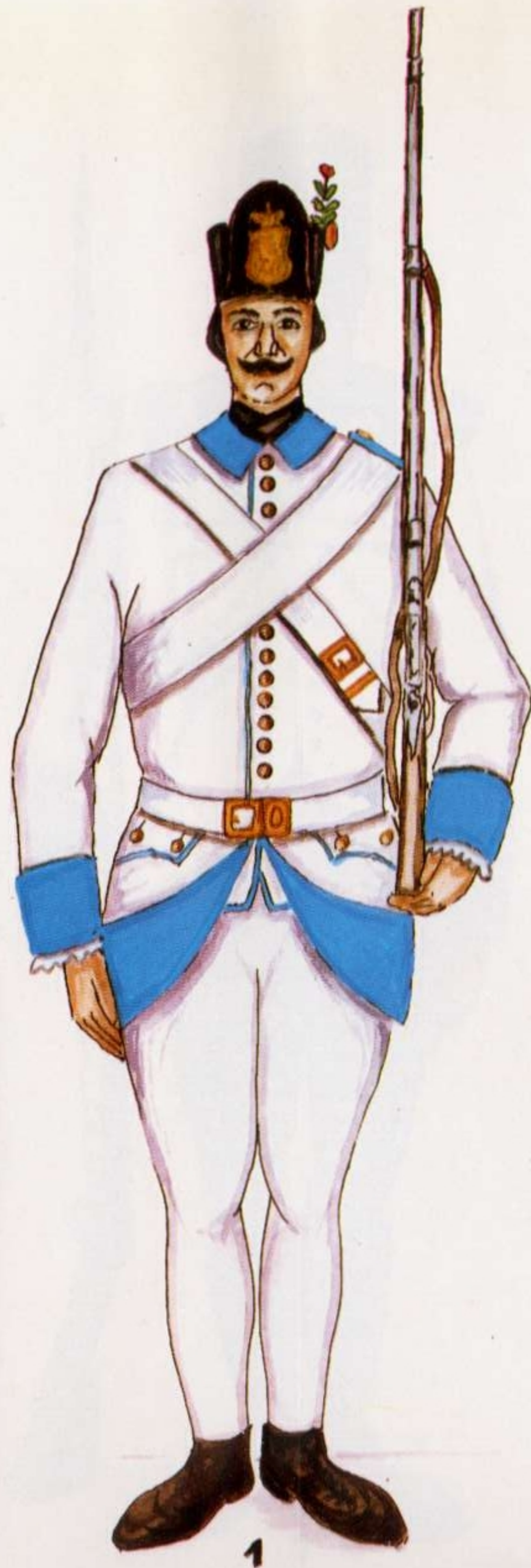
Табла II — МОНДУРА СТАЛНИХ ГРАНИЧАРСКИХ ПУКОВА ВОЈНЕ КРАЈИНЕ, 1755—1762. ГОДИНА

Карловачка крајина: 1 — Огулински пук, 1a — Слунски пук, 1б — Лички пук, 1в — Оточки пук; Славонска крајина: 2 — Бродски пук, 2a — Петроварадински пук, 2б — Градишкански пук; Вараждинска крајина: 3 — Крижевачки пук, 3a — Бурђевачки пук; Банска крајина: 4 — Први банијски пук; 4a — Други банијски пук (Н. Влесквепп, оп. cit., Графичка збирка НМВ)

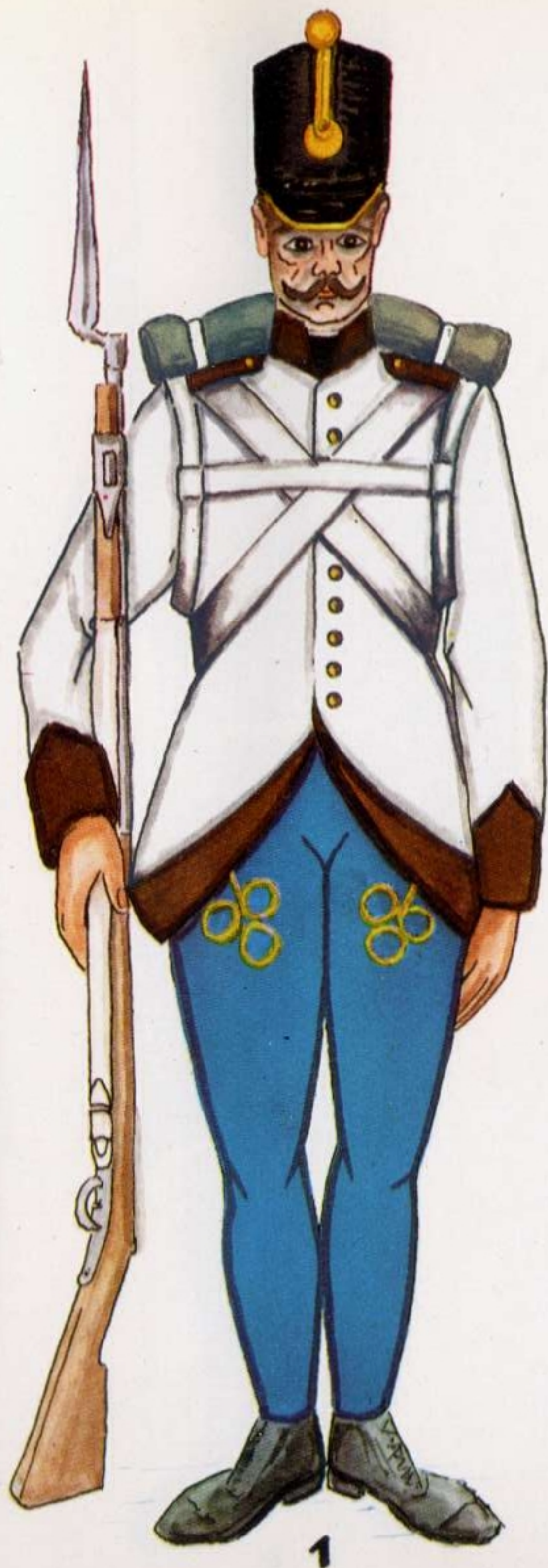
Табла III — ДОМАЋА ОДЕЋА СТАЛНИХ ГРАНИЧАРСКИХ ПУКОВА ВОЈНЕ КРАЈИНЕ, 70-ТЕ ГОДИНЕ XVIII СТОЛЕЋА

1 и 3 — Петроварадински пук Славонске крајине и Илирски пук Банатске крајине; 2 и 10 — Оточки и Лички пук Карловачке крајине; 4 и 5 — Први и Други банијски пук; 9 и 11 — Слунјски и Огулински пук Карловачке крајине; 6 и 8 — Бурђевачки и Крижевачки пук Вараждинске крајине; 7 и 12 — Бродски и Градишкански пук Славонске крајине (J. Schmutzer, »Abbildung der K. K. Infanterie Regimenten«, 1765, Збирка KAW)

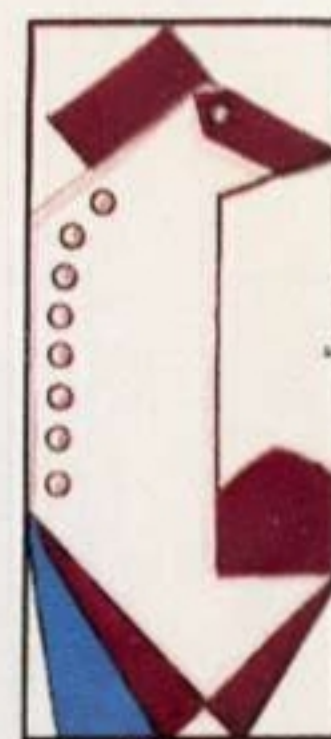

Табла IV — РАТНА ОДЕЋА СТАЛНИХ ГРАНИЧАРСКИХ ПУКОВА ВОЈНЕ КРАЈИНЕ, 1700. ГОДИНА

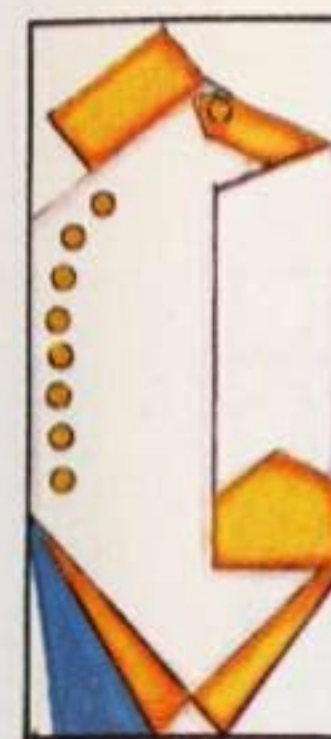
1 и 2 — Лички и Оточки пук Карловачке крајине; 3 и 4 — Слунски и Огулински пук Карловачке крајине; 6 и 7 — Градишкански и Бродски пук Славонске крајине; 8 — Петроварадински пук Славонске крајине; 5 — Крижевачки и Бурђевачки пук Вараждинске крајине; 9 — Први и Други банијски пук Банске крајине; 10 — Банатско-илирски пук Банатске крајине; 11 — Немачко-илирски пук Банатске крајине; 12 — Шајкаши (КАВ, документ број 1769—74—101)

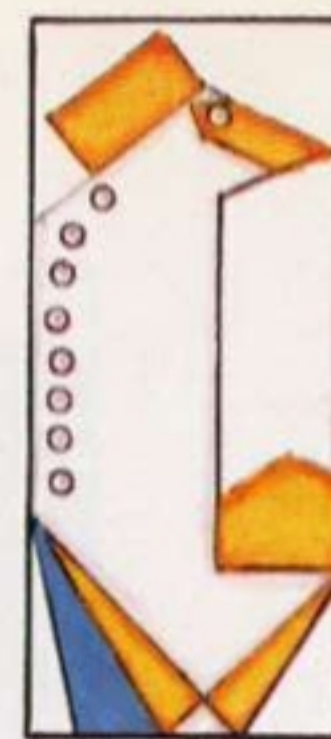
2

3

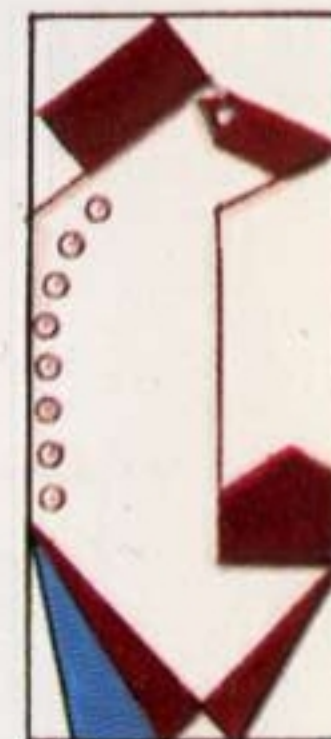
4

5

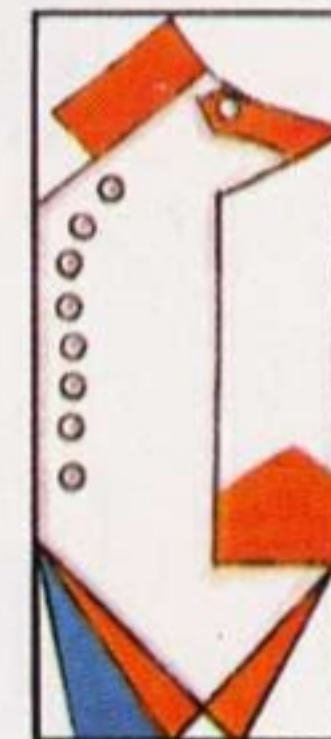
6

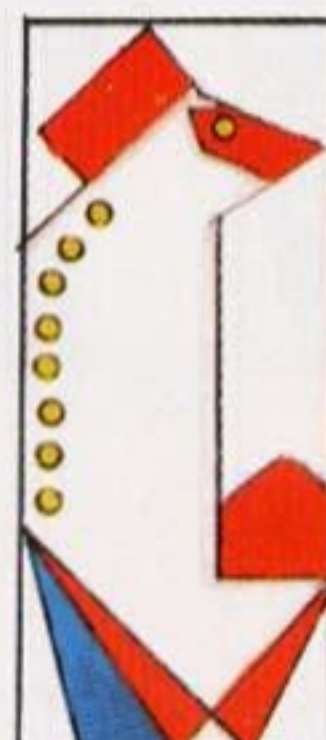
7

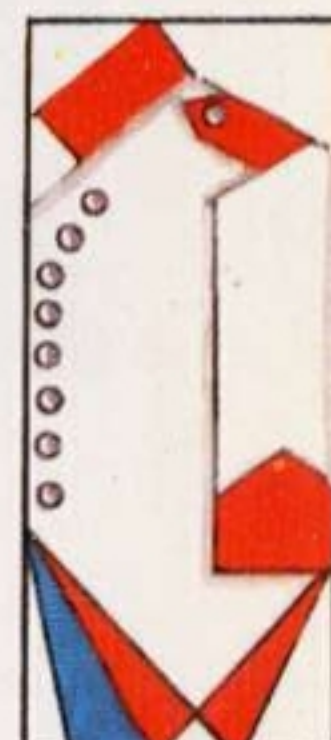
8

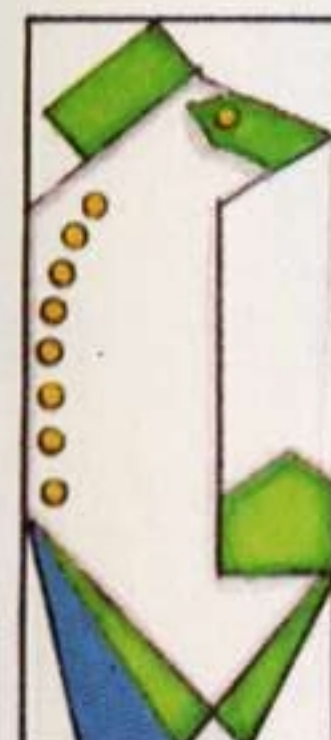
9

10

11

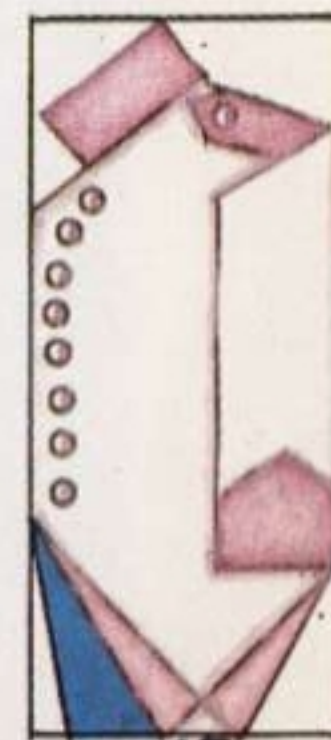
12

13

14

15

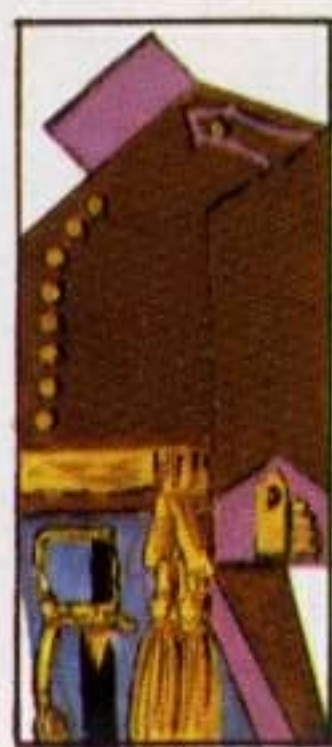
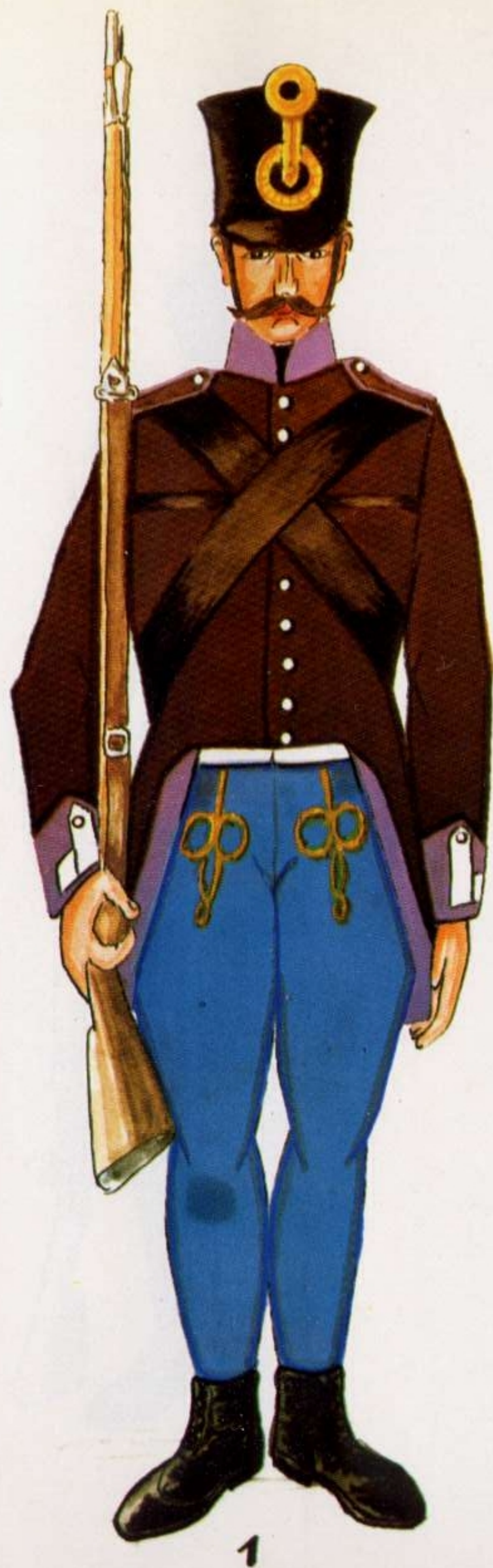
16

17

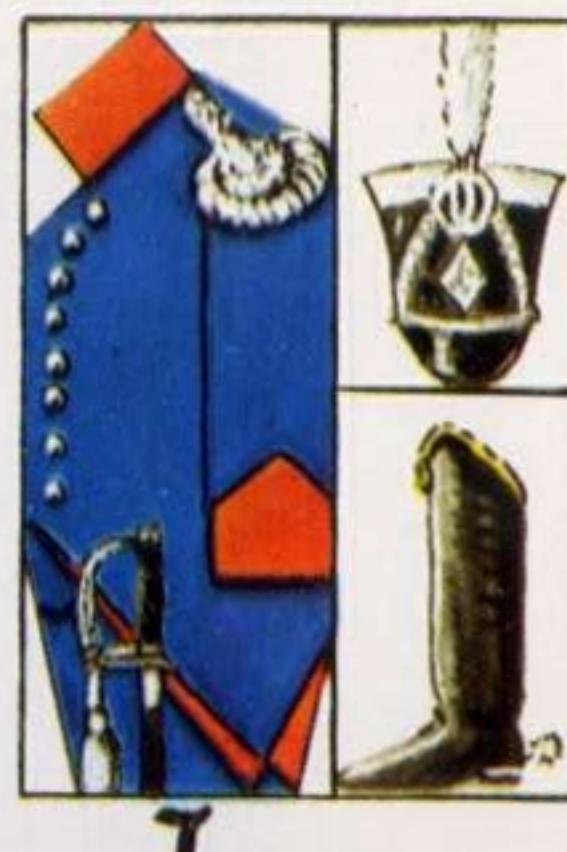
Табла V — УНИФОРМЕ СТАЛНИХ ГРАНИЧАРСКИХ ПУКОВА, КРАЈ XVIII СТОЛЕЂА

1 — Немачко-банатски пук Банатске крајине; 2 и 3 — Лички и Оточки пук Карловачке крајине; 4 и 5 — Огулински и Слунски пук Карловачке крајине; 6 и 7 — Први и Други банијски пук Банске крајине; 8 и 9 — Бродски и Градишкански пук Славонске крајине; 10 и 11 — Бурђевачки и Крижевачки пук Вараждинске крајине; 12 и 13 — Влашки пук Седмоградске крајине; 14 — Сикулски пук; 15 — Петроварадински пук Славонске крајине; 16 — Шајкашки батаљон (KAW, »Schema aller Uniform der K. K. Kriegsvolkern«, Wien 1793; »Geschichte und bildliche Vorstellung der Regimenter des Erzhauses Oesterreich«, Wien 1796).

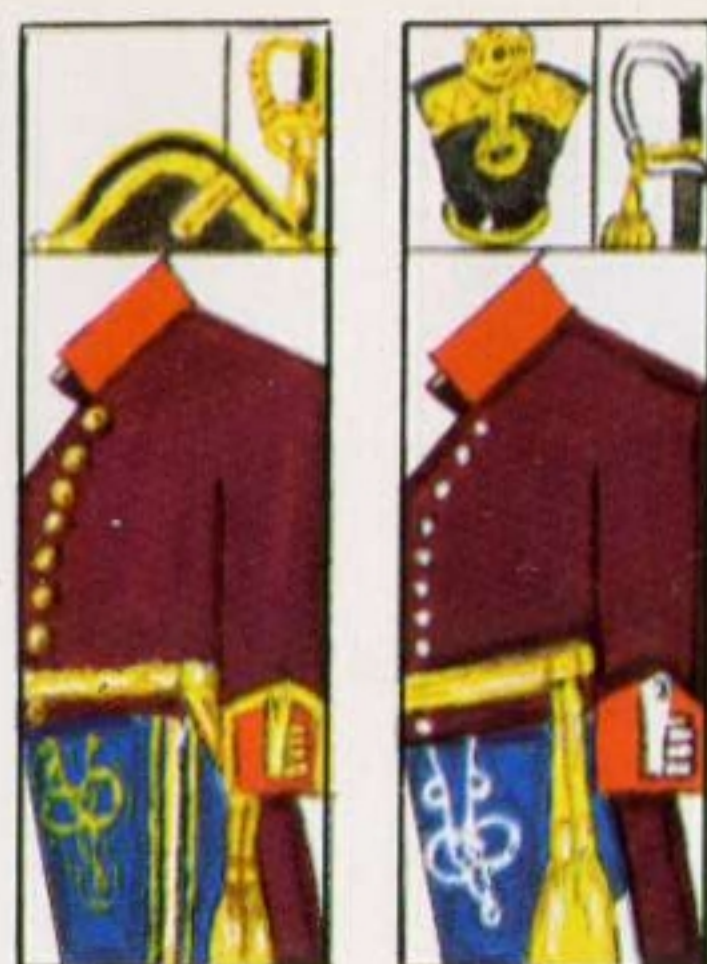
Табла VI — УНИФОРМЕ СТАЛНИХ ГРАНИЧАРСКИХ ПУКОВА, ПОЧЕТАК XIX СТОЛЕЋА

1 и 2 — Лички и Оточки пук Карловачке крајине; 3 и 4 — Огулински и Слуњски пук Карловачке крајине; 5 и 6 — Бурђевачки и Крижевачки пук Вараждинске крајине; 7 и 8 — Бродски и Градишкански пук Славонске крајине; 9 и 10 — Петроварадински пук Славонске крајине и Илирски пук Банатске крајине; 11 и 12 — Први и Други банијски пук; 13 — Банатско-немачки пук Банатске крајине (KAW, »Schema aller Uniform der K. K. Kriegsvolkern«, Wien 1793)

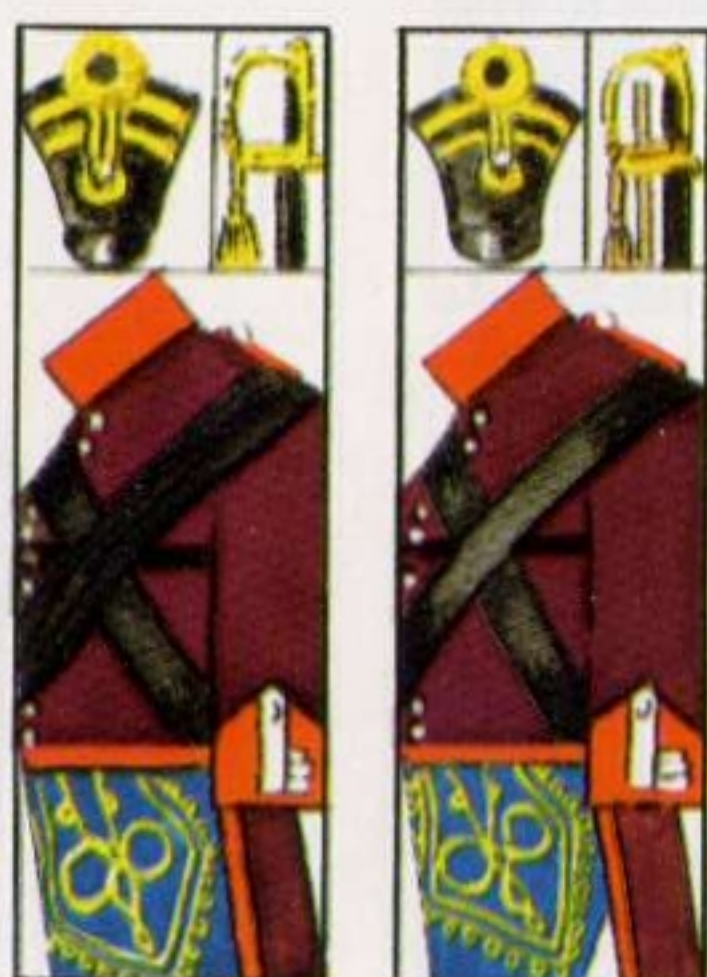
Табла VII — УНИФОРМЕ ГРАНИЧАРСКИХ ПУКОВА У ВРЕМЕ ФРАНЦУСКЕ УПРАВЕ (1809—1813)

1 — Лички пук; 2 — Оточки пук; 3 — Огулински пук; 4 — Слуњски пук; 5 — Први банијски пук; 6 — Други банијски пук; 7 — граничарски официр; 8 — хусар (В. Б е л и ћ, „Наполеон и наши граничари“, Гласник ИД 2, Нови Сад, 1937)

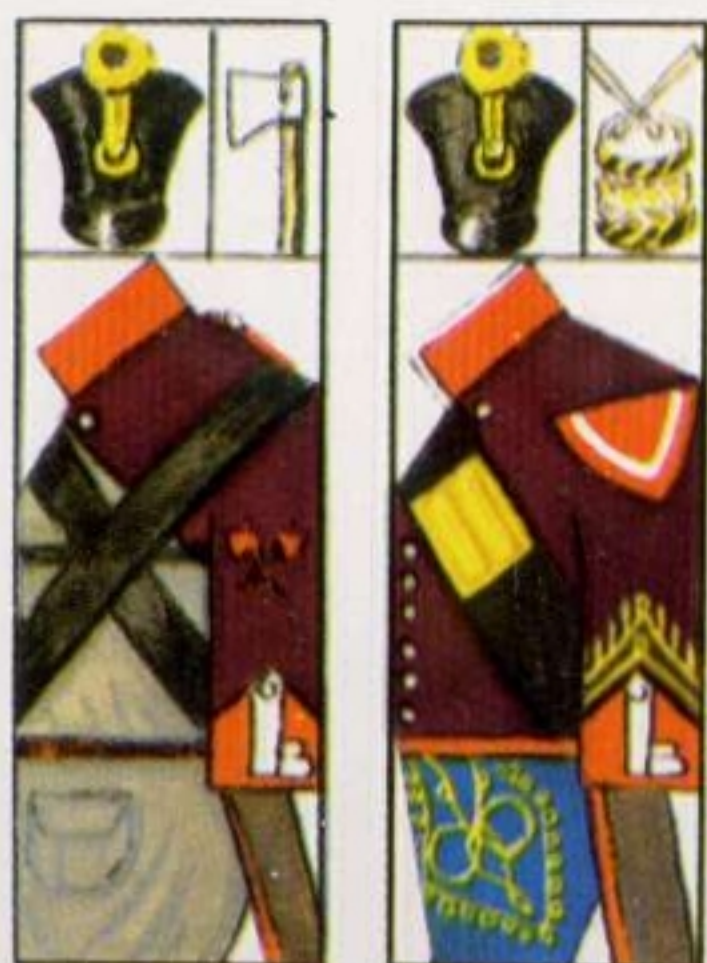
1

2

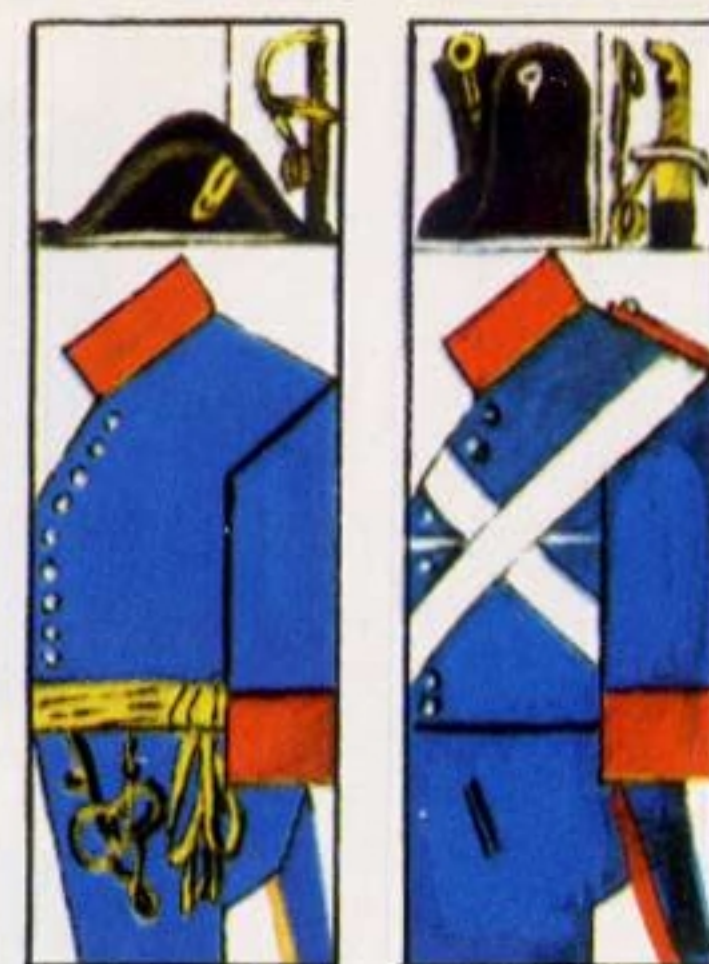
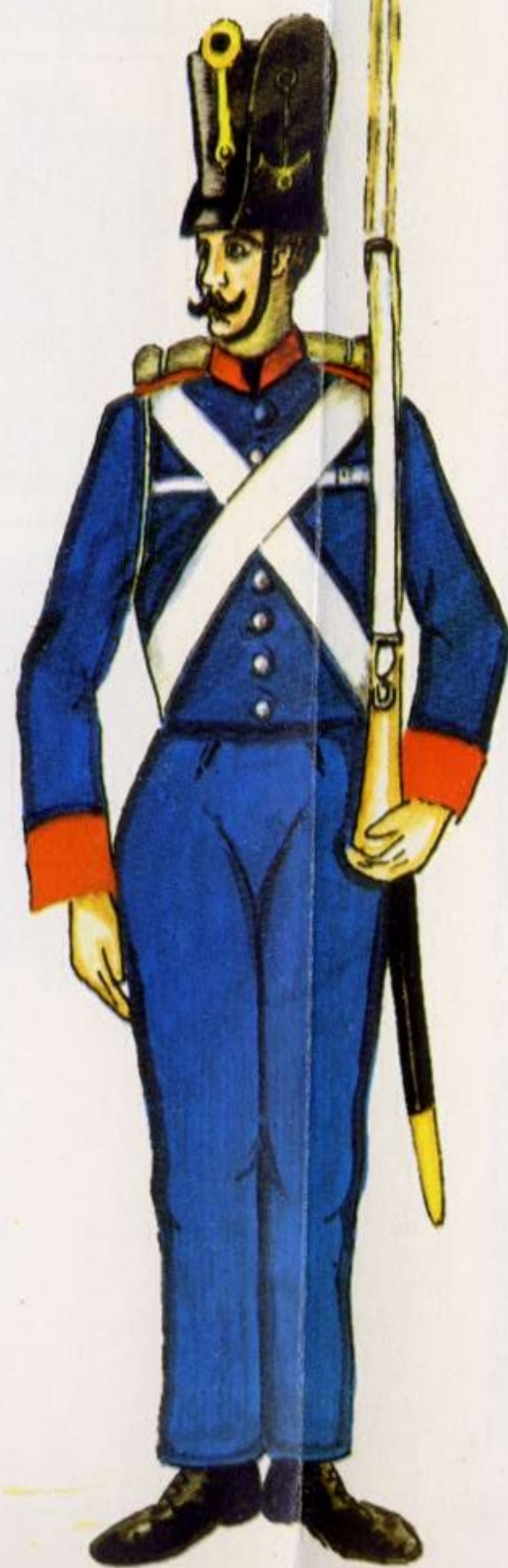
3

4

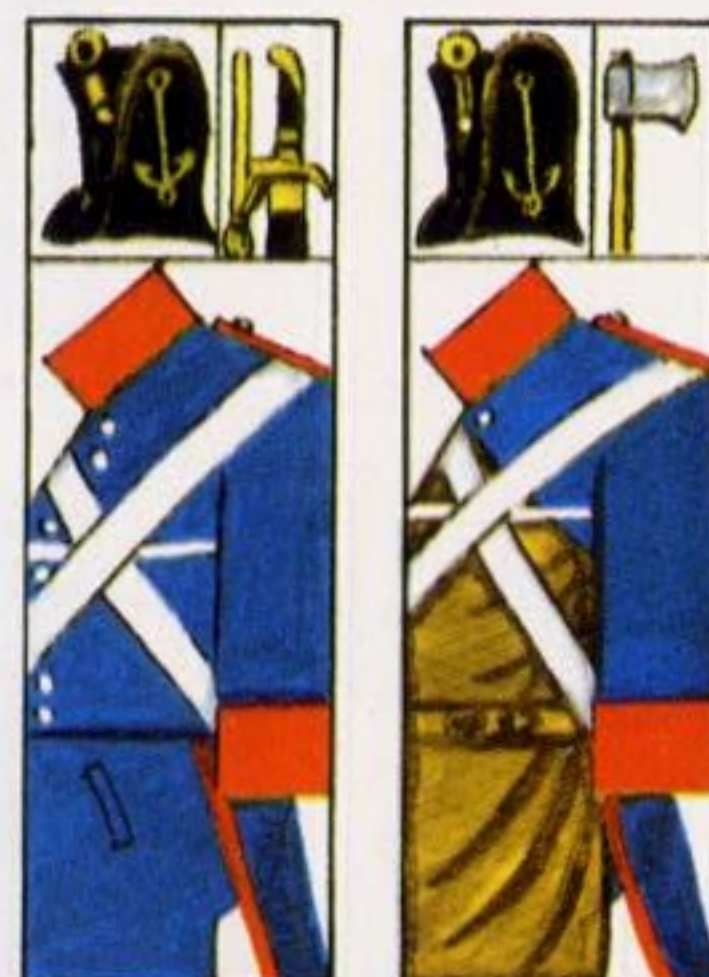
5

6

1

2

3

4

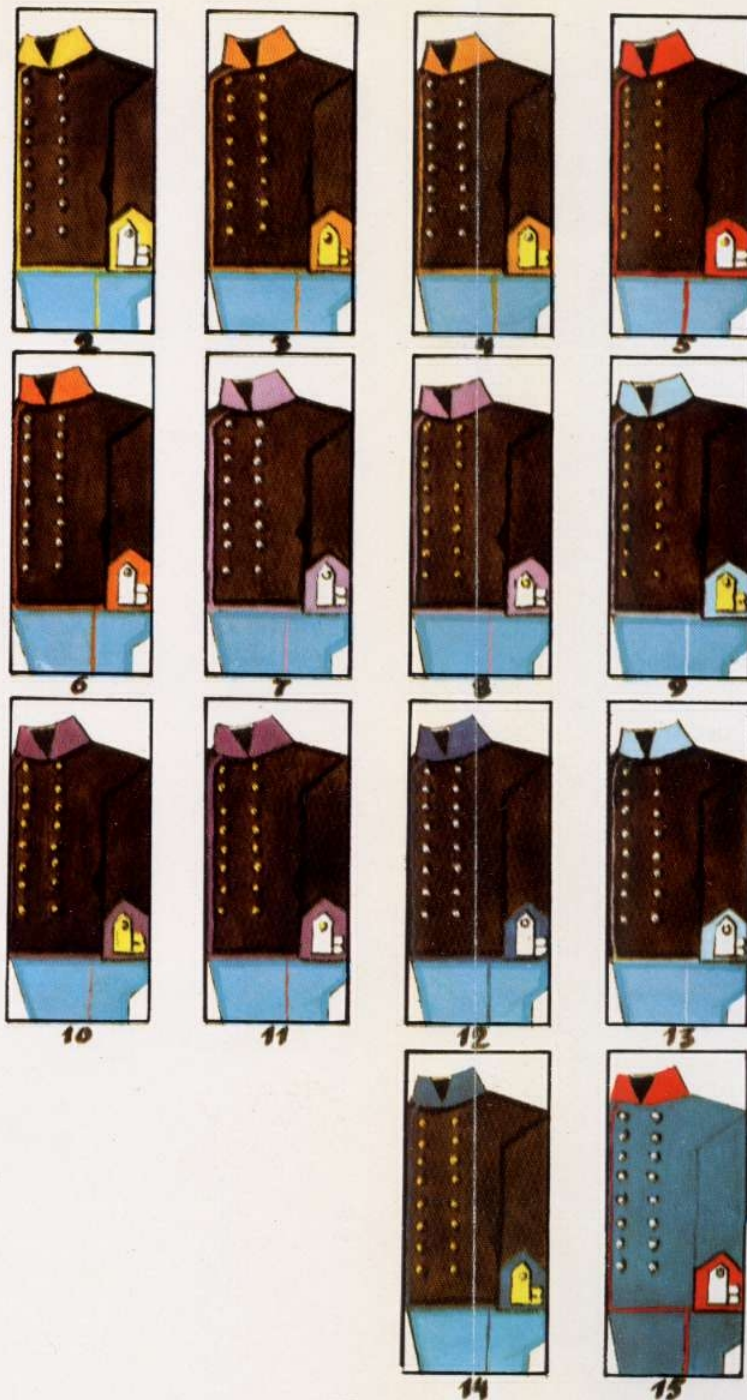
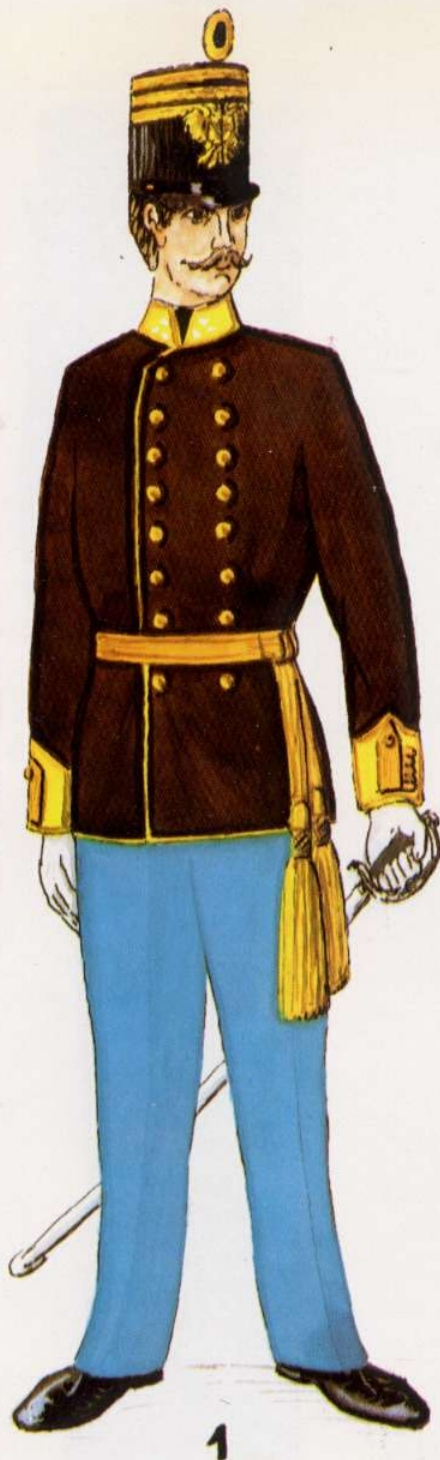

5

6

Табла VIII — УНИФОРМЕ СТАЛНИХ ГРАНИЧАРСКИХ ПУКОВА И ШАЈКАШКОГ БАТАЉОНА,
1823. ГОДИНА

А) — граничарски војник: 1 — граничарски виши официр; 2 — граничарски виши официр; 3 — граничарски нижи официр; 4 — граничарски подофицир; 5 — мајстор граничарског пука; 6 — музичар граничарског пука (добошар); Б) шајкашки војник: 1 — шајкашки виши официр; 2 — шајкашки нижи официр; 3 — шајкашки подофицир; 4 — мајстор шајкашког батаљона; 5 — музичар шајкашког батаљона (добошар) (J. Trentsensky, »Darstellung der K. K. oesterreichische Armee mit allen Chargen«, Wien 1823)

Табла IX — УНИФОРМЕ СТАЛНИХ ГРАНИЧАРСКИХ ПУКОВА ВОЈНЕ КРАЈИНЕ, 50-ТЕ ГОДИНЕ
XIX СТОЛЕЋА

1 и 2 — Лички и Оточки пук Карловачке крајине; 3 и 4 — Огулински и Слунски пук Карловачке крајине; 7 и 8 — Бродски и Градишкански пук Славонске крајине; 9 — Петроварадински пук Славонске крајине; 10 и 11 — Први и Други банијски пук; 12 — Немачко-банатски пук Банатске крајине; 13 — Румунско-банатски пук Банатске крајине; 14 — Илирски пук Банатске крајине; 15 — Шајкашки батаљон (KAW, »Die Kaiser. könig oesterreichische Armee«, Prag 1854)

з

а

д

б

г

Табла X — ДЕЛОВИ И УКРАСНИ ДЕТАЉИ СА ВОЈНО-ГРАНИЧАРСКЕ И НАРОДНЕ
НОШЊЕ

а) детаљ украса на гуњцу из југоисточног Баната (Етнографски музеј, Београд); б) украсни мотиви на кожусима из Славоније (теренска истраживања); в) украси на војничким чакширама Граничара с краја XVIII и почетка XIX столећа (Збирка НМВ); г) граничарске хлаче из Славоније (Музеј Славоније, Осијек); д) украсне шаре на граничарским обојцима из Баната (Војвођански музеј, Нови Сад)

